

АРТУР КОНАН ДОЙЛ

ЙЎҚОЛГАН ДУНЁ

Русчадан Маҳмуд ЯҲЕЕВ таржимаси

Тошкент

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«ЁШ ГВАРДИЯ» нашриёти

1983

Машхур англиз ёзувчиси, ҳаммага таниш изқувар Шерлок Холмс образининг ижодкори Артур Конан Дойл (1859—1930) турли жанрлардаги етмиш жилдлик адабий мерос қолдирган. Унинг илмий тафаккур билан суғорилган ғаройиб воқеаларга бой саргузашт асарлари турли мамлакатларда севилиб ўқилади. Улар орасида адибнинг «Йўқолган дунё» романи жаҳон илмий-фантастикасининг энг яхши намуналаридан ҳисобланади. Жанубий Америка чангалзорлари орасида, Амазонка дарёсининг юқориларидаги одам оёғи етмаган ясситоғ бағрида сақланиб қолган бир гуруҳ одамсимон маймунлар ва баҳайбат йиртқич махлуқлар билан учрашган, кўп қийинчиликларни енгиб, неча-неча ўлимдан қолиб, фанни янгиликлар билан бойитган фидойи кишиларнинг саргузаштлари ҳақида маърифатли ҳикоя қилинади.

К 70304—88
356(04)—83—139—83 4703000000

© «Ёш гвардия» нашриети, 1983, таржима.

«ИНСОН — ЎЗ ШУҲРАТИНИНГ ИЖОДКОРИ»

Глэдисимнинг отаси, мистер Хангертон, ўтакетган беандиша, аммо ниҳоятда хушфезъл одам бўлса-да, ўзига бино қўйгап, патларини ҳурпайтириб юрадиган тўтиқушга ўхшарди. Глэдисдан кўнглимни қолдирадиган бирор кимса мавжуд бўлса, ана шундай кишининг қайнотам бўлишини асло хоҳламаслигимдир. Аминманки, «Каштана»га ҳафтада уч кун келиб туришимни мистер Хангертон ўзича, унинг суҳбатига, айниқса, биметаллизм¹ тўғрисидаги гапларига ишқибозлигим туфайли деб ўйлайди. У киши биметаллизм бобида ўзини зўр билимдон деб ҳисоблайди-да.

Ўша кун кечқурун мен у кишининг кумуш нархи арзонлашгани, пулнинг қадрсизланаётгани, рупия² курси тушиб бораётгани, бинобарин, пул сиёсатини тўғри йўлга солиб юбориш зарурати туғилгани ҳақидаги сийқаси чиққан сафсаталарини эшитиб ўтирдим.

— Фараз қилинг-а, тўсатдан, бутун дунёда ҳамма пулларни бир вақтнинг ўзида тўлаш зарур бўлиб қолди, дейлик!— хитоб қилди у заифона, аммо ваҳимали товуш билан.— Пул системаси ҳозиргидек аҳволда қолаверса, нималар бўлар экан?!

Табиийки, у ҳолда дастлаб мен хонавайрон бўлур эдим, дедим, лекин бу жавобим мистер Хангертонни қониқирмади, у киши курсидан дик этиб турди-ю, енгилтаклигим учун мени койиб, шу қилирингиз сиз билан

¹ Биметаллизм ёки икки хил металлдан ясалган танга — тўлов қонунига кўра, икки хил металлдан, масалан, олтин ва кумушдан ясалган тангалар воситаси билан қонуний тўловлар амалга ошириладиган пул системаси.

² Рупия — Ҳиндистондаги кумуш танга.

жиддийроқ бирор масалани муҳокама қилиш имкониятини йўққа чиқарди-да, деди. Сўнгра хонадан югуриб чиқиб, массонлар¹ йиғинига бориш учун отлана бошлади.

Ниҳоят, мен Глэдис билан ёлғиз қолдим! Менинг бундан буёнги тақдиримни ҳал қиладиган дақиқа келди. Шу оқшом мен ўзимни шиддатли жангга чоғланган, қалбини ғалаба нашидаси-ю, мағлубият ваҳимаси кемираётган солдатдек ҳис қилдим.

Глэдис дераза олдида ўтирар, унинг мағрурона ниҳолдек қомати тўқ-қизил дарпарда орқасидан аниқ кўриниб турарди. Мунча ҳам гўзал бўлмаса! Айни чоғда мендан пақадар узоқда-я! Биз у билан дўст эдик, жуда қадрдон дўст эдик, аммо-лекин уни, айтайлик, ҳамкасб мухбирларим билан қиладиган ўртоқларча муносабатлар доирасидан олиб чиқиб кетишга асло муяссар бўла олмаяман-да.

Глэдис биз эркакларни мафтун эта оладиган аёлларга хос ҳамма фазилатлар соҳибаси. Баъзилар уни совуқ, қўрс дейишар, аммо бундай хаёлга бориш мен учун хоинликдек туюларди. Нозикбаданлиги, шарқ аёллариники сингари қарға қанотидек тим-қора сочи, хумор кўзлари, дўрдоқ, аммо хушбичим лаблари — буларнинг барчаси уни эҳтиросли нозанин қилиб қўйган эди. Шунга қарамай, шу чоғгача унинг муҳаббатига сазовор бўла олмаётганимга иқрор бўлишдан ўзга чорам йўқлигини ўйлаб эзилардим. Бас, етар, эзилиб юргандан кўра, таваккал қилиб, шартта юрагимни очиб соламан — вассалом! Шу оқшом унинг жавобини олишга эришаман! Балки рад етар, лекин мажбуран ака-сингил тутиниб, кўнглингни овутиб юргандан кўра рад этилган ошиқ бўлганинг афзал-да!

Мен ана шу қарорга келиб, орамиздаги ноқулай сукунатни бузишга жазм этган ҳам эдимки, ул қаро кўзларнинг менга синчковлик билан тикилаётганини сезиб, Глэдиснинг мағрур бошини ёзғирганнамо сарак-сарак қилиб турганини кўриб қолдим.

— Сезиб турибман, Нэд, сиз менга уйланмоқчи бўлганингизни изҳор қилиб, кўнглимни сўрамоқчисиз. Керак эмас. Ҳаммаси эскича қолаверсин, шунда яхши бўлади.

Мен унга яқинроқ сурилдим.

— Қаёқдан билдингиз бунини?— ҳайратимнинг чинлиги-га ишонмаслик мумкин эмасди.

— Бу нарсани олдиндан билмайдиган аёл зоти бўлар-

¹ Массонлар ёки «озод гиштчилар биродарлиги»— XVIII аср охирида Англияда пайдо бўлиб, Европага ёйилган диний-ахлоқий оқим.

микин?! Наҳотки сиз бизларни гафлатда қолдираман деб ўйласангиз? Оҳ, Нэд! Сиз билан шундай юрганимиз менга қанчалар яхши ва ёқимли эканлигини билсангиз эди! Дўстлигимизни бузишнинг нима кераги бор? Навқирон йигит билан бокира қизнинг шундай очиқ, самимий дилкашлик қилиб юришлари қандай соз, лекин сиз буни ҳечам қадрламайсиз.

— Рост, Глэдис, билмайман. Гап шундаки... инчунун, мен бунақа очиқ суҳбатни, айтайлик, темир йўл бекати бошлиғи билан ҳам қилавераман.— Бекат бошлиғи миямга қандай келиб қолганига ўзим ҳам ҳайронман, лекин бўлар иш бўлди: бу мансабдор шахс чақиртиканакдек орамизга тушиб қолиб, икковимизни кулдириб юборди.— Йўқ, Глэдис, менинг умидларим катта. Мен сизни қучмоқчиман, бошингизни сийнамга босмоқчиман. Глэдис, мен хоҳлайманки...

Глэдис ниятнинг амалга оширмақчи бўлганимни кўриб, дик этиб ўрнидан туриб кетди.

— Нэд, ҳаммасини расво қилдингиз!— деди у.— Шу нарса бўлмаса қандай яхши, қандай соз, а! Наҳотки, ўзингизни боса олмасангиз?

— Лекин бу нарсани биринчи бўлиб мен ўйлаб топган эмасман-ку!— илтижо қилдим унга.— Инсоннинг табиати шунақа ўзи. Муҳаббат шунақа бўларкан.

— Ҳа, муҳаббат икки томонлама бўлса, эҳтимол, ҳаммаси бошқача бўлармиди. Лекин мен ҳеч қачон севги нималигини билган эмасман.

— Наҳотки сиз шундай ҳуснингиз, шундай қалбингиз билан севги нималигини билмасангиз! Глэдис, ахир, ўзингиз севги учун яратилгансиз-ку! Сиз севиб қолишингиз керак!

— Унда севгининг ўзи қалбимни ром этишини кутиш лозим.

— Лекин нима учун мени севмайсиз, Глэдис? Сизга нима халақит беряпти ўзи— менинг ташқи қиёфамми ёки бошқа бирон нарсамми?

Шу гапдан кейин Глэдис бир оз юмшади. У қўлини узатди— о, бу ҳаракатда қанчалар латофат, қанчалар назокат зоҳир бўлганини билсангиз эди!— шу ҳаракати билан бошимни орқага итарди. Кейин гамгин табассум билан юзимга боқди.

— Йўқ, гап бунда эмас,— деди у.— Сиз кеккайгап бола эмассиз, шунинг учун ҳам бемалол иқрор бўлиб айтаманки, гап бунда эмас. Гап сиз ўйлагандан жиддийроқ масала устида.

— Менинг характерим хусусидами?

У жиддий қиёфага кириб, бошини эгди.

— Мен тузаламан, фақат нимани истаётганингизни айтсангиз бўлгани. Утиринг, ҳаммасини муҳокама қилиб чиқамиз. Хўп, майли, ҳеч нарса қилмайман, жим ўтираман, фақат ўтирсангиз бўлди!

Глэдис менга тикилди, ҳойнаҳой, менинг самимийлигимга шубҳа қилаётгандир, лекин мен учун ана шу гумони тўла ишончидан қимматлироқ эди. Бу ҳолатни қоғозда баён қилиш нақадар жўн ва аҳмоқона бир нарса бўлиб чиқишини билсангиз эди! Балким, менга шундай туюлаётгандир? Ҳайҳот, нима бўлгандаям, Глэдис курсига ўтирди.

— Қани, хўш, айтинг-чи, нимадан норозисиз?

— Мен бошқани севаман.

Энди мен дик этиб туриб кетдим.

— Қўрқманг, мен хаёлимдаги маҳбубни айтаянман, — тушунтира бошлади Глэдис ўзгариб кетган юзимга тикилиб. — Ҳаётда бунақа одамга ҳали дуч келганим йўқ.

— Айта қолсангиз-чи, ким у ўзи? Афт-ангори қанақа?

— Уми, эҳтимол, сизга жудаям ўхшаган одамдир.

— Мунчалар саховатлисиз, а? Ундай бўлса, нега менга ёпишиб олмаяпсиз? Бир оғиз сўзингиз кифоя-ку! Ким у — ичкилик ичмайдиган, гўшт емайдиган одамми, самога учадиган аэронавтми, фариштами ё? Мен ҳаммасига розиман, Глэдис, фақат сиз нима кераклигини айтсангиз бас!

Бунчалик тантилигим кулгисини келтириб юборди.

— Аввало, менинг хаёлимдаги одам, ҳар ҳолда, бундай демаган бўларди. У одам қаттиққўл, пишиқ-пухта бўлиб, хотинларнинг бемаъни саркашликларига жон деб қўнавермайди. Аммо энг муҳими — у ҳаракат кишиси, ўлимнинг кўзига тик боқишдан қўрқмайди, тажрибаси бой, жасорат кўрсатишга тайёр турувчи, ғайритабий тажриба орттирган киши. Мен унинг ўзини эмас, шуҳратини севаман, чунки шон-шавкатининг нури менга ҳам тушади-да. Ричард Бертон¹ни эсланг. Бу сайёҳнинг хотини ёзган таржимаи ҳолини ўқиганимда у хоним уни нима учун яхши кўрганини англадим. Леди Стенли²-чи? Унинг

¹ Бертон Ричард Френсис — Африкага саёҳат қилиб, унда Танганьика кўлини кашф этган, Шарқни ўрганган ва ўз саргузаштлари ҳақида бир неча китоб ёзган сайёҳ.

² Леди Стенли — Африкада бедарак кетган Ливингстон экспедициясини қидириб топган машҳур инглиз сайёҳи Генри Мортон Стенлининг рафиқаси.

эри ҳақида ёзган китобининг охирги бобини эслайсизми? Хотин киши ана шундай эркакларга қуллуқ қилиши керак! Мана бундай муҳаббат аёлни ерга урмайди, балки улуглайди, чунки бутун олам буюк ишларга илҳомлантирувчи бундай аёлларни эъвозлайди!

Шу онларда Глэдис бирам гўзал бўлиб кетдики, мен суҳбатимизнинг кўтаринки руҳини бузиб юборишимга оз қолди, ҳайриятки, вақтида ўзимни тўхтатиб қолдим-у, баҳсимизни давом эттиравердим.

— Ҳаммаям Бертон, Стенли бўлавермайди-да,— дедим мен.— Бунақа имкониятлар қаёқда дейсиз. Агар шундай имкониятлар туғилиб қолса, мен улардан фойдаланган бўлуverдим!

— Йўқ, бундай имкониятлар ҳар қадамда учрайди. Менинг орзуим моҳияти ҳам шунда-да, унинг ўзи жасоратга пешвоз боради. Ҳеч қандай тўсиқ унга ғов бўла олмайди. Мен ҳали бунақа қаҳрамонни топганимча йўқ. Лекин уни тирик кишидек шундоққина кўриб турибман. Ҳа, инсон ўз шуҳратининг ижодкоридир. Эркаклар жасорат кўрсатишлари керак, хотинлар эса уларни ўз муҳаббатлари билан мукофотлашлари лозим. Бир неча кунгина муқаддам ҳаво шарида самога кўтарилган француз йигитининг жасоратини эсланг. Ўша тонг палласида бўрон бўлаётганди, лекин парвози эълон қилинган эди, шунинг учун ниятини амалга оширишни асло кечиктирмади. Бир кечаю кундуз ичида шамол ҳаво шарини бир ярим минг миль масофага суриб кетиб, аллақаяерга, Россиянинг марказига олиб бориб ташлабди. Мен ана шундай одам ҳақида гапиряпман. Уни севадиган хотинни ўйланг. Бу аёл бошқаларнинг ҳавасини келтирмайди дейсизми! Сенинг эринг қаҳрамон дея менга ҳам ҳавас қилишсин-да!

— Сиз учун мен ҳар нарса қилишга тайёрман!

— Фақат мен учунми? Йўқ, бунақаси кетмайди! Сиз бошқача иш қила олмаслигингиз тўфайли жасоратга қўл уришингиз керак, чунки ўзингизнинг табиатингиз шунақа, чунки баданингиздаги эркаклик ғурури ўзимни кўрсатаман деб турибди. Мана, масалан, сиз Киган тошқўмир шахтасидаги портлаш ҳақида ёзгансиз. Лекин нима учун ўзингиз шахтанинг ичига тушиб, заҳарли газ ютиб, бўғилаётганларга ёрдам бермадингиз?

— Мен тушганман.

— Сиз менга буни айтмовдингиз-ку.

— Булинг нимаси жасорат?

— Мен буни билмовдим.— Глэдис менга мароқ билан тикилди.— Жасурлик қилибсиз-да!

— Бошқа нияям қила олардим. Яхши очерк ёзмоқчи бўлсанг, ҳодиса юз берган жойда ўзинг бўлишинг керак.

— Жасорат сабабини бунча жўн талқин қилмасангиз! Бу гапингиз ниятингизнинг латофатини йўққа чиқаради. Лекин, ҳар қалай, шахтага тушганингиздан жуда хурсандман.

Мен узатилган қўлни ўпишдан ўзимни тия олмадим — бу ҳаракатда олам-олам назокат, ифтихор ифода этилган эди-да.

— Балки сиз, мени болалик орзулари ҳалиям қолмаган тентак экан, деб ўйларсиз. Лекин бу орзулар мен учун амалга ошадиган нарсалар бари! Мен уларсиз яшай олмайман — улар қон-қонимга сингиб кетган. Мен қачонлардир турмуш қуришни ихтиёр этгудек бўлсам, фақат машҳур одамга тегаман.

— Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас-да! — хитоб қилдим мен. — Эркакларни жасоратга илҳомлантирадиган хотинлар сиздақа бўлмай, қандай бўлади яна! Қани, менга бир имконият келиб қолсин-чи, ўшанда кўрасиз, ундан фойдалана оламанми, йўқми?! Сиз инсон ўз шуҳратини ўзи бунёд этиши керак, у қўлимга шуҳратнинг ўзи келиб тушади, деб кўтиб туриши лозим эмас, деяпсиз. Масала, жилла қурса Клайв¹нинг олнинг Шу камтаргина хизматкор — клерк Ҳиндистонни забт этди-я! Йўқ, сизга қасам-ёд қилиб айтаманки, менинг нималарга қодир эканлигимни олам билади ҳали!

Менинг ирландияликларга хос эҳтиросим жўшиб кетганини кўриб, Глэдис кулиб юборди.

— Хўп, бўлмаса, ҳаракатингизни қилаверинг. Бунинг учун сизда ҳамма нарса бор — ёшсиз, соғлиғингиз жойида, кучингиз, билимингиз, ғайрат-шижоатингиз барқ уриб турибди. Сиз бу гапни бошлаганингизда кўнглим ғам-андухга тўлган эди. Энди хурсандман, чунки суҳбатимиз сизда ажойиб фикрларни уйғотди.

— Борди-ю...

Унинг қўли бамисоли дуҳобадек лабларямни силади.

— Энди бир оғиз ҳам гапирманг, сэр. Сиз шундоқ ҳам редакцияга ярим соат кечикиб қолдингиз. Сизга буни эслатишдан ийманиб турувдим. Насиб этса, ҳаётдаги ўз ўрнингизни топиб қолгудек бўлсангиз, шу бугунги суҳбатимизни давом эттирармиз балки.

Шу сабабдан ҳам мен ўша туманди ноябрь оқшомида

¹ Клайв Роберт — англизларнинг Ост-Индия ширкати арбоби. Меҳнат фаолиятини клерк (котиб)ликдан бошлаган.

бахт нашидаси билан маст бўлиб, гўзал маҳбубамга муносиб улуғ ишни амалга ошириш учун бирор кунни ҳам беҳудага ўтказмасликка қатъий қарор қилиб, Кемберуэл трамвайи ортидан қувар эдим. Лекин бу ниятга эришим учун қандай сир-синоатларга дуч келишимни, унга қандай йўллар билан етишимни бир худонинг ўзидан бошқа ҳеч ким билмас эди-да!

Муҳтарам китобхон, бу кириш боби мен баён қилмоқчи бўлган қиссага ҳеч қандай алоқаси йўқ-ку, дейишим мумкин, аммо бусиз ҳикоямнинг ўзи ҳам бўлмас эди, чунки инсон шуҳратининг бунёдкори унинг ўзидир деган ғоядан илҳомланган кишигина ҳар қандай жасоратга тайёрдир, оддий турмуш икир-чикирлари билан алоқасини батамом узиб, сирли воқеалар ўлкасига, ғаройиб саргузаштлар ва буюк мукофотлар кутаётган мамлакатга бош олиб кетишга қодирдир!

Мен итнинг кейинги оёғи бўлиб, «Дейли газетт» редакциясида ишлаб юрган кезларимдаги ўша оқшом калламни азизам Глэдисга муносиб жасорат кўрсатиш имкониятини шу кунлардаёқ топишим лозим деган қатъий қарор чўлғаб олганини тасаввур қилиб кўринг-а! Менинг ҳаётимни таҳликалар гирдобига рўбарў қилиб шуҳрат орттиришдан маҳбубамнинг мақсади нима экан? Шафқатсизликми, худбинликми? Бундай фикрлар камолга етган кишиларни чўчитиши мумкин, лекин энди йигирма уч ёшга тўлган, илк севги шаробидан маст бўлган йигитни асло иккилантира олмайди.

ИККИНЧИ БОБ

«БАХТИНГИЗГА ЭРИШМОҚ УЧУН ПРОФЕССОР ЧЕЛЛЕНЖЕРДАН МАДАД ИЗЛАНГ»

Мен газетамизнинг «Сўнгги ахборот» бўлими муҳаррири, малла, вайсақи Мак-Ардлни ҳамиша севардим, ўйлашимча, у ҳам менга яхши муомаласини дариф тутмасди. Биз ҳаммамиз, албатта, Бомонтга қойил қолиб юрардик, лекин у нуқул олимпия чўққиларидаги сийраклашган ҳаво қўйнидан тушмас, ўша ердан унинг нигоҳига халқаро кризислар ёки министрлар кабинетининг қулаши каби воқеалар яхши кўринарди. Биз уни баъзан ўзининг муқаддас қароргоҳида улуғворлик билан қадам ташлаб, нигоҳини уфққа тикканича хаёлан Болқон ярим оролидами, Форс кўрфазидами — кезиб юрганини кўриб қолардик.

Бомонт билан ҳамсўҳбат бўлиш бизга қайда, шунинг учун ҳам биз одатда унинг ўнг қўли бўлган Мак-Ардрл билан ишимизни битириб кетаверардик.

Мен редакцияга кирганимда, қария мени боши билан имлади-да, кўзойнагини кал жойига суриб қўйди.

— Э, келинг, мистер Мелоун, ҳар тарафдан сиз ҳақингиздаги гапларни эшитаяпман. Муваффақиятларингиз чакки эмас,— деди у ҳуштакаллуфлик билан.

Мен унга ташаккур айтдим.

— Сизнинг шахтадаги портлаш ҳақидаги очеркингиз жуда зўр. Сауторкда бўлган ёнғин тўғрисида ёзган мақолангиз ҳам ажойиб, дейишим мумкин. Яхши журналист бўлиш учун сизда ҳамма фазилатлар бор. Бирор иш билан келдингизми?

— Ҳа. Бир яхшилик қилсангиз, дея илтимос билан келдим.

Мак-Ардрлнинг кўзлари безовталаниб жавдиради.

— Ҳм! Ҳм! Хўш, хизмат?

— Сэр, сиз мени газетамизнинг топшириғи билан бирор ёққа юбора олмайсизми? Мен бутун куч-қувватимни ишга солиб, сизга қизиқарли хабарлар олиб келардим.

— Қандай топшириқни назарда тутасиз, мистер Мелоун?

— Хоҳлаган топшириғингизни бераверинг, сэр, фақат ғаройиб саргузашт ва хавф-хатарлар билан боглиқ бўлсин. Мен газетани доғда қолдирмайман, сэр. Менга қанча қийин бўлса, шунча яхши.

— Чамамда, ҳаётингиз билан хайрлашмоқчисиз шекилли?

— Йўқ, менинг ниятим — ҳаёт беҳуда ўтмаса бас, сэр.

— Азизим мистер Мелоун, сиз жудаям... жудаям баландпарвоз бўлиб кетибсизми, а?! У замонлар ўтиб кетган. Махсус мухбирларга қилинадиган ҳаражатлар ўзини оқламапти. Ҳар қалай, бунақа топшириқлар номи чиққан, халқ ишончини қозона оладиган кишиларга берилади. Харитадаги «оқ доғлар» аллақачон аниқланган, сиз бўлсангиз ҳе йўқ, бе йўқ, романтик саргузаштларга чоғланиб қолибсиз! Ҳа, айтгандай, тўхтанг-чи,— қўшиб қўйди ва қўққисдан жилмайди.— Ҳа, айтганча, «оқ доғлар» масаласида... Бир шарлатан, ҳозирги замон Мюнхгаузени бор, ана ўшанинг шармандасини чиқариб, устидан бир кулмаймизми? У тарқатган ёлғон яшиқларни фош қилмаймизми, а? Зўр иш бўларди-да. Хўш, розимисиз?

— Нима десангиз ҳам, қаерга йўлласангиз ҳам — мен ҳаммасига тайёрман!

Мак-Ардрл ўйга толди.

— Бир одам бор, — деди у ўйлаб-ўйлаб. — Билмадим, у билан танишиб олиш, жнлла курса икки оғиз суҳбатини ёзиб олиш мумкин бўлармикин? Ҳа, айтганча, сизда одамларни ром қилиш қобилияти бор-ку. Бунинг сири нимада, ҳеч билолмайман; ё сиз ёқимли йигитсиз, ё ҳайвоний магнетизмнинг иши бу, ёки сизнинг дилкаш, хушчақчақ киши эканлигингизмикин, ҳар қалай, мен ўзим ҳам буни ҳис қиламан.

— Менга жудаям меҳрибонсиз-да, сэр.

— Хўш, нима учун энди биз профессор Челленжердан бахтимизга эришиш учун мадад сўрамас эканмиз? У Энмор-паркда истиқомат қилади.

Ростини айтсам, мен бу таклифни эшитиб, бошим қотиб қолди.

— Челленжер? Машҳур зоолог, профессор Челленжерми? «Телеграф»лик Бланделлнинг миясини ёрган олим эмасми?

«Сўнгги хабарлар» бўлимининг муҳаррири қовоғини солиб иржайди.

— Нима, ёқмадими? Ахир сиз ҳар қандай жасоратга тайёр эдингиз-ку!

— Йўқ, нега энди? Бизнинг ишимизда ҳар нарса ҳам бўлиши мумкин-да, сэр, — жавоб бердим мен.

— Жуда тўғри. Мен сизга айтсам, у ҳаммавақт ҳам унақа баджаҳл бўлавермайди, чамамда. Афтидан, Бланделл вақтини топмай олдига кирган ё бўлмаса, қўполлик қилиб қўйгандир. Сизга омад ёр бўлса ажаб эмас, деб умид қиламан. Сизга хос хушмуомалалик иш бериб қолишига ишонаман. Бу мавзу худди ўзингиз қилиб юрган иш, бундай суҳбатни газета жон деб босиб чиқаради.

— Мен ўша Челленжер ҳақида ҳеч нарса билмайман десам бўлади. Бланделлни дўппослаганида судлангани учун номи эсимда қолган, холос, — дедим.

— Баъзи маълумотлар мендан топилади, мистер Меллоун. Бир вақтлар мен бу нусха билан қизиққандим. — У стол ғалладонидан бир варақ қоғоз олди. — Мана, унинг ҳақидаги қисқача маълумот. «Челленжер Жорж Эдуард. Ларгсда 1863 йилда туғилган. Маълумоти: Ларгсдаги мактабни, Эдинбург университетини битирган. 1892 йилда — Британия музейида илмий ходим. 1893 йилда — Музейи қиёсий антропология бўлими хазинадорининг ёрдамчиси. Уша йили музей директори билан аччиқ-чучук ёзишмалар қилганидан кейин бу жойни тарк этган. Зоология соҳасидаги илмий тадқиқотлари учун медалга сазовор

бўлган. Хорижий мамлакатлар илмий жамиятларининг аъзоси... Шу ерда майда ҳарф билан терилган узундан узоқ рўйхат келади: «Бельгия жамияти, Америка академияси, Ла-Плата ва ҳоказо ва ҳоказо, Палеонтология жамиятининг экс-президенти, Британия олимлар уюшмаси... ва бошқалар». *Эълон қилинган асарлари:* «Қалмоқлар бош суяги тузилиши масаласига доир», «Умуртқалилар эволюцияси ҳақида очерклар»— ва шу каби жуда кўп мақолалар, жумладан, Венадаги зоологлар конгрессида қизғин баҳсларга сабаб бўлган «Вейсманнинг сохта назарияси» сарлавҳали мақола. *Севимли эрмаклари:* пиёда сайр қилиш, альпинизм. Адреси: «Энмор-парк. Кенсингтон». Мана буни олиб қўйинг. Бугун сизга бошқа ҳеч қандай ёрдам бера олмайман.

Мен қоғозни чўнтагимга солиб қўйдим-да, Мак-Ардининг қизил ёноқли чеҳраси ўрнига пуштиранг кал жойи менга боқиб турганини кўриб, дедим:

— Бир минут, сэр. Бу жентельмендан қайси масала юзасидан интервью оламан, шунисини билмай турибман. Нима ишлар қилган у ўзи?

Нигоҳим қаршида яна унинг қизил ёноқли чеҳраси пайдо бўлди.

— Нима қилди, дейсизми? Икки йил муқаддам бир ўзи Жанубий Америкага экспедицияга жўнаган эди. У ердан ўтган йили қайтиб келган. У Жанубий Америкада шубҳасиз бўлган, лекин қаерида бўлганлигини аниқ кўрсатиб беришдан бўйин товлайди. Ўзининг саргузаштларини энди бошлаши билан, битта-яримта синчков савол тушиши ҳамона тутилиб, мум тишлагандек жим бўлиб қолади. Аллақандай мўъжизалар юз бермаган бўлса, афтдан, роса ёлғонни тўқиб, бизни чиппа-чин ишонтираётганлиги ҳам эҳтимолга жуда яқин. Бу гапларни эскирган фотосуратлар билан исботламоқчи бўлади, одамларнинг айтишларича, улар сохта фотолар эмиш. Бечорани ёлғончига чиқариб, шу даражага олиб келишдики, савол билан мурожаат қилувчи ҳар қандай одамга ташланадиган бўлиб қолди, мухбирлардан бир нечасини нақ зинанинг тепасидан итариб юборган. Менимча, у ғирт савдойи, ҳатто бирровни ўлдириб қўйишдан ҳам тоймайдиган хавфли одам. Сиз ана шундай киши билан муомала қилишингиз керак бўлади, мистер Мелоун. Қани, энди туёғингизни бир шиқиллатиб қолинг-да, мумкин қадар ундан кўпроқ нарсани билиб олишнинг иложини қилинг. Сиз кап-катта одамсиз, бўш келмассиз, деб ўйлайман. Гапнинг пўст калласини айтсам, иш берувчи масъулияти ҳақидаги қонунни назар-

да тутадиган бўлсак, таваккал қилиб, омадингизни синаб кўраверинг.

Яна тиржайган қип-қизил башара кўз олдимдан ғойиб бўлиб, сарғимтир пўстак жиякли, пуштиранг ясси калла намоён бўлди. Суҳбатимиз тугаган эди.

Мен ўзимнинг «Ёввойи» клубимга равона бўлдим, лекин йўл-йўлакай Адельфи-Террас панжараси олдида тўхтаб, пастда кўл-кўл мойлари жимир-жимир қилиб оқашган қоп-қора сув бетига тикилганча узоқ хаёл суриб қолдим. Тоза ҳавода бўлганимда ҳамиша миямга яхши, ёрқин фикрлар келарди. Чўнтагимдан профессор Челленжернинг ҳамма жасорати битилган қоғозни олдим-да, кўча фонари ёругига солиб қарай бошладим. Шу пайт илҳом париси кўнглимга ғулғула солиб қолди, ҳа, буни илҳомим келди, дейишдан ўзга иложим йўқ. Бу миждов профессор ҳақида билганларимга таяниб ҳукм чиқарадиган бўлсам, шу нарса аниқки, у ҳеч қанақа мухбирни яқинига йўлатмайди. Унинг қисқача таржимаи ҳолида зикр этилган икки жанжал шундан далолат берадики, у илм-фаннинг фидойиси. Унинг ана шу жиҳатидан фойдаланса бўлмасмикин? Уриниб кўраман?

Мен клубга кирдим. Соат ўн бирдан салгина ошган эди, ҳамма йиғиладиган вақтга анча бор бўлса ҳам, меҳмонхона одамга тўлиб кетибди. Камин печка ёнидаги курсида баланд бўйли, ориққина бир одам ўтирибди. Мен кресломни оловга яқинроқ сурганимда, у киши мен томон ўгирилиб олди. Бундай учрашувни мен орзу қилишим мумкин эди. Бу одам «Табиёт» журналининг ходими — мурдадек ориқ, аммо хотамликда жаҳонда тенги йўқ Тарп Генри эди. Мен дарҳол ишга киришдим:

— Сиз профессор Челленжер ҳақида нималарни биласиз?

— Челленжер ҳақида?— Тарп совуқ гап эшитгандек хўмрайиб олди.— Челленжер. Э, анави Жанубий Америкага бориб келдим деб, ҳар хил ёлгон-яшиқларни тарқатиб юрган одамми?

— Қанақа ёлгон-яшиқлар?

— Гўё у ўша ерларда аллақандай ғаройиб махлуқларни кашф этган эмиш. Кейинги пайтларда уни бу сузларидан воз кечишга мажбур қилишган чоғи. Ҳар қалай, чурқ этмай қолди. Унинг охириги валақлаши — Рейтер мухбири саволларига берган жавоблари бўлди. Лекин бу суҳбати шунақа шов-шувлар бўронини кўзгадики, иши чаппасидан кетганини ўзи ҳам англаб қолди. Бу воқеа жанжалга айланди. Бировлар унинг гапларига чиппа-чин

ишонган эди, лекин ана шу бир ҳовуч хомийларини ҳам ўзидан тезда узоқлаштириб юбөрди.

— Қандай қилиб?

— Қўполлиги, номатлуб ҳулқ-атвори билан-да. Зоология институтида ишлайдиган бечора Уэдли ҳам унга яқшилиқ қиламан деб балога қолди-я! Уэдли унга «Зоология институтининг директори профессор Челленжерга ўз ҳурматини изҳор этади ва институтнинг навбатдаги мажлисида лутфан иштирок этишларини ўтиниб сўрайди», деган хатни юбориб қолармиди. Жавоби қўполдан қўпол бўлибди.

— Бе, ундай бўлиши мумкин эмас!

— Жуда пардалироқ қилиб айтадиган бўлсак, тахминан шу мазмунда жавоб ёзибди: «Профессор Челленжер Зоология институтининг директорига ўз ҳурматини изҳор қилиш билан бирга ўз томонидан шуни маълум қиладики, у келган жойига туёғини шиқиллатиб қолса, лутфан матлуб иш қилган бўлур эди».

— Ё раббим, оллоҳ!

— Ҳа, қария Уэдли ҳам бўш келмаган бўлиши керак. Уша мажлиснинг ўзида унинг бўғилиб: «Фан арбоблари билан эллик йил мулоқотда бўлиб, бунақасини кўрганим йўқ...» дегани эсимда. Қария жиғи-бийрони чиқиб, ўзини қўярга жой топмагани ўшанда.

— Хўш, ана шу Челленжер ҳақида менга яна нималарни гапириб бера оласиз?

— Ҳа, айтгандек, маълумотингиз учун мен бактериологман-ку, ахир. Мен тўққиз юз марта катта қилиб кўрсатадиган микроскоп ёрдамида кўринадиган оламда яшайман, шундоқ ҳам кўзга чалинадиган нарсалар мени кам қизиқтиради. Мен билиш мумкин бўлган оламнинг энг чеккасида посбонлик қиламан ва ҳар сафар кабинетимдан чиқиб, беўхшов, қўпол маҳлуқлар бўлмиш одамлар билан тўқнашганимда мувозанатимни йўқотиб қўяман. Мен одамовиман, ғийбатга тобим йўқ, шунга қарамай, Челленжер ҳақидаги миш-мишларнинг баъзилари менинг ҳам қулоғимга чалинган, чунки бу унча-мунча одамлардан эмас-да. Челленжер — донишманд одам. У инсон куч-қудрати, барҳаётлигининг тимсоли, лекин айни чоғда у бориб турган мутаассиб, бунинг устига ўз мақсадига эришиш йўлида ҳеч нарсадан тоймайди. Бу одам ҳатто аллақандай сохталиги яққол билиниб турган фотосуратларни рўкач қилиб, уларни Жанубий Америкадан олиб келганман, деб таъкидлашгача бориб етди.

— Сиз уни ўтакетган мутаассиб дедингиз, а? Унинг мутаассиблиги нимада кўринади?

— Ҳамма нарсада! Унинг сўнги қилиғини олинг — Вейсманнинг эволюцион ривожланиш назариясига хуружларини. Айтишларича, Челленжер Венада шу хусусда катта жанжал кўтарган эмиш.

— Бу жанжалнинг моҳияти ҳақида батафсилроқ гапириб бера олмайсизми?

— Йўқ, ҳозир гапириб бера олмайман, лекин редакциямизда Вена конгресси протоколларининг таржимаси бор. Хоҳласангиз танишиб чиқишингиз мумкин, мен уларни сизга кўрсатиб қўяман.

— Бу айни муддао бўлур эди. Менга ўша нусхадан интервью олиш вазифаси топширилган, шунинг учун унинг тилни топишим керак-да. Бераётган ёрдамнингиз учун катта раҳмат. Агар кечикмаган бўлсак, юра қолинг.

Орадан ярим соат ўтгач, мен журнал редакциясида ўтирардим, олдимда каттакон китобдек тўпламнинг «Вейсман Дарвинга қарши» мақоласи очилган. Сарлавҳа остига «Венадаги қизғин эътирозлар. Жўшқин мунозаралар» деб ёзиб қўйилган. Менинг билимим унчалик чуқур бўлмагани учун мунозаранинг моҳиятини илғаб ололмасдим, лекин шунга қарамай, инглиз профессор муҳокамани кескин олиб бориб, европалик барча ҳамкасбларини ғазаблантирганини пайқадим. Кўзим даставвал «Жойлардан норозилик садолари эшитилади», «Залда тўполон», «Ҳамма ғазабланади», деган қавс ичига олинган жумлаларга тушди. Ҳисоботнинг қолган қисмидан бамисоли хитойча ёзувни кўргандек ҳеч вақо тушунмадим. Мен биология масалаларида ғирт саводсиз бўлганим учун ҳеч нимани англамадим.

— Манавиларни жилла қурса инсон тилига таржима қилиб берсангиз бўларди!— илтижо билан ёлвордим ҳам-касабамга мурожаат қилиб.

— Ие, ўзи таржима қилинган-ку!

— Ундай бўлса аслига мурожаат қилганим маъқул экан.

— Ҳақиқатан ҳам тушунмаган одам баҳснинг маъноси-га бориб етолмаслиги аннқ.

— Мен бу абракадабра¹дан бирор маънони англатадиган қоидани билдирувчи ягона маънодор тушунчани ажратиб олсам кифоя эди-я! Ҳа, манави жумла мос келадиганга ўхшайди. Унинг маъносини қарийб англаяпман.

¹ Абракадабра — маъносизлик, чалкашлик.

Ҳозир кўчириб оламиз. Бу жумла мени олабўжи профес-
сорингиз билан боғловчи восита бўла қолсин.

— Мендан сизга бошқа ҳеч нарса керак эмасми?

— Йўқ, йўқ, тўхтаг-чи! Мен унга хат билан мурожаат
қилмоқчиман. Шу мактубимни редакциянгизда ёзишга
ҳамда адресингиздан фойдаланишимга рухсат берсангиз
соз бўларди-да, номамнинг обрўси кўтарилган бўларди.

— Унда Челленжер дарҳол редакциямизга босиб ке-
либ, барча жиҳозларимизни синдириб ташлайди-да.

— Йўғ-е, бўлмаган гап! Хатни сизга кўрсатаман. Ун-
да ҳақоратомуз бирор оғиз ҳам сўз бўлмайди.

— Хайр, майли, ундоқ бўлса, менинг столимга ўти-
ринг. Қоғозни манави ердан оласиз. Мактубни юборишдан
олдин назорат қилиш учун менга кўрсатиб олинг.

Мен росаям меҳнат қилиб, хатни ёздим, чоғимда, на-
тижаси ёмон бўлмади. Ўз асаримдан мағрурланиб, ҳеч
нарсани ёқтирмайдиган бактериологга ўқиб бердим.

— «Мухтарам профессор Челленжер! Каминаи камта-
рин бир табиатшунос сифатида Сизнинг Дарвин ҳамда
Вейсман назариялари ўртасидаги зиддиятларга онд фа-
разларингизни зўр қизиқиш билан кузатиб бордим. Яқин-
да мен сизнинг қимматли фикрингизни эслаш шарафига
муяссар бўлдим...»

— Беномус ёлғончи!— тўнғиллади Тарп Генри.

— «...Яъни Сизнинг конгрессдаги ажойиб нутқингиз
ёдимга тушиб кетди. Фикрлари аниқ ифода қилинган бу
докладни табиатшунослик бобидаги фаннинг энг зўр юту-
ғи деса бўлади. Аммо у ерда мана бундай дейилган:
«Мен кўплаб авлодлар давомида аста-секин шаклланув-
чи ҳар бири алоҳида индивид тарихидан таркиб топган
тузилишга эга бўлувчи микроқисмдир, деган мутлақо қа-
бул қилиб бўлмайдиган ва қуруқ ақиданамо таъкидлаш-
ларга қатъиян қаршиман». Сиз сўнгги йилларда олиб бо-
рилган изланишларга суяниб, ўз нуқтани назарингизга
баъзи бир ўзгартишлар киритиш лозиммикан деб ҳисоб-
ламайсизми? Бу назариянгизда бирор қусур йўқмикан?
Мени қабул этишдек лутфу карамингизни дариг тутмасиз
деган умиддаман, чунки бу масалани ҳал қилиб олиш
жуда муҳим, миямда туғилган баъзи фикрларни эса фақат
шахсан қиладиган суҳбатимиз чоғида ривожлантириш
мумкиндир. Сизнинг ижозатингиз билан ҳузурингизга
индинга (чоршанбада), эрталаб соат ўн бирда ташриф
бюриш шарафига муяссар бўлурман. Камина камтарин
қулингиз, сэр, Сизга чексиз ҳурмат эҳтиром билан Д. Ме-
лоун». Хўш, қалай?— тантанавор оҳангда сўрадим.

— Нима ҳам дердим модомики, виждонингиз шунга йўл қўйса...

— Виждоним ҳеч қачон менга панд берган эмас.

— Хўш, кейин нима қилмоқчисиз?

— Унинг олдига бораман. Бир амаллаб хонасига кириб олсам, бас, уёғига вазиятга қараб ҳаракат қиламан. Эҳтимол, чин юракдан тавба-тазарру қилиш керак бўлиб қолар. Баданида мусобақалашига жиндек иштиёқ бўлса, бас, дидига ўтиришиб қолишим нақд.

— Ёқармикинсиз? Эҳтиёт бўлинг, тагин сизни ҳам бирор нарса билан тушириб қолмасин. Маслаҳатим шуки, совут ёки америкача футбол ўйинчилари кийимини кийиб олинг. Хўп, яхши боринг. Мабодо лутфу карам айлаб жавоб ёзгудек бўлса, мактубини чоршанба кuni эрталаб манави ердан оласиз. Бу ғаламис, хавфли маҳлуқдан ҳамма жирканади, унинг жиғига тегишдан қўрқмайдиган студентлар калака қилганлари қилган. Лекин, сиз, ҳар қалай, у ҳақда умуман эшитмаганингиз маъқулроқ эди.

УЧИНЧИ БОБ

«МУНЧА ҲАМ БАДФЕЪЛ БУЛМАСА, ҚУРГУР»

Дўстимнинг гумонлариям, ниятлариям рўёбга чиқмади. Чоршанба кuni унинг хонасига келганимда мени Кенсингтон почтаси муҳри босилган хат кутарди. Адреси тиконли симга ўхшатиб ажи-бужи қилиб, тирнаб ёзилганди. Мактубнинг мазмуни қуйидагича эди:

Энмор-парк, Кенсингтон.

«Сэр!

Хатингизни олдим. Сиз унда ҳеч кимнинг қўллаб-қувватлашига муҳтож бўлмаган нуқтаи назаримни ёқламоқчи бўлганингизни изҳор қилиб, мени ишонтирмоқчи бўласиз. Менинг дарвинизм тўғрисидаги фикрларим ҳақида гапириб, Сиз «фараз» деган сўзни ишлатишга журъат этибсиз. Шунини таъкидлашни лозим деб ҳисоблайманки, мазкур сўз ўша жумлада бир қадар таҳқирона маъно касб этади. Ҳа, айтгандай, Сиз ёзган мактубнинг мазмуни мени шу нарсага амин қилдики, Сизни подонлик ва бетамизликда айблаш мумкин, холос, илло Сизда ёмон ниятлар йўқ, шунинг учун ҳам жазодан ҳолисиз. Сиз менинг докладимдан бир жумлани юлиб олгансиз-у, аммо, назаримда, унинг маъносига асло тушунмагансиз. Фикримча,

мазкур жумланинг маъноси ривожланиш даражаси энг паст поғонада бўлган махлуқларгагина аниқ бўлиши мумкин, илло шу фикрни қўшимча шархлар билан тушунтириб беришим ҳақиқатан ҳам зарур экан, Сиз тайинлаган вақтда ўзингизни қабул қилишим мумкин, гарчи ҳар қандай ташрифни, ҳар қандай меҳмонни жиним суймаса ҳам. Менинг назариямга «баъзи тузатишлар киритиш» масаласига келсак, маълумингиз бўлсинким, ўз қарашларимни пишиб етилган фикрларда баён қилган эканман, уларни ўзгартириш одатим йўқ. Келганингизда, марҳамат қилиб, мазкур мактубнинг конвертини хизматчим Остинга кўрсатсангиз, чунки унинг зиммасига ўзларини мухбир деб атайдиган хира-хандон аблаҳлардан мени муҳофаза қилиш вазифаси юклатилган.

Сизга ҳурмат билан

Жорж Эдуард Челленжер».

Мен олган жавобнинг мазмуни ана шундай эди. Жасуруна уринишимнинг натижасини билиш учун редакцияга атайлаб барвақт келган Тарп Генрига уни виқор билан ўқиб бердим. Тарп қуйидаги изоҳ билан кифояланди:

— Қон оқишини тўхтатувчи аллақандай янги дори — кутикурами-ей, шунга ўхшаган нарса бор дейишади. У арникадан ҳам кучли таъсир қилади.

Баъзи одамлар хўп галати, қизиқчи бўлишади-да!

Мен хатни ўн яримда олган эдим, аммо кеб — извозчи мени учрашув манзилига кечиктирмай етказиб олиб борди. Биз остонасида тўхтаган бино жуда савлатли бўлиб, бош дарвозаси равоқининг катталиги, деразаларидаги дарпардалар оғирлиги бу қутқули профессорнинг бадавлатлигидан далолат берарди. Менга эшикни қорачадан келган, қотмагина, ёшини билиб бўлмайдиган, матросча қора камзул, жигарранг чарм гетра кийган киши очди. Кейинчалик билсам, бу киши шофёр бўлиб, хонадонга хизматчи чидамагани учун ҳар хил юмушларни бажарарверар экан. Унинг синчков, тиниқ мовий кўзлари оёғимдан бошимгача кузатиб, чамалаб чиқди.

— Сизни кутишяптими? — сўради у.

— Ҳа, мени қабул қилишлари белгиланган.

— Хат ёнингиздами?

Мен конвертни кўрсатдим.

— Тўғри,

Афтидан, бу одам беҳуда гапиришни ёқтирмаса керак. Мен унга эргашиб, коридорда кетаётган эдим, тўсат-

дан ошхона эшиги очилиб, рўпарамда лоп этиб бир хотин чиқиб келди. Бу серҳаракат, кўзлари қоп-қора жувон инглиздан кўра француз аёлларига кўпроқ ўхшаб кетарди.

— Бир минутга,— деди бу хоним.— Тўхтаб туринг, Остин. Буёққа ўтинг, сэр. Сиздан сўрашга ижозат этсангиз, сиз илгари у билан учрашганмидингиз?

— Йўқ, хоним, бундай шарафга муяссар бўлмагандим.

— Ундай бўлса, олдиндан кечирим сўрайман сиздан. Сизни огоҳлантириб қўяйки, бу жуда бўлмағур одам, ҳа, ҳа, том маънодаги бўлмағур одам! Шунинг билганингиздан сўнг ўзингиз билиб муомала қиларсиз.

— Бундай эътиборингизни қадрлайман, хоним.

— Жаҳли чиқиши биланоқ хопадан қочиб чиқаверинг. Аччиқ-қуттуқ гапларни айтманг. Бундай эҳтиётсизлик учун кўплар адабини ейишди. Кейин бу жанжал ошкор бўлиб, оқибати мен учун ҳам, ҳаммаларинг учун ҳам ёмон бўлади. Сиз у билан нима ҳақида гаплашмоқчи эдингиз? Жанубий Америка тўғрисида эмасми?

— Мен аёлларга ёлғон гапира олмас эдим.

— Вой, худойим-ей! Бу жуда хавfli мавзу-ку. Сиз унинг бирор оғиз ҳам сўзига ишонмайсиз, бу мени асло ҳайратлантирмайди. Фақат ишонмаётганингизни айтиб юборманг, бамисоли қутуриб кетади. Ўзингизни гўлликка солиб ишонаётгандек эшитаверинг, шунда ишингиз ўнгиндан келаверади. Шунинг эсингиздан чиқармангки, у ўзининг ҳақлигига қаттиқ ишонади. Бунга шубҳаланмасангиз ҳам бўлади. Ўзи — покликнинг тимсоли. Энди боринг, бунчалик ушланиб қолишингиздан шубҳаланиб юрмасин, у хавfli бўла бошлаганини, чинакамига хавfli бўла бораётганини кўришингиз биланоқ қўнғироқчани чалинг-да, мен етиб боргунимча алаҳситиб туринг. Мен ҳатто энг оғир онларда ҳам уни эпақага солиб оламан.

Хоним мана шу дадиллантирувчи сўзлар билан мени камгап Остин ихтиёрига топширди. Остин бўлса қисқа суҳбатимиз давомида бамисоли буюк осойишталик тимсолидек, худди жез ҳайкалдай чурқ этмай турган эди. Остин мени ичкарига бошлади. Эшик тиқиллашига жавобан ичкаридан қутурган буқанинг бўкиришига ўхшаган наърани эшитдим-у, хонанинг ўртасида профессорга рўбарў бўлдим.

У устига китоблар, хариталар, диаграммалар қалаштириб ташланган кенг стол қаршисидаги айланма креслода ўтирарди. Остонадан ўтишим биланоқ айланма курси шартта бурилди. Бу одамни кўрган заҳотим жоним ҳал-

қумимга келди. Мен ҳар қандай ғайритабиий одамга рўбарў бўлишга тайёр эдим, лекин бундай баҳайбат одамни кўриш хаёлимга ҳам келмаган эди. Айниқса, унинг баҳайбатлиги ақлимни шоширарди. Қадамнинг катталиги-ю, улуғвор юришини айтмайсизми! Бундай катта бошни мен умримда кўрмаганман. Агар унинг цилиндр қалпоғини кийиб кўрганимда балки елкамга тушармиди. Профессорнинг юзи билан соқолига қараган киши Сурия буқасини кўргандек бўларди. Юзи баркашдек, сергўшт, тўртбурчак соқоли эса қоп-қора бўлиб, селкиллаб кўкрагига тушиб турарди. Сочлари ҳам ғайритабиий таассурот қолдиради — узун бир тутам кокил бамисоли баланд дўнг пешонасига ёпиштириб қўйилгандек. Ёрқин кулранг-мовий кўзлари қоп-қора қалин қошлари остидан менга таңқидий, ҳокимона назар ташлади. Мен кенг яғринларини, дум-думалоқ қудратли кўкрагини, узун қора жун босган улкан икки қўлини кўрдим. Шуларнинг устига унинг момақалдироқдек гумбурлайдиган овози ҳам борлигини айтадиган бўлсам, машҳур профессор Челленжер ҳақидаги дастлабки таассуротим нақадар ваҳимали эканлигига ишонч ҳосил қиласиз.

— Хўш?— дағаллик билан деди у.— Нима керак сизга?

Менга шу нарса аён бўлдики, бор гапни дарҳол тўкиб солсам, интервью ололмайман.

— Муҳтарам сэр, мени қабул қилишга илтифот қилиб, катта саҳоватингиздан баҳраманд этдингиз,— мўмин-қобиллик билан шу сўзларни айта туриб, унга конвертни узатдим.

У стол ғаладонидан менинг хатимни олди-да, олдига қўйди.

— Э, анави оддий ҳақиқатларни ҳам билмайдиган йигит сизмидингиз? Аммо-лекин, фикримча, менинг умумий хулосаларим сизнинг мақтовингизга сазовор бўлипти-да, а?

— Шубҳасиз, сэр, шак-шубҳасиз!— Мен бу сўзларни имкони борича ишончли қилиб айтдим.

— Марҳамат қилиб айтинг-чи! Бу фикрлар менинг позициямни қанчалик мустаҳкамлайди! Сизнинг навқиронлигингиз билан ташқи қиёфангиз бундай асосни янада кучайтиради. Хайр, майли, менга Венада хуруж қилган чўчқалар подаси билан мулоқотда бўлгандан кўра, сиз билан суҳбатлашганим яхши, аслида у бетавфиқларнинг чўчқадек чийиллашлари инглиз тўнғизининг хуриллашидек таҳқирона бир нарса эди, холос.— Шу он ғазабга тўлиб,

кўзларини шундай чақчайтирдик, афти ҳозир эслатилган махлуққа ўхшаб кетди.

— Улар, афтидан, ўзларини аблаҳона тутишганга ўхшайди,— дедим мен.

— Ҳамдардлингиз ўринсиз! Сизни ишонтиришга журъат этиб айтаманки, мухолифларимни бир ёқлик қилишга ўзим қодирман. Сэр, сиз Жорж Эдуард Челленжерни деворга тақашга интилинг, шунда уни жуда хурсанд қилган бўласиз. Келинг, энди, сэр, сизнинг ташрифларингизни камайтириш учун ҳамма ишни қилайлик. Бу келишларингиз сизни бахтиёр қилишига шубҳам бор, мени бўлса инчунун. Фикру ожизимча, сиз менинг докладимда олға сурилган ўша тезислар ҳақида ўзингизнинг аллақандай мулоҳазаларингизни изҳор қилмоқчи эдингиз чоғи.

Унинг суҳбатлашув тарзида беиболарча тўғрилиқ ҳукмрон бўлгани учун ҳийла ишлатиш осон эмасди. Шунга қарамай, мен бу ўйинни зора-мора яхши йўл топилиб қолса, деган умидда чўзишга ҳаракат қилдим. Сиртдан қараганда, ҳаммаси жуда жўндек туюларди! Эй менинг ирландларга хос топқирлигим, сенга жуда муҳтож бўлиб турган шундай пайтимда наҳотки кўмак бермасанг?! Пулат кўзларнинг ўткир тиглари мадоримни қуритган эди.

— Х-хўш-ш! Ўзингизни кутдиришга мажбур қилманг-да!— бўқирди профессор.

— Мен, албатта, фан оламига энди кириб келаётган одамман,— дедим тентақона жилмайиб,— камтарона тадқиқотчи унвонидан бошқасига даъво қилмайман. Шунга қарамай, фикримча, бу масалада сиз Вейсманга нисбатан ҳаддан ташқари қаттиқ кетганга ўхшайсиз. Ахир ўшандан бери тўпланган далиллар унинг нуқтаи-назарларини... фикрларини мустаҳкамламайдими?

— Қанақа далиллар?— бу гапни хавfli бир сокинлик билан айтди у.

— Албатта, фикру ожизимча, бевосита далиллар ҳали йўқ. Агар таъбир жоиз бўлса, мен ҳозирги замон илмий фикрининг йўналишига таянаман.

Профессор бутун диққат-эътиборини менга тикканича стол узра энгашди.

— Сизга маълум бўлиши керакки,— деди у чап қўлининг бармоқларини навбатма-навбат букар экан,— биринчидан, бош чаноғи кўрсаткичи доимий фактор ҳисобланади.

— Шубҳасиз!— жавоб бердим мен.

— Телегония¹ ҳам ҳали sub judge².

— Шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас!

— Ҳомила плазмаси ҳам партеногенетик³ тухумдан фарқ қилади.

— Бўлмасам-чи!— хитоб қилдим ўзимнинг беорлигимдан ҳузурланиб.

— Булар нимани исботлайди?— сўради у майин, муғамбирона товуш билан.

— Ниманиям исботларди?— минғиллаб сўрадим,— нимани исботлайди?

— Сизга айтайми?— деди профессор ҳамон ўша муғамбирона товушда.

— Ҳимматингизни дариф тутманг.

— Бу шуни исботлайдики,— кутилмаган газаб билан бўкирди у,— бунақа шарлатаннинг иккинчиси бутун Лондонда топилмайди! Сиз илм-фандан узоқ бўлган, оддий инсоний фазилатлардан тамомила маҳрум бўлган ғаламис, сурбет мухбирваччасиз!

У дик этиб ўрнидан турди. Кўзларида тентакона газаб учқунлари чақнади. Ана шу даҳшатли дақиқаларда ҳам мен профессор Челленжернинг бўйи пастлигини кўриб ҳайратланишдан ўзимни тия олмадим. У менинг елкамдан келарди — худди эзиб қўйилган Геркулеснинг ўзи. борлиқ ҳаётий куч-қудрати гўё яғришларининг кенглигига, сеп-семиз танасигаю ақл-заковатига сингиб кетгандек эди.— Нимага энди сиз билан чаппакилашиб ўтирибман, сэр!— бўкириб деди у иккила қўлини столга тираб, бўйинини чўзиб.— Бемаъни гаплар билан овора бўлиб ўтирибман, а? Сиз бўлсангиз менга тенг келмоқчисиз — мана шу кичкинагина ёнғоқдек каллангиз билан, а! Бу лаънати ёзғувчилар ўзларини ҳамма нарсага қодирмиз, зўрмиз, деб ўйлашади! Улар бировни улуғлаш ёки лойга қориш учун бир оғиз сўзимиз кифоя, деб ўйлашади-да. Биз ҳаммамиз уларнинг бир оғиз мақтовларига сазовор бўлиш учун сажда қилиб ялинишимиз керак. Манавинисини арши-аълога кўтарасиз, анависини ерга қорасиз... Сизларнинг қабихона қилиқларингни мен биламан! Жудаям ҳаддан ошиб кетдиларинг! Илгарилари думларингни қисиб, мўминтой бўлиб юрардиларинг, энди бўлса, думларингни

¹ Телегония — ирсият назариясидаги сохта таълимотларидан бири.

² Шубҳа остида (лотинча).

³ Партеногенез — уруғнинг бачадондаги жинсий алоқасиз ривожланиш ҳолати. Айрим ҳашаротлар ва ўсимликларда учрайди.

тутқизмайсанлар. Ярамас сафсатабозлар! Сенларнинг адабларингни бериб қўяман ҳали! Ҳа, сэр, Жорж Эдуард Челленжер сизнинг тенгингиз эмас. Бу одам буйруққа итоат қилишни ёмон кўради. У сизни огоҳлантириб қўйган эди, шунга қарамасдан сурбетларча суқилаверсангиз, ўзингиздан кўринг. Таслим бўлинг, мурувватли мистер Мелоун! Таслим бўлинг! Сиз хавфли ўйин бошлагансиз, фикримча, ютқаздингиз!

— Қулоқ солинг, ахир, сэр,— дедим мен эшик томон тисарилиб, уни очарканмап,— сиз кўнглингизга сиққанича суқинаверингиз мумкин, лекин ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бор. Мен мушт кўтариб бошимга келишингизга йўл қўймайман!

— Ие! Ҳали шундоқми?— У вазмин, даҳшатли қиёфада менга хуруж қила бошлади, кейин бирдан тўхтади-да, улкан қўлларини кап-катта кишидан кўра ёш болага ярашадиган калта камзулининг чўнтакларига суқди. — Мен уйимдан бунақа шўртумшуқларнинг кўпини улоқтирганман. Сиз тўртинчиси ёки бешинчиси бўласиз. Ҳар бири учун ўрта ҳисобда уч фунту¹ ўн беш шиллингдан² жарима ҳам тўлаганман. Қимматликка қиммат, лекин керак бўлгандан кейин иложим қанча! Энди, сэр, нима учун ҳамкасабаларингиз изидан туёгингизни шиқиллатиб кетавермаяпсиз? Шахсан мен буни муқаррар деб биламан. — У яна менга жудаям нохуш бўлган хуружини бошлади, моҳир рақс муаллимидек оёқларининг учини унда-мунда қўйиб мен томон келарди.

Мен югургилаб меҳмонхонага қочиб қолишим мумкин эди, лекин бунақа қочоқликни шаънимга муносиб кўрмадим, номус деб билдим. Бундан ташқари, менинг ҳам дилимда адолатли қаҳру ғазаб учқунлари алангаланиб бормоқда эди. Шу чоққача ўзимни босиб турганим ўтакетган даражада ноҳўя иш бўлган экан, лекин бу одамнинг дўқ-пўписалари тезда ҳамиятимга тегиб, жаҳлимни қўзғади.

— Қўлингизни тортинг, сэр! Мен бунга йўл қўймайман!

— Буни қаранг, а!— Унинг қоп-қора мўйлабининг учлари силкинди, қаҳрли иржайиши натижасида лаблари очилиб, оппоқ қозиқ тишлари ялтираб кетди.— Сиз бунга тоқат қилолмайсизми ҳали?

— Жиннилик қилманг, профессор!— қичқирдим мен. — Нимангизга чиранасиз? Тошим икки юз қадоқдан ортиқ

^{1,2} Буюк Британия империясининг бир қатор мамлакатларида қабул қилинган пул бирлиги. Бир фунт стерлинг 20 шиллингга тенг,

бўлса. Мен чайирман, ҳар шанба куни регби ўйнайман, Ирландия терма комондасида. Мен билан тенглашишга йўл бўлсин...

Лекин шу чоғ у менга ташланди. Яхшиямки, эшикни очишга улгурган эканман, йўқса у дабдала бўлиб кетарди. Иккаламиз коридор бўйлаб ўмбалоқ ошиб, думалашиб борарканмиз, йўл-йўлакай нияям бўлиб битта студни ҳам илаштириб кетдик. Профессорнинг соқоли оғзимга кириб кетипти, иккаламиз маҳкам қучоқлашиб олганча баданларимиз айқаш-уйқаш ҳолатда думалашарканмиз, лаънати стулнинг битта оёғи устимизда чир айланарди. Ҳушёр Остин чиқиш эшигини ланг очиб юборди. Биз зинапоялардан ўмбалоқ ошиб, коптокдек бўлиб пастга қуладик. Мюзик-холл артистлари ака-ука Мэклар ана шундай ўмбалоқ ошишларини кўрганман, аммо бундай томоша кўрсатиш учун улар озмунча машқ қилишмаган, ҳеч қандай тажрибага эга бўлмай, бундай ҳайратомуз ҳаракатлар қилишда бирор аъзоинг шикастланмай иложи йўқ. Стул зинанинг охирига поясига урилиб, чил-чил бўлди, биз бўлсак, ажралишиб, тарнов тагидаги ариқчага шалоплаб тушибмиз. Профессор дик этиб турди-ю, бўғма одамнинг касали тутгандек хириллаб, муштарини ўйнатиб ўдағайлай бошлади.

— Таъзириңизни егандирсиз?— қичқирди у зўрға нафас олиб.

— Безори!— жавоб бердим мен ердан бир амаллаб туришга интилиб. Биз яна ёқалашиб кетай дедик, чунки профессорнинг жангарилиги ҳали босилмаганди, аммо тақдирнинг ўзи мени бу аянчли аҳволдан қутқарди. Уртамизда чўнтак дафтарини очиб олган полициячи турарди.

— Бу нима деган гап? Уялмайсизми? Уят!— деди у. Энмор-паркда мен эшитган энг ақлли сўзлар мана шулар эди.— Ҳўш.— Полициячи мени тергай кетди,— тушунтириб беринг-чи, нима гап ўзи?

— У менга биринчи бўлиб хужум қилди,— дедим мен.

— Шу тўғрими, биринчи бўлиб сиз хужум қилдингизми?— сўради полициячи.

Профессор жавоб ўрнига мишиғини тортиб қўйди, холос.

— Бу нечанчи воқеа ўзи?— деди полициячи бошини жаҳл билан сарак-сарак қилиб.— Утган ойда ҳам худди шунга ўхшаш бир жанжал кўтарувдингиз. Йигитнинг кўзи шикастланибди. Даъвоингиз борми, сэр?

Мен дарҳол ғазабимни шафқатга бурдим.

— Йўқ, даъвоим йўқ.

— Бу қанақаси энди?— сўради полициячи.

— Бунда менинг ҳам бир оз айбим бор. Мен ўзим сабабчи бўлдим. У мени огоҳлантирган эди.

Полициячи дафтарчасини шартта ёпди.

— Бунақа бемаънигарчиликлар энди такрорланма-син,— деди у.— Хўп майли, зиёни йўқ, тарқалинглари, тарқалинглари!

Бу гап қассоблик дўкониди дастёрлик қиладиган болага, чўри хотинга ва атрофимизга тўпланган икки-уч томошаталаб бекорчига тааллуқли эди. Полициячи бу кичкина подани олдига солиб, йўлакдан одим ташлаб кетди. Профессор менга қараган эди, кўзларида истеҳзо учқунлари чақнади.

— Кириш!— деди у.— Мен сиз билан суҳбатни ҳали тамомлаганим йўқ.

Бу сўзлар қаҳр оҳангида айтилган бўлса-да, мен унинг орқасидан уйга кирдим. Ёгоч ҳайкалдек қотиб турган хизматкор Остин орқамиздан эшикни ёпди.

ТҮРТИНЧИ БОБ

«ОЛАМДАГИ ЭНГ БУЮҚ КАШФИЁТ»

Кўча эшик ёпилиши биланоқ ошхонадан миссис Челленжер югуриб чиқди. Бу ушоққина хотин қаҳр-ғазабга тўлганди. У бамисоли жўжаларини кўппакдан кўксини қалқон қилиб ҳимоя қилган курк товукдек эрининг йўлини тўсди. Афтидан, миссис Челленжер менинг ҳайдаб чиқарилишимни кўрган-у, қайтиб келганимдан беҳабар эди.

— Жорж! Бу ҳайвонлик-ку!— қичқириб деди у.— Шундай ўктам йигитни майиб қилдинг-ку, ахир!

— Мана ўзи, соппа-соғ, жин ҳам ургани йўқ.

Миссис Челленжер хижолатдан довдираб бир қаради-ю, лекин тезда ўзига келди.

— Кечирасиз, мен сизни кўрмабман.

— Ташвишланманг, хоним, зиён-заҳмат етгани йўқ.

— Лекин у кўзингизнинг тагини кўқартириб қўйипти-ку! Жуда хунук бўлди-да! Бу уйда бирор ҳафта йўқки, жанжалсиз ўтган бўлсин! Сени ҳамма ёмон кўради, Жорж, ҳамма сени калака, таҳқир қилади! Йўқ, мен энди чидолмайман! Сабр-тоқатим тугади!

— Одамларга кир кўйлақни кўз-кўз қиляпсанми! — ёлдиради профессор.

— Бу энди ҳеч кимга сир эмас!— қичқирди хоним.— Гап шундоқ экан, айтганим бўлсин, бу шармандаликлари

кўчамизгагина эмас, бутун Лондонга машҳур бўлганини наҳотки фаҳмламаган бўлсанг!.. Остин, сиз бизга керак эмассиз, бораверинг. Ҳар ким келиб, суякларингни синдириб кетаверади. Сен ўз шаънингни, нафсониятингни ерга уриб юбординг. Катта университетнинг профессори бўладиган сендек одам студентларнинг ҳурматини қозонишинг керак эди. Ҳамиятинг қани, Жорж!

— Ўзингни қани, азизам?

— Худо билсин, сен мени не кўйларга солмадинг! Безори, учига чиққан безори! Ғирт безори бўлиб кетдинг!

— Жесси, ўзингни босиб ол.

— Беномус жанжалкаш!

— Бас! Бунақа сўзлар учун шармандалик дорига осадилар!— деди профессор.

Мен шу чоғ бир нарсага жуда ҳайрон бўлиб қолдим: профессор эгилди, хотинини азот кўтарди-да, меҳмонхона бурчагида турган қора мрамарнинг баланд шоҳсупасига қўйди. Камида етти фут¹ келадиган бу шоҳсупа шу қадар тор эдики, миссис Челленжер унда йиқилиб тушай-йиқилиб тушай деб зўрға ўтирарди. Бундан ўзга кулгили мацзарани қидириб топиш амримаҳол: бояқиш йиқилиб кетишдан қўрқиб, тошдек қотиб, қимир этмай турарди, газабидан юзи бужмайиб кетганди, фақат оёқларини ликиллатарди, холос.

— Мени тушириб қўй!— ниҳоят, ялина бошлади миссис Челленжер.

— Жон эр, тушириб қўйинг, десанг.

— Бу бемаънилик, Жорж! Мени ҳозироқ тушириб қўй!

— Мистер Мелоун, юринг, менинг хонамга.

— Шафқат қила қолинг, сэр!— дедим мен унинг хотинига тикилиб.

— Эшитяпсанми, Жесси? Мистер Мелоун сен учун илтимос қилаяпти, «Жон эр» дея илтимос қил, тушириб қўяман.

— Бемаънилик? Хўп майли, жон эр, илтимос, тушириб қўйинг!

Профессор хотинини бамисоли читтакдек енгил нарса ни кўтаргандек мрамардан узиб, тушириб қўйди.

— Ўзингни яхши тут, азизам. Мистер Мелоун — матбуот вакили. Эртагаёқ у мана шу машмашаларни ифлос газетасида дўмбира қилиб, жуда кўп нусхасини қўшни-

¹ Фут — инглиз ўлчови. Бир фут 12 дюймга тенг.

ларимизга сотади. «Арши-аълодаги бир оймтилланинг ғалати қилиқлари», деб ёзади. Оймтилла дегани — бу сен бўласан, Жесси; эсингдами, бир неча минут сени арши-аълога миңдириб қуювдим, а? Сарлавҳачаси ҳам антиқа бўлади: «Бир турфа эр-хотин турмушидан». Бу мистер Мелоун ҳеч нарсадан тап тортмайди, ўзининг ҳамкасабаларидек егани ўлакса,— *proculus grege diaboli*— иблислар тўдасининг чўчқаси. Тўғри айтаяпманми, мистер Мелоун?

— Сиз ҳақиқатан ҳам бадфёъл экансиз,— дедим мен жаҳл билан.

Профессор қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Сизлар, икковларинг менга қарши иттифоқ тузинглар,— тўнгиллади у бақувват кўксини кўпчитиб, дам мен томон, дам хотини томон кўз қирини ташлаб. Кейин тамомила бошқача оҳангда деди:— Бу арзимас, беозор оилавий машашаларимиз учун бизни кечирасиз-да, мистер Мелоун. Мен жўнаб қўя қолинг, деб таклиф қилганимда, асло мана шу беозор ҳангомаларнинг гувоҳи бўла кўрманг демоқчийдим. Қани, хўш, оймтилла, жўнаб қолингу ғазабланиб юрманг, тағин.— У ўзининг улкан қўлларини хотинининг елкасига қўйди.— Ҳар доимгидек, сен ҳақсан. Агарда Жорж Эдуард Челленжер сенинг маслаҳатларингга кирганида борми, у бообрў одам бўлиб кетармиди, лекин ўзи эмас, бошқа кишига айланиб қоларди. Ҳурматли одамлар жуда кўп, азизам, лекин Жорж Эдуард Челленжер дунёда ягона. Шундай экан, у билан муросою мадора қилиб яшашга уриңавер.— У хотинини чўлпиллатиб шундай ўпдики, бояги қилиқлари ҳолва бўлиб қолди, баттар жаҳлим чиқиб кетди.— Энди, мистер Мелоун,— давом этди профессор яна улуғворлик қиёфасига кириб,— буёққа марҳамат қиласиз.

Биз ўн минутгина илгари гурсиллаб, ўмбалоқ ошиб чиқиб кетган хонанинг ўзига кирдик. Профессор эшикни яхшилаб беркитди-да, мени креслога ўтқизиб, нах тумшуримга сигаралар солинган қутичани рўбарў қилди.

— Энг зўр «Сан-Хуан Колорадо» сигараси,— деди у.— Сизга ўхшаган салга пов этиб кетадиган жинзакларга бунақа наркотиклар яхши таъсир қилади. Вой худо-ей! Бунинг думини ким тишлаб ўзади! Кесиб ташланг — сигарани ҳурмат қилиш лозим! Мана энди креслонинг суянчигига ўзингизни бемалол ташланг-да, мен сизга изҳор қилишни лозим топган гапларни диққат билан тингланг. Бирор савол-павол чиқиб қолгудек бўлса, қулай фурсат келгунча ўйлаб туришга ҳаракат қилинг. Дастав-

вал — тамомила ҳақли равишда ҳайдалганингиздан кейин уйимга қайтганингиз хусусида.— У соқолини чўччайтириб, гўё яна баҳсга киришишимни кутгандек, гўдайганича менга тикилди.— Демак, қайтараман: мутлақо ҳақли равишда ҳайдалганингиздан сўнг. Нима учун сизни қайтиб киришга таклиф қилдим? Чунки сизнинг ўша сурбет полициячига берган жавобингиз менга маъқул бўлди. Бу жавобда жирканч касбингизга хос бўлмаган одамшавандалик, ҳалоллик учқунлари ялт этгандек бўлди. Айб ўзингизда эканлигини тан олиб, сиз маълум даражада объективлик ва билимларингиз доираси кенглигини намойиш қилдингизки, бу фазилатларингиз раҳму шафқатимга сазовор. Инсон ирқларнинг энг тубан табақалари, афсуски, сиз ҳам шулар жумласидансиз, менинг ақлу заковатим доирасидан четда турадилар. Сизнинг полициячига берган жавобингиз ўзингизни дарҳол менинг нуқтаи назарим доирасига олиб кирди. Сиз билан яқиндан танишиш истаги туғилди менда ва уйга қайтиб киришингизни таклиф этдим. Хув анави бамбуқ столча устида турган япон кулдонига сигаранинг кулини лутфан тўксангиз, ана, олдингизда турибди.

Профессор бу сўзларнинг ҳаммасини бамисоли студентларга лекция ўқигандек, тўхтамай, тутилмай, тез айтиди. У улкан чўлқурбақадек шишинган ҳолда менга юзма-юз ўтириб, бошини орқасига ташлаб, кўзларини қисиб олганди. Кейин ёнига бурилиб, қип-қизил динг қулоқлари узра тиккайган бир тутам сочини менга намойиш қилаётгандек бир алфозда столи устидаги уюм-уюм қоғозлар орасини титкилаб, анчагина уринган бир дафтарни топиб, қўлига олди.

— Мен сизга Жанубий Америка тўғрисида баъзи бир нарсаларни гапириб бермоқчиман,— бошлади у сўзини.— Фикру мулоҳазаларингиз ўзингизда тураверсин. Аввал марҳамат қилиб, эшитиб олинг: ҳозир сиз эшитадиган нарсаларни бирор бир шаклда ошкор қилишингизни токи бунга мендан тегишли рухсат олмагунингизча ман этамай. Аслида бунақа рухсат берилмаса керак ҳам. Тушунарлими?

— Бунчалик ҳаддан ташқари қатъийликнинг боиси нима?— сўрадим.— Менимча, холисона баён қилиб бериш...

У дафтарчасини стол устига қўйди.

— Ундай бўлса, сиз билан гаплашадиган нарса қолмади. Хайр, яхши боринг.

← Йўқ, йўқ, мен ҳар қандай шартга ҳам розиман!—

қичқирдим.— Ахир танлаб олиш имкониятига эга эмас-ман-ку.

— Танлаб олиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас,— тасдиқлади у.

— Ундай бўлса, чурқ этмасликка сўз бераман.

— Чин сўзингизми?

— Чин сўзим.

Унинг сурбетларча, ишончсизлик билан боққан нигоҳи менга қадалди.

— Гапларингизнинг чин-ночинлигини мен қаёқдан биламан?

— Жудаям ҳаддингиздан ошыяпсиз шекилли, сэр,— дедим жаҳл билан.— Мен ҳалигача бунақа ҳақоратларни эшитмагандим!

Менинг жаҳдим чиққани профессорнинг ғазабини қай-натиб юбориш ўрнига унда қизиқсиниш ҳисси уйғотди.

— Калтабош типи,— ғўлдиради у.— Брахицефал¹, кулранг кўз, қора соч, негрсимонларнинг баъзи белгилари... Кельт² бўлсангиз керак, а?

— Мен ирландман, сэр.

— Асл ирландмисиз?

— Ҳа, сэр.

— Унда ҳаммаси тушунарли. Демак, сизга маълум қиладиган маълумотларни сир сақлашга сўз бердингиз. Бу маълумотлар, албатта, жуда оз. Лекин баъзи бир қизиқарли маълумотларни сиз билан баҳам кўрамэн. Сизга маълум бўлса керакки, мен икки йил муқаддам Жанубий Америкага саёҳат қилгандим — бу саёҳат жаҳон фанининг олтин фондига киради. Саёҳатдан мақсад — Уоллес³ билан Бейтс⁴нинг баъзи хулосаларини текшириб кўриш эди, бу ишни улар ўз кузатишларини олиб боришган жойнинг ўзида текшириб кўриш керак эди. Менинг саёҳатим натижалари ана шу билангина чегараланган бўлгандаям, бари бир муносиб диққат-эътиборга сазовор бўлиши аниқ эди, бироқ қўққисдан тадқиқотларимни бутунлай бошқа йўлдан олиб боришимга мени мажбур қилган бир ҳолат юз бериб қолди.

¹ Брахицефал — калтабош ёки юмалоқ бош.

² Кельтлар — эрамининг мингинчи йилдан сўнг Европада истиқомат қилган ва кейинчалик ҳозирги Франция, Бельгия, Британия ва Ирландияни эгаллаган қабилалар группаси.

³ Уоллес Альфред Рессель (1823—1913) — инглиз табиатшуноси.

⁴ Бейтс Генри Уолтер (1825—1892) — инглиз сэйёҳи ва табиатшуноси.

Эҳтимол, сизга маълумдир, яна ким билади дейсиз: бизнинг нодонлик асримизда ҳеч нимага ҳам ажабланмай қўяр экансан, Амазонка дарёси оқадиган жойларнинг баъзи ерлари тўла тадқиқ қилинмаган, унга қўйиладиган ирмоқларнинг кўпи харитага туширилмаган. Мана шунинг учун ҳам мен ўз олдимга ана шу кам ўрганилган жойларга саёҳат қилиш, у ерларнинг фаунасини — ҳайвонлар оламини ўрганиш вазифасини қўйдим, бу эса менга шунчалик кўп материал бердики, мен бутун умримни бахшида қилган зоологиядан жуда катта, монументал асар ёзишимга етиб ортади. Экспедицияни тугаллаб, мен уйга келаётганимда, йўл-йўлакай Амазонкага қўйиладиган ирмоқлардан бири бўйидаги Америка ҳиндуларининг қишлоқчасида тунашимга тўғри келди. Бу ирмоқнинг номиниям, географик ўрниниям айтмайман. Қишлоқчада ҳиндуларнинг кўкама деган қабилиси яшаркан — мўмин-қобил халқ, аммо насли айний бошлаган, ақли-заковат савиясининг даражаси ўртамиёна, лондонликникидан салгина баландроқ бўлса бордир. Мен биринчи марта бориб, дарё бўйлаб юқорига юрганимда, ўша ерлик аҳолидан бир неча кишини даволаган, умуман ҳиндуларда катта таассурот қолдирган эдим-да, шунинг учун ҳам мени орзиқиб кутишаётганига шубҳаланмаса ҳам бўларди. Улар дарҳол имо-ишоралар билан қишлоқда менинг ёрдამимга муҳтож киши борлигини тушунтиришди ва мен қабила йўлбошчиси кетидан бир ҳужрага кириб бордим. Қулбага киришим биланоқ менинг муолажамга муҳтож бўлиб ётган беморнинг ҳозиргина жони узилганини пайқадим. Унинг ҳинду эмас, балки оқ одамлигини кўриб ҳайратда қолдим. Оқ бўлганда ҳам қанақа денг, ҳаммаёғи оппоқ, таъбир жоиз бўлса, оқларнинг оқи эди у, сочлари малларанг, ўзида альбиноснинг¹ ҳамма белгилари мужассам. Унинг кийим-бошидан жулдур-жулдур парчаларгина қолибди, узоқ вақт кераклича сув, овқат истеъмол қилмагани учун озиб, чўп бўлиб кетибди. Ҳиндуларнинг ўзларини тутишларидан, улар бу одамни илгари ҳечам кўрмаганлар, деган хулосага келдим; бу одам қишлоққа ўрмонзордан бир ўзи, ҳамроҳсиз келган, дармонсизлигидан оёғида зўрға турарди. Нотаниш кишининг халтаси ёнида ётарди, уни очиб, ичидаги нарсаларни кўздан кечирдим.

¹ Альбинизм — ҳайвоннинг терисида рангнинг бўлмаслиги (қизил кўзли, ҳаммаёғи оппоқ кўёнлар ва сичқонлар). Тўла альбинизм одамларда ҳам учрайди.

Халтанинг ич томонига кичкинагина ёрлиқча тикилган бўлиб, унда эгасининг исми ва адреси ёзилган экан: «Мепл-Уайт, Лейк-авеню, Детройт, Мичиган штати». Бу одамга мен ҳар доим қуллуқ қилишга тайёрман. Мен очган кашфиётнинг муҳимлиги ҳамманинг эътиборини қозонгач, унинг исми менинг номим билан ёнма-ён туради, десам, муболаға бўлмайди.

Халтадаги нарсалар Мепл-Уайтнинг рассом ва шоирлигидан, бу ерларга янги, ёрқин таассуротлар излаб келиб қолганидан далолат берарди. Унда шоир шеърларининг қораламаси сақланарди. Бундан ташқари, мен халтадан дарё манзараларининг анчайин, ўртамиёна чизилган расмларини, бир қутича бўёқларни, пастали қаламлар ва мўйқаламлар солинган доводдонни, сиёҳдонда ётган манави эгик суякни, Бекстернинг «Парвоналар ва игначилар» китобини, жуда арзон турадиган тўппонча билан унга мос талайгина ўқни олдим. Шахсий зарурат буюмларини сарсон-саргардонликда юрганларида йўқотиб қўйган бўлса керак, балки бунақа нарсалари умуман бўлмагандир. Америкалик қашшоқ зиёлиларнинг бу ғалати вакили бисотида бошқа ҳеч вақо йўқ эди.

Энди кетаман деб турсам, йиртиқ камзулининг чўнтагида бир нарсанинг учи чиқиб турганига кўзим тушиб қолди. Бу этюдлар чизадиган альбом эди — мана, бу олдингизда турибди, ўша пайтдагидек титилиб кетган. Гапимга ишонаверинг, ана шу обида қўлимга тушганидан бери уни, бамисоли Шекспирнинг биринчи ардоқли нашридек, эъзозлаб юраман. Энди бу альбомни сизнинг қўлингизга топшираман ва илтимос қиламанки, саҳифама-саҳифа кўриб чиқинг, расмларнинг мазмунига эътибор қилиб, мағзини чақинг.

У сигарани тортиб, стулнинг суягичига ястаниб олдида, қаҳрли, шу билан бирга синовчан нигоҳини юзимга тикиб, бу расмларнинг менга қандай таъсир қилаётганини кузата бошлади.

Мен альбомни очиб, аллақандай кашфиётларни излай бошладим — қанақа кашфиётлар излаганимни ўзим ҳам билмайман. Бироқ биринчи саҳифа ҳафсаламни пир қилди, чунки унда денгизчилар куртқасини кийган давангирдек бир йигитнинг сурати чизилган бўлиб, тагига «Жимми Колвер почта кемасида» деб ёзилганди. Кейин ҳиндулар турмушидан олиб чизилган бир неча кичик-кичик лавҳа. Яна бир расмда диний хизмат унвонидаги хуштабиат семиз киши акс эттирилган, бошида соябони кенг шляпа, жуда ориқ европалик билан гаплашиб ўтирибди. Тагига

«Росариолик фра¹ Кристоферио ҳузурида нонушта» сўзларни битилган. Шундан кейинги саҳифалар аёллар ва болаларнинг бошлари билан тўлдирилган, ундан сўнг эса ҳайвонларнинг тасвирлари туркуми берилган. Уларнинг тагига «Ламантин»² саёз қумлоқда», «Тошбақа ва тошбақа тухумлари», «Қора агути»³ палма тагида» қабилдаги жумлалар ёзилганди. Агути дегани чўққанинг худди ўзи экан. Ниҳоят, кейинги икки саҳифа аллақандай хунук, бурни узун калтакесакларнинг қоралама тасвирлари билан тўлган эди. Мен бу расмлар ҳақида қандай фикр юритишни билмай гаранг эдим, шунинг учун, тушунтириб берсангиз, деган маънода профессорга мурожаат қилдим.

— Манавилар тимсоҳлар бўлса керак, а?

— Аллигаторлар! Аллигаторлар! Ҳақиқий тимсоҳлар Жанубий Америкада яшамайди. У ва бу тур орасидаги тафовут...

— Мен фақат шунини айтмоқчиманки, бу ерда сизнинг сўзларингизни тасдиқловчи ҳеч нимани кўрмаяпман.

У беозор табассум билан жавоб берди:

— Яна бир саҳифа очинг.

Лекин кейинги саҳифа ҳам мени ҳеч нарсага ишонтира олмади. Бу — акварель билан наридан бери тус берилган манзара — рассом мавзунини чуқур ёритиш учун тайёрлаб қўядиган тугалланмаган этюдларнинг бири эди. Этюднинг олдинги қисмини оқимтир-қўкиш тусдаги патсимон ўсимликлар эгаллаган бўлиб, улар базальт қатламларига ўхшаган қоянинг тўқ-қизил рангдаги ёнбағрини қоплаб, кўкка бўй чўзгандилар. Кейинги планда эса бу қоялар сидирға девордек салобатли кўринади. Ўнгроқда пирамида шаклидаги қоя юксалган бўлиб, у асосий тоғ тизмасидан чуқур жар билан ажралган; унинг чўққисиди — улкан дарахт. Ана шу нарсаларнинг ҳаммаси узра тропик лажувард осмон фойз сочиб турибди. Торгина ям-яшил ҳошия қизил қояларга жиякдек ярашганди. Кейинги саҳифада яна битта акварелда чизилган расмнинг хомакисини кўрдим, бу ҳам ўша манзарага ўхшайди-ку, лекин яқин жойдан олингани учун тафсилотлари яққолроқ кўринади.

— Х-хўш, қалай? — деди профессор.

— Бу формация ҳақиқатан ҳам мароқли экан, — жа-

¹ Фра — оға, католик дини мансбдори исмидан олдин келувчи ҳурматни билдирувчи сўз.

² Ламантин — ўтхўр китлар тўдасига мансуб сутэмарлар оиласига кирадиган, бўйи икки ярим-уч метрлик денгиз ҳайвони.

³ Агути — Жанубий ва Марказий Америка ўрмонларида яшайдиган кемирувчилар.

воб бердим мен,— лекин мен унга баҳо бера олмайман, ахир мен геолог эмасман-ку.

— Мароқли формация?— такроран сўради у.— Ахир, бу ўхшаши йўқ ягона хушманзара — географик манзара-ку! У гайритабий туюлади! Бунақасини тушингда ҳам кўрмайсан! Янги саҳифани очинг-чи.

Мен саҳифанинг орқасини ўгирган эдим, ҳайратимни яшира олмай қичқириб юбордим. Альбомнинг бу саҳифасидан менга аллақандай бир махлуқ қараб турарди. Бундай даҳшатли махлуқ ё бангининг хаёлхонасида, ё худ безгак тугган кишининг алахсирашида намоён бўлиши мумкин. Унинг боши қушники, танаси ҳаддан ташқари шишириб юборилган тимсоҳники, ерда судралиб юривчи думи ўткир игналар билан қопланган, япасқи белига эса йирик тиканлар қадаб қўйилгандек бўлиб, хўрознинг тожисига ўхшайди. Бу махлуқ ёнида паканагина, митти одам турибди.

— Х-хўш, бунисига нима дейсиз?— хитоб қилди профессор ғолибона қиёфада қўлларини артар экан.

— Бу аллақандай баҳайбат махлуқ, қандайдир муболағага ўхшайди.

— Бундай махлуқни тасвирлашга рассомни нима мажбур қилганикин?

— Майни кўп ичиб қўйганида чизгандир-да.

— Дурустроқ тушунтириб бера олмайсизми?

— Яхши, сэр, лекин ўзингиз қандай изоҳлайсиз?

— Жуда оддий: шундай ҳайвон мавжуд. Жуда аёнки, рассом уни ўз кўзлари билан кўриб туриб чизган.

Мен боя иккаламиз коптокдек коридорда думалашиб кетганимизни эслаб, кулиб юборишдан ўзимни тийиб қолдим.

— Шубҳасиз, шубҳасиз,— дедим мен овсарлар билан суҳбатлашилганда ишлатиладиган хушомадгўйлик билан.— Бироқ мана шу митти одамчанинг қадди-қомати мени ажаблантиради. Бу ерга ҳиндунинг расми солинган бўлганда, Америкада пакана одамларнинг аллақандай қабилиси бор экан, деб ўйлаш мумкин эди, аммо, бу — европалик, унинг бошида пўкакдан ясалган шлем бор.

Профессор бамисоли қутурган қўтосдек пишқирди.

— Сиз мулоҳазаларингиз билан мени бойитаяпсиз,— қичқирди у.— Инсон нодонлигининг чегараси мен ўйлагандан ҳам кенг экан! Сизнинг фикрлаш иқтидорингиз турғун бўлиб қолибди. Ажабо!

Профессорнинг бу хуружи жуда ҳам аҳмоқона бўлгани учун мен хафа ҳам бўлмадим. Ҳа, арзимаган нарсаларга-

ям асабни бузишнинг нима кераги бор? Бу одамдан хафа бўлиш керак бўлса, унинг ҳар бир сўзига, ҳар минутда жаҳлнинг чиқиши лозим. Ҳорғин бир жилмайиш билан кифояландим.

— Бу митти одамнинг кичкиналиги мени ҳайратда қолдирди,— дедим мен.

— Мундоқ қарасангиз-чи, ахир!— қичқирди профессор эгилиб, ҳасипдек семиз, жундор бармоғини альбомга нуқиб.— Ҳайвоннинг орқасидаги манави ўсимликни кўряпсизми? Сиз уни қоқи ўт ёки брюссель карами деб ўйлаган бўлсангиз керак ҳойнаҳой. Шундоқ, а? Йўқ, афандим, бу «фил суюги» деб аталадиган жанубий америка пальмаси, унинг бўйи эллик, олтмиш футдан ошади. Наҳотки, инсон бўй-басти бу ерда бекорга солинмаганини фаҳмламаган бўлсангиз? Рассом шундай махлуққа рўбарў келганида расм чизиш уёқда турсин, ўзи тирик қолмасди. У ўсимликнинг ва махлуқнинг катталигини кўрсатиш учун ўзининг суратини чизган. Унинг бўйи, айтайлик, беш футдан салгина ошади. Дарахт эса ўн марта баланд десак бўлади.

— Э, худо!— қичқириб юбордим.— Демак, сизнингча, бу жонивор... Унга ин қидирадиган бўлсак, Чаринг-Кросс вокзали ҳам кичиклик қилар!

— Бунда, албатта, муболаға бор, лекин жонивор нуҳаси ҳақиқатан ҳам йирик,— мағрурона деди профессор.

— Ахир, мумкин эмас-ку,— хитоб қилдим мен,— битта расмга қараб бутун инсониятнинг тажрибасини бир чеккага суриб қўйиш мумкин эмас-ку, ахир!— Мен бошқа саҳифаларни ҳам варақлаган эдим, бошқа ҳеч нарса чизилмаганига ишонч ҳосил қилдим.— Аллақандай саёқ рассомнинг наша чекиб туриб, кайфда чизган яккаю ягона сурати далил бўлармиди?! Сиз фан кишиси сифатида шундай фикрни қувватлай олмаймиз.

Профессор жавоб ўрнига жавондан аллақандай бир китобни суғуриб олди.

— Мана, талантли дўстим Рей Ланкастернинг ажойиб монографияси,— деди у.— Бу ерда битта расм бор, у сизни қизиқтирмаслиги мумкин эмасдиров. Ҳа, мана! Мана. Тагидаги ёзувни ўқинг, а: «Юра даври¹нинг динозаври — стегозавр²нинг тахминий ташқи кўриниши. Кейинги оёқ-

¹ Юра даври — мезоой (ўрта ҳаёт эраси)нинг ўрта даври, геология ҳисобларига кўра, 730 миллион йилга яқин илгариги замонни ўз ичига олади.

² Стегозавр — (юра ва бўр даврларида қуруқликда яшаган динозаврлар (даҳшатли калтакесаклар)нинг катта гуруҳига мансуб бўлиб, ҳозирда ўлиб битган махлуқнинг бир тури.

ларининг ҳар бири икки одам бўйи келади». Ҳўш, энди нима дейсиз бунга?

У менга очиқ китобни узатди. Мен расмга нигоҳ ташлаб титраб кетдим. Номаълум рассом хаёлан чизган хомаки сурат билан аллақачон йўқ бўлиб кетган оламнинг бу вакили ўртасида, шубҳасиз, катта ўхшашлик бор эди.

— Ҳақиқатан ҳам ҳайратомуз!— дедим мен.

— Ҳалиям қайсарлик қилишда давом этасизми?

— Эҳтимол, бу оддий бир ўхшашлик бўлса-чи, ёхуд ўша америкалик кишингиз бир вақтлар бу суратни кўргану кейин кайфида эсига келиб қолиб чизгандир.

— Жуда соз,— сабр-тоқат билан деди профессор,— майли, шундай бўла қолсин. Энди марҳамат қилиб, манави нарсани кўринг.

Профессор менга, унинг сўзларига қараганда, вафот этган кишининг халтасидан топилган суякни узатди. Суякнинг узунлиги олти дюйм, йўғонлиги бош бармоғимдек келади, унинг бир учида эса, қуриб-қақшаб кетган тоғай қолдиғи.

— Бу суяк биз билган қайси ҳайвонники бўлиши мумкин?— сўради профессор.

Мен ҳали миямдан чиқиб кетишга улгурмаган бор билимимни тўплаб, суякни диққат билан кузата бошладим.

— Бу жуда ҳам баланд одамнинг ўмров суяғи бўлса керак,— дедим.

Суҳбатдошим жирканиб, қўлини силтаб қўйди:

— Одамнинг ўмрови эгилганроқ бўлади, бу суяк эса тўппа-тўгри-ку. Унинг сиртида чуқурча бор, бу чуқурча ундан йўғон томир ўтганидан далолат беради. Ўмровда бунга ўхшаш нарса бўлмайди.

— Унда сизга жавоб беришга қийналаман.

— Ўзингизнинг нодолигингизни ошкор қилиб қўйишдан кўрқманг. Уйлашимча, Жанубий Кенсингтон¹ зоологлари орасида бу суякни аниқлаб бера оладиган битта ҳам олим топилмаса керак,— у доридан бўшаган қутичани олди-да, унинг ичидан худди ловиядек келадиган кичкинагина суякчани олди.— Фикру ожизимча, мана шу суякча сиз қўлингизда ушлаб турган ўша одам скелети таркибидаги суяклар сирасидан жой олади. Ўша жониворнинг нақадар катта эканлигини энди тасаввур қилгандирсиз?

¹ Жанубий Кенсингтон — Лондон яқинидаги жой, Британия музейининг табиий-тарихий бўлими шу ерда.

Анави тоғай қолдиғини ҳам унутманг — улар мазкур жонивор қазилмада топилгани эмас, балки янги нусха эканлигидан далолат беради. Хўш, энди нима дейсиз?

— Балки филникидир...

У худди бир ерига санчиқ тургандек алланечук бўлиб кетди.

— Бўлди! Бас қилинг! Жанубий Америкада фил нима қилади! Бу ҳақда оғиз ҳам оча кўрманг! Ҳатто ҳозирги бошланғич мактабларимизда ҳам...

— Хўп, майли,— унинг сўзини бўлдим.— Фил бўлма-са, бошқа бирор Жанубий Америка жонивори, масалан тапирдир¹.

— Ҳой йигитча, шунга амин бўлингки, фаннинг бу соҳасида энг оддий тушунчалардан хабарим бор. Бу суяк тапирники ёки зоологларга маълум бўлган бирор жониворларникидир, деган фикрни хаёлга ҳам келтириш мумкин эмас. Бу жуда кучли, жуда йиртқиш ҳайвонники бўлиб, ҳозир ҳам ер юзида яшайди, аммо ҳалигача фанга маълум эмас. Сиз ҳали ҳам шубҳаланяпсизми?

— Ҳар қалай, жуда мароқли экан, қизиқиб қолдим.

— Демак, сиздан ҳам умидни узмаса бўларкан-да. Сезишимча, миянғизда аллақандай учқунлар ялт-юлт қилаяпти, шекилли, келинг, шу чўғни сабот билан пуфлайлик. Энди марҳум америкаликни тинч қўйиб, менинг ҳикоямга қайтайлик. Сиз, албатта, менинг бу сирни билмагунимча Амазонкани тарк этмаганимни фаҳмлагандир-сиз. Бу расом қаердан келиб қолганлиги ҳақидаги баъзи бир маълумотлар менда бор эди. Сирасини айтганда, мен ҳиндуларнинг айрим афсоналаридан фойдаланишим ҳам мумкин эди, чунки номаълум мамлакат тўғрисидаги мотив дарё соҳилларида яшовчи қабилаларнинг ҳамма ривоятларида нақл қилинади. Сиз, албатта, Курупурри ҳақида эшитган бўлсангиз керак, а?

— Йўқ, эшитган эмасман.

— Курупурри — ўрмон опаласи, қаҳри қаттиқ, даҳшатли рўё бўлиб, у билан учрашганнинг ажали етмай қолмайди. Ҳеч ким Курупуррининг қиёфасини тасвирлаб бера олмайди, лекин унинг номини эшитган ҳиндуни даҳшат босади. Бироқ Амазонка соҳилларида яшовчи ҳамма қабилалар бирдек Курупуррининг қаерда яшашини аниқ айтдилар. Америкалик ҳам ўша ерлардан келган. У ерда аллақандай, ақл бовар қилмайдиган даҳшатли бир нарса

¹ Га п р — қисқа хартумли, сутэмизувчи ҳайвон.

борга ўхшайди. Мен ана шу сирнинг тагига етишга қарор қилдим.

— Хўш, нима қилдингиз?

Менинг енгилтаклигимдан, ҳафтафаҳмлигимдан асар ҳам қолмади. Бу алпона одам диққат-эътибор ва ҳурмат қозониш йўлини биларди.

— Мен ҳиндуларнинг қаршилигини, шу мавзуда гап очилганда кўрсатишадиган ашаддий қаршиликларини ҳам бартараф қилишга муваффақ бўлдим. Турли-туман панду насихатлар, совға-саломлар билан, ҳатто иқрор бўлишим керакки, дўқ-пўписалар ишлатиб, икки йўл кўрсатувчини ҳамроҳ қилиб олдим. Жуда кўп саргузаштлардан сўнг — уларни тасвишлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ, — кўп кунлик йўлни босиб — қаерлардан юрганим, қанча йўл босганим ҳақида лом-мим демасликни маъқул кўраман, — биз, ниҳоят, ҳанузгача ҳеч ким томонидан тасвириланмаган, менинг омадсиз ўтмишдошимни ҳисобга олмасак, ҳеч ким бўлмаган жойларга етиб бордик. Энди марҳамат қилиб, манави нарсани кўринг.

У менга кичикроқ фотосуратни узатди.

— Унинг ёмон ҳолатда бўлишига сабаб шуки, биз дарё бўйлаб паст томонга сузиб борарканмиз, қайнгимиз тўнтарилиб кетганида, ишлов берилмаган негативлар солинган филоф синиб қолган эди. Бу фалокатнинг натижасини кўриб турипсиз. Ҳамма негативлар бузилди — бу йўқотишнинг ўрнини асло тўлатиб бўлмайди. Манави суратга қаранг — омон қолган фотоларнинг сал дурустроғи шу. Унинг яхши чиқмаганига шу изоҳим билан қаноатланасиз-да энди. Фотолари сохта деган миш-мишлар юрипти, лекин унақалар билан баҳслашиб ўтиришга ҳозир майлим йўқ.

Фотосурат ҳақиқатан ҳам хира эди. Ғаразгўй танқидчи ундоқ экан, бундоқ экан дея айбсотиши мумкин. Мен хира тасвилдаги воҳага, унинг тафсилотларига диққат билан тикилар эканман, улкан шаршарани эслатувчи жуда баланд қоялар қаторини кўрдим, олдинги томонда эса дарахтлар билан қопланган қия текислик кўзга ташланади.

— Агар янглишмасам, бу манзара альбомда ҳам бор эди шекилли, — дедим.

— Мутлақо тўғри, — жавоб берди профессор. — Мен у ерда манзилгоҳ изларини кўрдим. Энди яна битта фотосуратни кўринг.

Бу ҳам ўша воҳа бўлиб, фақат анча йирик планда олинган эди. Сурат жудаям бузилган эди. Шунга қара-

май, мен ундаги чуққисида дарахт кўкка юксалган ёлғизгина қояни кўрдим; у тоғ тизмасини дарадан ажратиб турарди.

— Энди менда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмади,— тан олдим мен.

— Демак, уринишларимиз зое кетмаяпти,— деди профессор.— Катта муваффақият бу! Энди, марҳамат қилиб, бу қоянинг чуққисига боқинг. Унда бирор нарсани кўрайисизми?

— Улкан дарахтни.

— Дарахт устида-чи?

— Каттакон қушни.

У менга лупани узатди.

— Ҳа,— дедим лупадан қарар эканман,— дарахтга каттакон бир қуш қўнган. Тумшуғи жудаям катта-я, балки бу соқақушдир?

— Кўзингизнинг мазаси йўқ экан-ку,— деди профессор.— Бу соқақуш эмас, умуман қуш эмас. Сизга маълум бўлмайди, мен ана шу махлуқни отиб туширишга муваффақ бўлдим. Бу — мен ўша ерлардан олиб келган яккаю ягона рад этиб бўлмайдиган далил вазифасини бажарарди.

— У шу ердами, ёнингиздами?

Ниҳоят, мен бу ҳикояларнинг ашёи далилини кўрадиган бўлдим!

— У менда эди. Бахтга қарши, дарёдаги фалокат негативларнигина эмас, ана шу ўлжани ҳам нес-нобуд этганди. У гирдобга тушиб қолди, ҳар қанча уринсам ҳам, қўлимга бир қанотининг ярмисидан бошқа нарса илинмади. Мен ҳушимдан айрилибман, ўзимга келиб қарасам, сув қирғоққа чиқариб ташлабди, ҳайтовур, ажойиб нусханинг мана шу жиндеккина қолдигини бағримга босиб олган эканман. Мана у, олдингизда.

— Жудаям катта кўршапалакми?— ўз тахминимни изҳор этдим.

— Асло ундай эмас!— дарҳол оғзимга урди профессор.— Мен олий маърифат ва фан оламида яшаб, зоологиянинг асосий принциплари жамиятнинг кенг доиралари орасида бунчалик номаълум бўлишини ўйламагандим. Наҳотки сиз қиёсий анатомиянинг қуш қаноти, аслини олганда, кўршапалак қаноти бир-бирига парда билан бириккан учта узун-узун бармоқдан иборат билак суягидан таркиб топган деган оддий қондасини билмасангиз. Мазкур ҳолатда бу суяк билак суягига асло ўхшамайди, мана, ўзингиз ҳам парда битталигини кўриб, ишонч ҳосил

қилишингиз мумкин. Биқобарин, кўршапалакни эсламаса ҳам бўлади. Хўш, бу — қуш ҳам, кўршапалак ҳам бўлма-са, у нима ўзи? Нима бўлиши мумкин, ахир?

Менинг камтарин билимларим адоий тамом бўлганди.

— Очиғини айтсам, бир нарса дея олмайман, — дедим.

Профессор аввал ҳам эсга олган монографиясини очди.

— Мана, — деди у гапида давом этиб, қанотли аллақандай даҳшатли махлуқни кўрсатар экан, — мана, диморфодон ёки птеродактил¹нинг — юра даврида яшаган қанотли калтакесакнинг ажойиб тасвири, кейинги саҳифада эса қанотининг механизми чизилган. Энди уни қўлингиздаги сурат билан таққосланг.

Схемага назар ташлашим биланоқ баданим жимирлашиб кетди. Бу нарса мени тамомила ишонтирди. Баҳслашишга ҳожат қолмади. Маълумотларнинг жамулжамлиги ўз ишини қилди. Рассомнинг чизмалари, фотосуратлари, профессорнинг ҳикояси, мана энди ашёи-далил! Яна нима-ни талаб қилиш керак? Профессорга ҳам шундай дедим — куч-қудратим борича жиддийлик билан дедим, чунки мен бу одамга адолатсизлик қилиб келишаётганини мана энди билган эдим. У стулнинг суянчиғига ўзини ташлади-да, кўзларини қисиб, майин табассум қилди; у шу топда иқрор қуёши сочаётган мўл-кўл нурларда чўмилаётгандек кўриларди.

— Бу жаҳондаги энг буюк кашфиёт-ку! — хитоб қилдим мен, гарчи аъзойи баданимда табиатшунос эмас, балки журналист эҳтироси жўш ураётган бўлса ҳам. — Бу жуда зўр-ку! Сиз фан Колумбисиз! Сиз йўқолиб кетган оламни кашф этдингиз! Сизнинг гапларингизга шаккоклик қилиб келганимдан минг афсус қиламан. Буларнинг ҳаммаси мумкин бўлмаган нарсадек туюлганди менга. Лекин очиқ-ойдин фактларни тан олмаслигим мумкин эмас, уларнинг ҳаммаси барчага баробар ишончли бўлиши зарур.

Профессор ҳузур қилганидан кўзларини сузди.

— Хўш, сиз кейин нима қилдингиз, сэр?

— Ёғин-сочин мавсуми бошланди, мистер Мелоун, ғамдаган озиқ-овқатларим тугади. Мен бу улкан тоғ ёнбағирларининг бир қисмини тадқиқ қилдим, аммо унинг тепасига чиқа олмадим. Чиқиш мумкин бўлган пирамида-симон қоядан туриб птеродактилни бир ўқ билан уриб

¹ Птеродактиль.— юра ва бўр даврларида яшаб, қирилиб кетган учувчи калтакесаклар — птерозаврларнинг вакили,

туширдим. Узимнинг альпинистлигимни эслаб, бу қоятошнинг ярмигача чиқиб бордим. У ердан эса ясситоғ дўмба-йиб турган бутун саҳни кузатиш мумкин эди. Бу ҳақиқатан ҳам поёнсиз тоғ ёнбағирлари эди! Қаёққа қарама — ғарбгами, шарқгами — яшилликка бурканган қояларнинг кети кўринмасди. Ясситоғ этакларида ботқоқликлар, илончаёнлар ғужғон ўйнаб ётган, ўтиб бўлмас чакалакзорлар ястаниб ётипти. Бу ботқоқликлар иситма-безгакнинг уяси. Мазкур тўсиқлар бу мамлакатни муҳофаза қилувчи табиий восита бўлиб хизмат этиши ўз-ўзидан равшан.

— Сиз у ерда яна бошқа қандайдир ҳаёт асарини кўрмадингизми?

— Йўқ, сэр, кўрмадим, лекин биз ўша қоялар этакларида ўтказган бир ҳафта ичида юқоридан келаётган аллақандай ғалати товушларни эшитиб турдик.

— Америкалик расмини чизган қанақа ҳайвон эди? У махлуқ билан қандай қилиб юзма-юз келди экан?

— Мен, у қандайдир йўл билан чўққига чиқишга муваффақ бўлган ва ҳайвонни ўша ерда учратган, деб фақат тахмин қила олишим мумкин. Бинобарин, ўшаёққа бирор йўл бўлса керак-да. Йўл, шубҳасиз, оғир бўлиши керак, бўлмаса бу қўрқинчли махлуқлар пастга тушиб, ҳаммаёқни тутиб кетишарди. Бошқасига ишонмайману лекин бунга шубҳа бўлиши мумкин эмас!

— У ерга қандай келиб қолишпти улар?

— Менимча, бунинг жумбоқлик ери йўқ, — деди профессор. — Ўз-ўзидан тушунарли. Сизга маълум бўлса керакким, Жанубий Америка мрамор тошлардан иборат қитъа. Қадим-қадим замонларда бу жойларда вулқонлар отилиши туфайли қатламларнинг ногаҳоний ўзгаришлари юз берган бўлса керак. Эсингиздан чиқармангким, бу қоялар базальт жинсларидан таркиб топган бўлиб, вулқон отилишидан ҳосил бўлган. Тахминан, бизнинг Саксекс графлигимиз музофотидек келадиган бутун бир диёр аҳолиси билан бирга осмони-фалакка кўтарилади-ю, манзил қитъанинг қолган қисмидан ҳар қандай шамолларда ҳам совурилмайдиган метин жинсли тик қоялар билан паққос тўсилиб қолади. Нима бўлди денг? Табиат қонунлари бу ерда ўз кучини йўқотиб қўйди. Қолган оламдаги яшаш учун курашнинг шартини бўлмиш барча ҳар хил тўсиқлар ё йўқолиб кетди, ёки тубдан ўзгарди. Оддий шароитларда қирилиб кетадиган жониворлар кўпаяверди. Маълумингизки, птеродактиль ҳам, стегозавр ҳам юра даврига оид бўлиб, иккови Ер тарихидаги энг қадимги ҳайвонлар сирасига киради, улар мутлақо ғайритабиий, тасодифан

вужудга келган муҳит ва шароитлар туфайли тирик қолишган.

— Лекин сиз топган далиллар шак-шубҳага ўрин қолдирмайди-ку! Сиз уларни тегишли одамларга тақдим қилсангиз кифоя-да.

— Ҳзим ҳам соддадиллик билан шунақа деб ўйловдим, — афсус билан жавоб берди профессор. — Сизга бир нарсани айтишим мумкин: ҳақиқатда бутунлай бошқача бўлиб чиқди — мен ҳар қадамда ишончсизликка дуч келдим, бунинг замирида инсонлардаги нодонлик ва ҳасад-гўйлик ётади. Бировлар олдида букилиб, судралиб қуллуқ қилиш, сўзларимга шубҳа қилувчиларга ҳақ эканлигимни исбот қилиш менинг одатим эмас-ку, сэр. Дарҳол ихтиёримда бўлган ашёо далилларни мана деб рўкач қилиш менга ярашмайди, деган қарорга келдим. Шу мавзунинг ўзи менга ёмон кўринадиган бўлиб қолди, шунинг учун ҳам унга тил тегизишни ҳам истамасдим. Сизга ўхшаган кишилар. — эрмак талаб бекорчиларнинг таъбига хуш ёқувчи нарсалар излаб юрувчи кишилар оромимни бузиб, сурбетлик билан келишганда, мен иззат-нафсимга путур етмайдиган ҳолатимни бузмай, уларнинг таъзирини беришдан ожиз эдим. Тан олишим керакки, мен қизиққон одамман, жаҳлимни чиқаришганда, ёмон ишлар қилиб кўяман. Афсуски, сиз ҳам буни тотиб кўрдингиз.

Мен шилпиқ кўзимни силаб қўйдим-у, аммо чуқ этмадим.

— Челленжер хоним шу қилигим учун доим мен билан уришгани-уришган, лекин ўз иззатини билган ҳар қандай одам ҳам менинг ўрнимда шундай қилган бўлур эди. Аммо-лекин бугун мен сабр-тоқат намунасини намойиш қилиб, ироданинг эҳтирос устидан ғалабасини кўрсатиб қўймоқчиман.

У столдан таклифномани олди-да, менга узатди.

— Кўриб турибсизки, бугун кеч соат саккизу ўттизда Зоология институтида анча машҳур табиатшунос, мистер Персивал Уолдроннинг «Асрлар лавҳалари» мавзuidaги лекцияси бўлади. Каминани президиумга махсус таклиф қилишган, залда ҳозир бўлганларнинг барчаси номидан лекторга ташаккур изҳор қилишим керак экан. Шундай қиламан. Лекин, албатта зўр эҳтиёткорлик ва одоб билан! — жамоатни қизиқтирадиган ва баъзи бировларда мен кўтарган масала билан кенгроқ танишиш истагини уйғотадиган бир неча фикрни қистириб ўтишимга монелик бўлмас дейман. Албатта, мунозарали масалаларга тегилмайди, шунга қарамай, сўзларим замирида қандай чу-

қур муаммолар ётганини ҳамма пайқаб олади. Узимни босиқ тутишга сўз бераман. Ким билсин, балки менинг босиқлигим яхши натижаларга олиб келар.

— Мен ҳам борсам бўладими ўша ерга?— шошиб-пишиб сўрадим.

— Албатта... албатта мумкин,— севинч билан жавоб берди профессор.

Бу одамнинг лутфи-карами ҳам унинг қўполлигидақа антиқа ва ҳайратомуз эди. Унинг хуш табассуми нақадар ўқтамлигини айтмайсиэми! Кўзлари кўринмай кетди, ёноқлари шишиб, қоп-қора соқол осилиб турган икки дона қип-қизил олмадек шаклга кирди.

— Албатта келинг. Залда, гарчи фан масалаларида ожиз ва ўта уқувсиз бўлса ҳам, бир иттифоқдошим борлигини ҳис қилишнинг ўзи мен учун мароқли. Одам жуда кўп келса керак, чунки Уолдрон ўтакетган шарлатан бўлса ҳам, катта шуҳрат қозонган кишидир. Мана шунақа, мистер Мелоун, сизга мўлжалимдан ҳам кўп вақт ажратдим. Бутун инсониятнинг нарсасини айрим шахс ўзлаштириб ола олмайди. Кечқурун сизни лекцияда учратиш шарафидан хурсанд бўлурман. Ҳозирча сизга шуни таъкидлаб қўйишимга ижозат берингким, сизга тапиштирилган материал мутлақо ошкор қилинмаслиги дозим

— Лекин мистер Мак-Ардл... бизнинг муҳарриримиз мендан сиз билан қилган суҳбатим ҳақида ҳисобот талаб қилади-да.

— У кишига каллангизга келган нарсани айтаверинг. Ҳа, айтмоқчи, унга менинг олдимга яна бирор кишини юборгудек бўлсангиз, ҳузурингизга профессорнинг ўзлари яхшигина қамчин билан қуролланган ҳолда ташриф буюрар эканлар, деб қўярсиз. Қолган масалаларда сизга бутунлай ишонаман; матбуотда бир оғиз ҳам сўз бўлмаслиги керак! Хўп, жуда соз! Демак, саккизу ўттизда — Зоология институтида учрашгунимизча, хайр.

У мен билан хайрлашиб, қўлини силкиб қолди. Мен қип-қизил ёноқларига, қоп-қора тўлқинсимон соқолига, ёниб турган кўзларига сўнгги бор тикилдим-да, уйдан чиқдим.

БЕШИНЧИ БОБ

«БУ ҲАЛИ ФАКТ ЭМАС»

Профессор Челленжерникига қилган биринчи ташрифимда олган жисмоний зарба таъсир қилдими, иккинчи ташрифимда учраган маънавий изтироб сабабиданми,

ишқилиб, кўчага яна чиқишим биланоқ репортёр сифатида ўзимни ожизу нотавон сездим. Миям оғриқ зўридан отилиб кетай дейди, лекин бу одам тўғри гапиряпти, фикрларининг аҳамияти ниҳоятда бебаҳодир, у айтган фактлардан мақоламда фойдалансам, газетамиз катта шовшувга сабаб бўладиган материалга эга бўлади-да, деган ўйлар онгимни тинимсиз пармаларди. Муюлишда извошни кўришим биланоқ унга югуриб чиқиб олдим-да, редакцияга равона бўлдим. Мак-Ардл ҳар қачонгидек ўз постида эди.

— Хўш, қалай?— қичқирди у сабрсизлик билан.— Айта қолинг, сизга неча сатр керак? Йигитча, турқингиздан худди жанг майдонидан тўппа-тўғри келаётган кишига ўхшайсиз, а. Наҳотки муштлашувсиз иш битмаган бўлса?

— Ҳа, аввалига бир оз чўқишиб олдик.

— Хўб одам-да! Хўш, кейин-чи?

— Кейин ақлу ҳушини йиғиштириб олди, тинчгина суҳбатлашдик. Бироқ мен ундан ҳатто кичкинагина мақолачага етадиган маълумот ҳам ола олмадим.

— Нега ундай дейсиз? Қўзингизни чиқаргани мақолага материал бўлмайми, ахир? Қутқу солиб, бизларга истибод ўтказиб келаётгани етар энди, мистер Мелоун! Унинг адабини бериб қўямиз. Эртагаёқ газетага шундай аччиқ мақола қўяманки, уни ўқиб ёниб кетсин. Менга материални берсангиз бас, уёғини ўзим боплайман, бу нухани умрбод эсидан чиқмайдиган лаънатларга гирифтор қилай. «Профессор Мюнхгаузен»— қалай, бу сарлаҳага нима дейсиз? «Тирилган Калиостро!»¹ Тарих билган жамики қаллоблару шарлатанларни эслаб ўтамиз. У ўзининг ҳамма муттаҳамчиликлари учун мендан оладиганини олади!

— Мен бундай қилишингизни маслаҳат бермасдим, сэр.

— Нима учун?

— Чунки Челленжер мутлақо муттаҳам эмас.

— Қанақасига!— бўкирди Мак-Ардл.— Йе, сиз ҳам унинг мамонтлар, мастодонтлар, денгиз аждарлари ҳақидаги ёлғон-яшиқ ҳикояларига чиппа-чин ишондингизми дейман?

— Бе, қаёқда? Булар ҳақида гап ҳам бўлгани йўқ. Лекин энди менга шу нарса мутлақо аёнки, Челленжер фанга бирор нарса қўша олади.

¹ Калиостро — XVIII асрнинг «Сехргари ва кўзбоғловчиси», жин ва рўёларни халойиқ ҳузурига чақириб ҳаммани маҳлиё қилган.

— Ундай бўлса, нимани ўйлаб ўтирибсиз? Утирингу мақолани ёзинг.

— Мен-ку жон деб ёзган бўлардим, лекини бор-да, профессор менга сир сақлаш мажбуриятини юклаган, шу шарт билан суҳбатлашишга рози бўлди.— Мен олим билан бўлган суҳбат мазмунини икки-уч оғиз билан изҳор қилдим.— Мана, кўрдингизми, аҳвол қанақа?

Мак-Ардрлнинг қиёфаси унинг гапимга асло ишонмаётганини ифодалар эди.

— Унда, мистер Мелоун, ўша мажлис билан шуғулла-намиз,— деди у, ниҳоят.— Ахир, бунда ҳеч қандай сир-асрор йўқдир. Бошқа газеталар бунга қизиқмаса керак, чунки улар Уолдрон лекциялари ҳақида юз марталаб ёзишган, унда Челленжернинг нутқ сўзлаши тўғрисида эса ҳеч ким ҳеч нимани билмайди. Омадимиз келса, катта шов-шувга сазовор бўладиган материалга эга бўламиз. Нима бўлса ҳам институтга боринг-да, менга батафсил ҳисобот ёзиб келинг. Соат ўн иккигача сиз учун бутун бир устунни сақлаб тураман.

Бугун ишим кўп бўлгани учун клубда барвақт тушлик овқат қилиб олишга қарор қилдим, столчамга Тарп Генрини таклиф қилиб, унга саргузаштларимни қисқача сўзлаб беришга аҳд этдим. Унинг озғин чеҳрасидан ишончсизликни англатувчи табассум аримади, профессор ўзининг ҳақлигига мени ишонтирганига иқроор бўлганимда, Тарп ўзини тута олмай баралла хахолаб юборди.

— Азиз дўстим, бунақа мўъжизалар табиатда бўлмайди! Бу қанақаси, одамлар тасодифан буюк кашфиётларга дуч келишсин-да, кейин ҳамма ашён-далилларни йўқотиб қўйишсин? Бунақа ёлғон-яшиқларни тўқишни роман ёзувчиларга қўйиб бераверинг. Сизнинг профессорингиз ҳийлаю найрангда устаси фаранг, зоология боғидаги ҳамма маймунларни йўлда қолдириб кетади. Ахир, буларнинг ҳаммаси бориб турган бемаънилик-ку!

— Америкалик рассом-чи?

— Ичидан тўқиб чиқарган киши.

— Унинг альбомини ўз кўзим билан кўрдим-ку!

— Бу Челленжернинг альбоми-да.

— Демак, сизнингча, расмни ҳам ўзи чизган экан-да!

— Албатта-да! Қимники бўлиши мумкин яна?

— Фотосуратлар-чи?

— Уларда ҳеч нима кўринмайди-ку. Узингиз ҳам айтдингиз, фақат бир қушнингга зўрға пайқаб олдим деб.

— Птеродактиль қушини.

— Ҳа, агар унинг сўзларига ишонилса. Сиз салобати-га маҳлиё бўлиб, чиппа-чин ишонгансиз-да.

— Суяклар-чи, бўлмаса?

— У биринчисини қассоб ташлаган суяклар ичидан олган, иккинчисини эса, бошлаб ўзи ясаган. Бунинг учун чаптастик ҳамда сохталаштириб дўндиarmoқчи бўлган нарсанг соҳасига оид билимга эга бўлсанг етарли: суяк ҳам, фотосурат ҳам ўхшайди-қолади.

Мен ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Чинданам мени лаққа туширган бўлса-я? Қўққисдан миямга бахтли бир фикр келиб қолди.

— Сиз шу лекцияга борасизми?— сўрадим ундан.

Тарп Генри бир минутча ўйланиб қолди.

— Сизнинг даҳо профессорингиз Челленжер унча обрў-шуҳратга эга эмас,— деди у.— Кўп олимлар ундан ўчаларини олиш пайида юришади. Бутун Лондонда жир-каниш ҳиссини қўзғатадиган бошқа биров топилмайди, десам хато бўлмас. Агар лекцияга медик-студентлар дарсдан қочиб келиб қолишса борми, кўрасиз машмашани. Йўқ, мен бу жиннихонага боргим келмай турипти.

— Ҳар қалай, унга тан беринг-да, нутқини бир тинглаб кўринг.

— Хайр, майли, адолат ҳам шуни талаб қилади. Яхши, бугунги оқшом мажлисида сизнинг ҳамроҳингиз бўла қолай.

Биз Зоология институтига етиб келганимизда, лекцияга йиғилган одам кутилганидан ҳам кўплигини кўриб ҳайратда қолдим. Электр аравалар институт дарвозаси олдига кетма-кет келишиб, оқсочли профессорларни тушириб кетаяпти, камтар халойиқ вакиллари эса, равоқсимон эшиклардан тикилиб киришаётганди; бу ҳол залда фақат олимлар эмас, кенг халқ оммасининг вакиллари ҳам қатнашувидан далолат берарди. Ҳақиқатан ҳам, биз жойимизга ўтиришимиз биланоқ галереядагилар ва охириги қатордагиларнинг ўзларини анча эркин тутаётганликларини сездик. Орқамга қараган эдим, кўзим студент ёшларга тушди. Афтидан, ҳамма йирик касалхоналар ўзларига келган практикантларни юборишганга ўхшайди. Йиғилган халойиқ хушвақт кўринади, аммо унинг замирида аллақандай шумлик яширингандек эди. Ҳамма жўр бўлиб, машҳур қўшиқлардан парчаларни эҳтирос билан жўшиб айтарди, илмий лекциянинг бу галати дебочаси ажиб бир шукуҳ бахш этарди залга! Издихомнинг бепарда ҳазил-мутойибага мойиллиги яққол сезилиб турарди. Бу ҳол кейинчалик мазкур ҳазиллар бевосита қаратилган

кишилардан бошқа шахсларга қанчадан-қанча эрмак, кўнгил очар кайфият бағишларди.

Масалан, саҳнада ўзининг машҳур соябони — эгик цилиндр қалпоқ кийган доктор Мелдрам пайдо бўлиши биланоқ ҳар томондан «зўр челақ экан-да!», «Уни қаердан топдингиз?» каби қичқириқлар янгради. Чол-шу заҳотиёқ цилиндрини бошидан олиб, одамларга билдирмай курси тагига яширди. Подагра касаллигига мубтало профессор Уэдли ўз жойига қийтанглаб бораётганида, ҳазилвонлар уни росаям изза қилнб, жўр бўлишиб: «Профессорнинг оёғидаги жимжилоғи оғримаптамикин?» — деб сўрашди. Лекин менинг янги танишим бўлмиш профессор Челленжерни ҳаммадан ҳам зўр кутиб олишди-да. У ўзини жойига — биринчи қаторнинг охириги креслосига — етиб олиши учун бутун саҳнани айланиб ўтиши керак эди. Эшикдан унинг қора соқоли кўриниши биланоқ зал аҳли шундай гулдурос қичқириқлар билан кутиб олдики, мен Тарп Гепрининг гумони тасдиқланади, деб ўйладим: халойиқ бу ерга лекциянинг ўзи учунгина эмас, балки таниқли профессорни кўриб қолнш имкониятидан баҳраманд бўлгани ҳам ташриф буюрганди; Челленжернинг путқ сўзлаши ҳақидаги миш-мишлар ҳар ёққа тарқалган кўринади.

У пайдо бўлиши биланоқ яхши кийинган зотлар ўтирган олдинги қаторлардан истеҳзоли кулгилар эшитилди — бу сафар партерда ўтирганлар студентларнинг бебошликларига хайрихоҳлик қилди. Халойиқ профессор Челленжерни бамисоли зоология боғидаги йиртқич ҳайвонлар овқат берувчи хизматчининг қадамини узоқдан эшитиб, қафасларини бошларига кўтариб пишқиргандек, қулоқларни қоматга келтирувчи қий-чув билан кутиб олди. Бу қий-чувлар орасида ҳурматсизлантирувчи садолар ҳам эшитилиб турарди, лекин профессор шанига кўтарилган шовқин-сурон ёқтирмаслик ёки жирканиш ҳиссидан кўра кўпроқ унга бўлган қизиқишни билдирарди. Челленжер акиллаб-акиллаб қуваётган итваччалар ҳуружига дуч келган мулойим кишидек ҳушвақт табассум билан ҳорғин жилмайганча секингина курсисига ўтирди, яғринларини ростлади, ҳафсала билан соқолини силаб-силаб қўйди-да, кўзларининг қирини ташлаб, виқорли нигоҳини лиқ тўла залга тикди. Саҳнага раис, профессор Рональд Маррей ва лектор, мистер Уолдрон чиқишганда, қий-чув ҳамон тинмаган эди. Мажлис бошланди.

Кўпчилик инглизларга теккан касал — путқ нўноқлиги дарди профессор Маррейда ҳам бор десам, у киши хафа бўлмаслар, деган умиддаман. Менимча, бу нуқсон асри-

мизининг жумбоқларидан бири бўлиб турипти. Нима учун ичида гапи кўп одамлар дона-дона қилиб гапиришни ўрганмоқни хоҳламайдилар? Бу шу қадар бемаъниликки, айтайлик, қимматбаҳо суюқликни қийналмай қуйиш мумкин бўлгани ҳолда айланмачикон кранли найдан силқитиб олишдек гап. Одамни хит қилиб юборади.

Профессор Маррей ўзининг оппоқ галстугини виқор билан тузатди, сув солинган графинни кўринарли жойга сурди, сўнг ўнг қўли томонда турган катта шамчироққа ҳазиломуз кўз қисиб қўйди-да, таниқли лектор мистер Уолдронга ўрнини бўшатиб, ўзи курсисига чўкди. Зал но-тиқни қарсақлар билан кутиб олди. Мистер Уолдроннинг турқи бузуқ, товуши кескин, қилиқлари такаббуруна кўринса ҳам, у бировларнинг фикрларини яхши ўзлаштириб олиб, омиларга ҳам тушунарли ва ҳатто мароқли тарзда баён қилишга уста эди; энг нобоп мавзуларга онд докларларини ҳам кўплаб ҳазил гаплар билан бойитиб ўқирди-ки, унинг талқинидаги кеча-кундуз бараварлиги жараёни¹ ёки умуртқалилар² эволюцияси ҳақидаги фикрлар ҳам кулгили тарзда баён қилинарди.

Лектор кўз олдимизда, илмий терминлар кўп бўлишига қарамай, содда ва кўпинча мароқли тасвирий тарзда худди қуш парвози нуқтасидан кўринаётгандек қилиб, оламнинг пайдо бўлиши лавҳаларини кўрсатиб берди. У Ер курраси ҳақида — само доирасида яллиғланиб ҳаракат қилаётган бу улкан нурафшон газдан тборат масса ҳақида гапирди. Сўнг у мазкур массанинг совий бошлаганини, қандай қилиб ер қатламлари пайдо бўлганлиги, буғнинг сувга айлангани тўғрисида ҳикоя қилди. Буларнинг ҳаммаси кейинчалик сайёрамизда юз берадиган ғаройиб томошалар учун саҳнани тайёрлашдек бир гап эди. Мистер Уолдрон Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши масаласига ўтаркан, бир неча ноаниқ, таъсирсиз гаплар билан чекланди. Қарийб ишонч билан айтиш мумкинки, ҳаёт куртаклари ер куррасининг дастлабки ҳароратига дош бера олмасди. Бинобарин, улар кейинроқ пайдо бўлган. Қаердан? Совий қотган ноорганик элементларданми? Бўлиши мумкин. Балки ҳаёт куртаклари Ерда четдан, аллақандай метеоритдан келтирилгандир? Ундаймасдир. Қисқаси, бу масалада доноларнинг доноси ҳам аниқ бир нарса айта олмай-

¹ Кеча-кундуз бараварлиги жараёни — астрономия қодисаси бўлиб, баҳорги ва кузги кеча-кундуз бараварлиги нуқтаси катта осмон доирасида, Қуёш ҳаракатига қарама-қарши йўналишда йилига тақминан 50' 2" да ҳаракат қилади.

ди. Ҳозирча лабораторияларимизда органик моддалар ноорганик модда яратишга муваффақ бўлганимизча йўқ. Бизнинг химия фанимиз жонли ва жонсиз моддаларни бир-бирдан ажратиш турувчи жар устига кўприк ўрнатган эмас. Лекин кўп асрлардан бери катта куч устидан ҳукмронлик қилиб келаётган табиатнинг ўзи буюк кимёгар бўлиб, балки биз қила олмаган ишларни амалга ошириш унга насиб бўлар. Бу масалага оид бошқа гап айтишга ҳожат йўқ.

Шундан кейин лектор ҳайвонлар ҳаётининг буюк шажарасига тўхтаб, уни босқичма-босқич — моллюскалару денгиздаги умуртқасиз даррандалардан тортиб, судралиб юрувчилару балиқларгача гапириб, ниҳоят, тирик бола туғувчи кенгуруга — барча сутэмизувчиларнинг, яъни мазкур залда ўтирганларнинг бевосита ота-бобосига етиб келди. («*Майли, фараз қила қолайлик!*» — залдаги скептиклардан бирининг товуши чиқди.) «*Майли, фараз қила қолайлик!*» деб бақирган қизил галстукли олифта йигитча, мен ҳам тухумни ёриб чиққанман, деб ўйлашига бирор асоси борга ўхшайди, майли, у агар мажлисдан сўнг қолиб, шакар гуфторлик қилишга изн берса, лектор бундай лутфу карамли зот билан танишганидан хурсанд бўлур эди. (Кулги.) Буни қаранг-а, табиатда асрлар давомида юз бериб келган жараёнлар қизил галстукли олифта йигитчани яратиш билан яқунланса-я! Лекин шундай жараёнлар рўй берганмикин ўзи? Бу жентльменни эволюциянинг пировард ҳосиласи — яъни масалан, ижоднинг гултожи дейиш мумкинми? Лектор қизил галстукли йигитчанинг энг нозик ҳисларини ҳақорат қилиш ниятида эмас, лекин шундай бўлса ҳам унинг назарида коинотда бўлаётган улкан жараёнлар пировард натижада ана шундай нуханинг яратилишига эришмаганда, ўзларини оқламаган бўлур эди. Эволюцияни барқарор қилган кучлар тугагани йўқ, улар ҳаракатда давом этмоқда, биз учун янги-янги мўжизалар тайёрламоқда.

Мистер Уолдрон ўз мухолифини кулги найзасига санчиб, мазах қилгач, ўтмиш лавҳаларига тўхталди, саёз қумлоқларни яланғочлаган денгизларнинг қандай қуриганлигини, ана шу саёзликларда яшаган лиқилдоқ, рамақдажон ҳолатидаги илк жонзотлар тўғрисида ҳикоя қилди, денгиз тубининг мавҳумоти ва айниқса емишларнинг мўлкўллиги ҳайдаб келтирилиб, урчиб кўпайишига сабаб бўлган турли денгиз даррандалари ғужғон ўйнаган қўлтиқлар ҳақида сўзлади.

— Мана, муҳтарам хонимлар ва жаноблар, бизга ҳа-

мон даҳшат соладиган калтакесаклар ўшандан қолган. Биз вельд¹ ёки золенгофен² сланецлари қатламларида уларнинг даҳшатли скелетларини кўрганимизда кўрқувга тушамиз. Бахтимизга, улар сайёрамизда биринчи одам пайдо бўлгунича қирилиб битганлар.

— Бу ҳали факт эмас!— ғўнғиллади саҳнада ўтирганлардан бири.

Мистер Уолдрон оғир одам, бунинг устига тили ўткир бўлгани учун унинг гапини бўлиш хавф-хатардан ҳоли эмасди, буни айниқса қизил галстукли жентльмен яхши билиб олди. Лекин кейинги луқма профессорга жудаям аҳмоқона туюлган бўлса керакки, у ҳатто гангиб қолди. Профессор бамисоли ашаддий бэкончидан³ дакки эшитган шекспиршунос ёки Ер яссидир деб даъво қиладиган жоҳилга дуч келиб қолган астроном ҳолатига тушиб, довдираб қолди. Мистер Уолдрон бир минутча жим тургач, эс-ҳушини йиғиштириб, баланд овоз билан дона-дона қилиб, сўнги гапларини такрорлади:

— Бахтимизга, улар сайёрамизда биринчи одам пайдо бўлгунича қирилиб битганлар.

— Бу ҳали факт эмас!— яна пўнғиллади ҳалиги товуш.

Уолдрон ўзидан кейинги қаторда ўтирган Челленжерга қараб қўйди. У бўлса, курсига ястаниб олиб, худди туш кўраётгандек кўзларини юмиб, жилмайиб ўтирарди.

— А, тушунарли!— Уолдрон елкаларини қисди.— Бу менинг дўстим профессор Челленжер-ку.— Уолдрон ортиқча изоҳнинг ҳожати йўқ, дегандек зални кулдириб қўйиб, бўлинган лекциясини ўқишда давом этди.

Лекин иш шу билан тугамади. Докладчи ўтмишнинг жинкўчаларида қанчалик адашиб, йўл изламасин, бари бир алмисоқ даврларда яшаб йўқ бўлиб кетган жониворлар устидан чиқаверди, бунга жавобан профессор Челленжернинг кўкрагидан бояги совуққон наъраси отилаверди. Зич бўлиб ўтирган студентлар буёғини бўшаштирмасди: Челленжернинг қора соқоли силкиниши биланоқ у оғзини очишга улгурмасидан бараварига: «Бу ҳали факт эмас!»— дея қичқиришар, олдинги қаторда ўтирганлар эса: «Жим! Бетавфиқлар!»— деган норозилик хитобларини айтишар-

^{1,2} Вельд ва золенгофен сланецлари — денгиз қирғоқларида пайдо бўлган, таркибида жуда кўп ўтмиш ёдгорликлари сақланиб қолган донатор қаттиқ жисмлар, уларда калтакесак скелетлари қолдиқлари ҳам учрайди.

³ Бэкончилар — Шекспирнинг ҳамма асарларини инглиз философи Френсис Бэкон ёзган деган фикр тарафдорлари.

ди. Бунақа жангларда тобланган Уолдрондек тажрибали лектор ҳам роса гангиди. У жим турди-турди-да, кейин ҳар сўзида тутилиб-тутилиб, алланималарни валдиради, аввал айтган гапларини қайтаришга тушди, узун бир жумлани келиштиролмай хуноб бўлди ва пировардида ҳамма тартибсизликлар гуноҳқорига хуруж қила кетди.

— Жуда ҳам ҳаддан ошиб кетдингиз-ку! — ғазаб билан ўшқирди у кўзларини ола-кула қилиб. — Профессор Челленжер, бунақа қабиҳона ва аҳмоқона қичқиришларни бас қилинг!

Зал жим бўлиб қолди. Студентлар ҳайратдан қотиб қолишди — олий зотларнинг ўзлари кўз олдидарида жанжал бошлашаётгани-да! Челленжер шошмайгина вазмин гавдасини курси оғушидан бўшатиб, ўрнидан турди.

— Мен эсам, мистер Уолдрон, ўз навбатимда, сиздан илм-фан далилларига зид келадиган фикрларни тасдиқлашни бас қилишингизни сўрайман, — деди у.

Бу сўзлар чинакам бўронга сабаб бўлди. Шовқин-сурон, аския-кулги орасида «Бемаънилик!», «Майли, гапирсин!», «Уш бу ердан ҳайдаш керак!», «Саҳнадан йўқолсин!», «Бу адолатдан эмас — гапини айтиб бўлсин!» каби ғазабли хотублар янграрди. Ана шундай тўс-тўполон, қий-чув ғовури орасида «профессор Челленжер... марҳамат қилиб... фикрларингизни изҳор этарсиз... кейин...» каби узуқ-юлуқ иборалар қулоққа чалинди. Тартиббузар раисга таъзим қилди-да, илжайиб, соқолини силаганича яна курсисига ўтирди. Бу даҳанаки жангда жиғи-бийрони чиққан Уолдрон яна жангга хезланиб, лекциясини давом эттирди. У бир қонидани баён қилиб бўлгач, муҳолифига еб қўйгудек бўлиб қарар, у эса курсига ястаниб олганича жилмайиб, ҳузур қилиб мудраётганга ўхшарди.

Мана, лекция ҳам тугади — назаримда, анча вақтлироқ тугатди шекилли, чунки унинг охирини юмалоқ-ёстиқ қилиб қўя қолди, бош қисми билан боғланмади. Қўпол шовқин-сурон лекторнинг фикрларини остин-устун қилиб юборди. Издихом қониқмади — машмашанинг давомини кутар, воқеалар ривожини истарди.

Уолдрон жойига ўтирди, раис алланима деб минғирлаган эди, профессор Челленжер ўрнидан туриб, саҳнапинг четига келди. Газетамизнинг манфаатини кўзда тутиб, унинг нутқини қарийб сўзма-сўз ёзиб олдим.

— Хонимлар ва жаноблар, — деди у охириги қатордагиларнинг анча тийиқли шовқинини босиб. — Мени кечиргайсизлар, хонимлар, жаноблар ва болалар. Ўзим истамаган ҳолда тиңловчиларнинг каттагина қисмини эсдан чиқариб

қўйибман. *(Залда шовқин. Профессор шовқин тинишини кугаркан, каттакон бошини тасалли бераётгандек лиқиллатиб, бир қўлини баланд кўтариб турарди, гўё халойиқни муруватидан баҳраманд қилаётгандек кўринарди.)* Менга сиз билан бирга ҳозиргина эшитган бағоят хуштасвир ва мароқли маъруза учун мистер Уолдронга ташаккур айтиш тақлиф этилди. Бу маърузанинг айрим тезисларига мен қўшилмайман, бу ҳақда фурсатни ўтказмасдан ўз фикримни йўл-йўлакай баён қилиб бордим. Шунга қарамай тан олиш керакки, мистер Уолдрон сайёрамиз тарихини, аниқроғи, сайёрамиз тарихи деганда нимани тушунишини ҳаммабоп ва мароқли баён этиб беришдек зиммасига юкланган вазифани удалади. Ҳаммабоп маърузалар энгил сингади, лекин... *(Челленжер шу ерда саховатли жилмайиб, лекторга қараб қўйди)*, албатта, бундай маърузалар баён қилиниши жиҳатидан ҳаммавақт юзақи ва илм-фан нуқтаи назаридан сифатсиз бўлади, бинобарин, лектор ҳарна қилиб бўлса ҳам нодон тингловчиларга мослашиши керакдир, десам, мистер Уолдрон мени кечирар, албатта. *(Жойлардан киноявий хитоблар эшитилади.)* Илмни оммалаштирувчи лекторлар, сирасини айтганда, харомтомоқлардир. *(Жаҳли чиққан Уолдрон қўлини силкиб норозилигини билдиради)*. Улар бойлик орттириш ёки ўзларини реклама қилиш мақсадида номи чиқмаган, муҳтожликда забун бўлган ҳамкорларининг асарларидан фойдаландилар. Лабораторияда бунёд этилган энг арзимас бир ангилик ҳам фан қасрини тиклаш учун қўйилган ғиштлардан биридир, ана шу нарсани у тарозидан олиб, бу тарозига солиб, бировларнинг ишларини кўпиртириб мақтайверади. Бу гаплар бирор соатча эрмак бўлса ҳам, аслида, ҳеч қандай дурустроқ натижа бермайди. Ҳаммага маълум бўлган бу ҳақиқатни айтишдан мақсадим, асло мистер Уолдроннинг хизматларини камситиш эмас, илло сизлар мезонни йўқотиб, бу малайни фаннинг олий дарғаси деб юрмаглар тагин, деб огоҳлантириб қўймоқчиман, холос. *(Шу он Мистер Уолдрон раиснинг қулоғига алланима деб шивирлаган эди, у ўрнидан туриб олдидаги графинга қараб бир неча аччиқ-чучук сўз қотди.)* Хўп, бу ҳақда етар. *(Тасдиқловчи гулдурос садолар.)* Энди менга ижозат бергайсизлар, аҳамияти кўпчиликнинг эътиборига сазовор масалага ўтсам. Мен, мустақил, камтарин бир тадқиқотчи сифатида, лекторимизнинг маърузасидаги қайси жойларига эътироз билдиришга мажбур бўлдим? Мен Ер юзидан баъзи жонзотларнинг йўқ бўлиб кетаётгани ҳақида сўз боргани хусусида тўхталмоқчиман. Мен дилётаёт эмасман,

шунинг учун бу ерда оммалаштирувчи сифатида гапиратганим йўқ, балки илм-фан кишиси бўлганим учун, ҳалол виждоним фактларга қатъий амал қилишимни тақозо этади. Шунинг учун ҳам қатъий равишда таъкидлайманки, мистер Уолдрон тарихимизгача бўлган баъзи жониворлар деб аталган махлуқлар Ер юзидан ғойиб бўлган, деб айтганида, қаттиқ янглишганини писанда қилиб қўйдим. Уолдрон уларни кўрмаган, лекин бу ҳали ҳеч нарсани аңлатмайди. Улар ҳақиқатан ҳам, лектор айтганидек, бизнинг ота-боболаримиз, лекин улар ота-боболаримизгина эмас, балки, айни вақтда, қўшиб қўяйки, улар турфа жирканч кўринишларга эга бўлган замондошларимиз ҳамдирлар. Улар истиқомат қиладиган жойларга борадиган кишидан сабр-қаноат, чидам-матонат талаб қилинади. Биз юра даврига мансуб деб атаган жониворлар, биз сутэмизувчилар сирасига киритадиган жуда катта йиртқич ҳайвонларни ҳам тилка-пора қилиб, ютиб юбора оладиган даҳшатли махлуқлар ҳозир ҳам мавжуд... (*«Бўлмаган гап! Ишбот қилинг! Сиз қаердан биласиз? Бу ҳали факт эмас!»* каби қичқириқлар эшитилади.) Сизлар мендан сўраяпсизларми, мен буни қаёқдан билар эканман? Мен буни шунинг учун ҳам биламанки, ўша жониворлар яшайдиган жойларда ўзим бўлганман. Биламан-да, чунки ўша махлуқларни кўрганман-да. (*Қарсақлар, қулоқни қоматга келтирадиган шовқан-сурон кўтарилади, аллаким: «Ёлғончи!» — деб қичқиради.*) Менми ёлғончи? (*Ҳамма яқдиллик билан «Ҳа, ҳа!» — дейди.*) Мени ёлғончи дегандек бўлишдими? Шундоқ деган одам ўрнидан турсин-чи, қани, мен уни бир кўриб қўяй. (*Залдан садо: «Мана у, сэр!» — Шу он кўринишидан беозоргина, кўзойнак таққан миттигина одам ўзини кўрсатганларни кучининг борича дўппослаганча студентларнинг бошлари узра учиб ўтди.*) Мени ёлғончи дейишга журъат этган сизми? (*Митти одам: «Йўқ, сэр!» — деди-ю, масхарабоз қўғирчоқдек лип этиб аламон ичига шўнғиб кетди.*) Бу ерда ҳозир бўлганларнинг бирортаси менинг ҳақлигимга шубҳаланаётган бўлса, марҳамат, мажлисдан кейин у билан жон деб суҳбатлашаман. (*«Ёлғончи!»*) Қим айтди бу гапни? (*Яна ҳалиги беозор қурбон зулмкорларини бор кучи билан дўппослаганча тикка кўтарилади.*) Мана, мен ҳозир саҳнадан тушаман-да, кейин... (*Ҳамма бир овоздан: «Марҳамат, дўстим, марҳамат!» — дея қичқириб мажлисни бир неча минутча бўлиб қўяди. Раис дик этиб ўрнидан туриб, худди дирижёрлардек қўлларини ўйнатади. Профессор фиғони фалакка чиқиб, соқолини бураб турипти, юзи қип-қизариб, бурнининг ка-*

таклари керилиб борарди.) Ҳамма буюк новаторлар жохил аламоннинг ҳеч нарсани тан олмаслигини билардилар. Ишончсизлик — аҳмоқлар пешонасига урилган тамга! Оёқларингиз остига буюк кашфиётларни ташлашганда, улар ҳақида мулоҳаза юритиш учун сизларда ҳис қилиш қобилияти ҳам, тафаккур муҳофазаси ҳам етишмайди. Фаннинг янги-янги жабҳаларини забт этиш учун жонини тикиб фидойилик қилганларни балчиққа қориш бўлса сизларга! Сизлар пайғамбарларни ҳам аямайсизлар! Галилей, Дарвин ва мен... *(Зални давомли қичқириқлар босиб кетади, қий-чув, тартибсизлик авжга чиқади.)*

Бу гапларни мен воқеа содир бўлган жойнинг ўзида шоша-пиша қайд қилиб қўйган дафтарчамдан топиб олдим, лекин улар ўша пайтда залда юз берган тўс-тўполон ҳақида тўла тасаввур бера олмайди. Шовқин-суроннинг кучлигидан айрим хонимлар жуфтакни уриб қолишди. Шовқин-суроннинг зўридан студентларгина эмас, туппатузук одамлар ҳам саросимага тушишди. Ҳатто мўйсафид чолларнинг жойларидан сапчиб туриб, худди қармоққа илинган балиқдек типирчилаётган профессорга муштларини дўлайтиришаётганини ўз кўзим билан кўрдим. Жуда кўп одамни ичига олган аламон қайнаб турган қозондаги сувдек биқирлар эди. Профессор бир қадам олдинга чиқди-да, қўлларини кўтарди. Бу одамнинг кучи ва матонати шу қадар зўр эдики, унинг буйруқомуз шиддатли ҳаракатлари ва ҳукмбардорларча чимирилиши бақироқларни секин-ас-та ром қилиб, босиб олди. Зал сув қўйгандек жимиб қолди-да, нотиқни тинглашга шайланди.

— Вақтингизни кўп олмайман, — давом этди Челленжер. — Бекорга вақтни кетказиш шартми? Ҳақиқат ҳақиқатлигича қолаверади, уни аҳмоқ ёшларнинг ва афсус билан қўшимча қилиб айтаманки, баъзи кап-катта жентльменларнинг аҳмоқона бебошликлари топтай олмайди. Яна таъкидлайманки, мен илмий тадқиқотлар олиб бориш учун янги майдон очдим. Сизлар буни шубҳа остига ола-япсизлар. *(Ҳамма қичқиради.)* Келинглари, бир тажриба қилиб кўрайлик. Сўзларимнинг ростлигини текшириш учун ораларингиздан бир кишини ёки бир неча вакилни сайланглар, шунга розимсизлар?

Қиёсий анатомия профессори мистер Саммерли, баджаҳл, башарасининг совуқлиги уни руҳонийларга ўхшатиб қўйган найнов чол ўрнидан кўзгалди. Чол: «Профессор Челленжернинг баёнотини унинг икки йил муқаддам Амазонка дарёсининг юқориларига қилган сафари натижалари деб қараш жоизмикин, шуни билмоқчийдим?» — деди.

Профессор Челленжер тасдиқ ишораси қилиб бошини лиқиллатди.

Кейин мистер Саммерли профессор Челленжернинг Уоллес, Бейтс каби чинакам шуҳрат қозонган бошқа олимлар тадқиқ қилган жойларда янги кашфиёт қилишга қандай муяссар бўлганлигини билмоқчи бўлди.

Профессор Челленжер бу гапга жавоб бериб, мистер Саммерли, афтидан, Амазонкани Темза билан алмаштираётган бўлса керак, деди. Амазонка дарёси Темзадан жудаям катта, мистер Саммерлига маълум бўлғайки, Амазонка унга боғланган Ориноко ирмоғи билан жаъми эллик минг квадрат миль майдонни ташкил этади. Шунинг учун ҳам бундай катта майдонда бир тадқиқотчи ўзидан илгари текшириш олиб борганларни сезмай қолишига ажабланмаса ҳам бўлади.

Мистер Саммерли нордон нарса чайнагандек башарасини бужмайтириб жилмайиб, Темза билан Амазонка ўртасидаги фарқ менга равшан, биринчиси ҳақидаги ҳар қандай фикрни осонгина текшириш мумкин, иккинчиси ҳақида эса бундай деб бўлмайди, деган маънода эътироз билдирди. У мабодо профессор Челленжер тарихимиздан аввалги замонларнинг махлуқлари учрайдиган жой нечанчи кенглик ва узунликда ётганлигини кўрсатиб берса, ундан бениҳоя миннатдор бўлажагини изҳор этди.

Профессор Челленжер унга жавобан бундай маълумотларни маълум қилишдан шу чоққача тийилиб келдим, бунга жиддий асосларим бор, лекин ҳозир, албатта, баъзи шартлар билан — мажлис аҳли сайлаган вакиллар комиссиясига айтишга тайёрман, деди. Балки мистер Саммерлининг ўзи шу комиссия ҳайъатига кириб, профессор Челленжернинг фикрлари тўғрилигини шахсан текшириб кўрармикин?

Мистер Саммерли. Ҳа, розиман. (Гулдурос қарсақлар.)

Профессор Челленжер. Ундай бўлса, мен сизларга ўша ерларга етиб олишда ёрдам берадиган зарур материалларнинг ҳаммасини бериш мажбуриятини зиммамга оламан. Бироқ мистер Саммерли мени текшириб кўришни ихтиёр қилган экан, уни ҳам кимдир текшириб кўрса адолатдан бўлув эди деб ҳисоблайман. Сизлардан яшириб ўтирмайман, саёҳат жуда қийин, хавфли ва оғир бўлади. Мистер Саммерлига ёшроқ ҳамроҳ зарур. Балки мана шу залда хоҳловчилар топилиб қолар?

Кишининг ҳаётидаги бурилиш мана шунақа кутилмаганда юз беради-қўяди! Мана шу залга қадам қўяр эканман, энг ғаройиб, етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган саргу-

заштлар арафасида турганимни билибманмики! О, Глэдис! Бу қиз шулар ҳақида гапирмабмиди? Глэдис бундай жасоратга жазм этишимга оқ йўл тилаган бўлур эди-я. Мен дик этиб ўрнидан турдим. Сўзлар ўз-ўзидан тилимдан чиқиб кетаверди. Ёнимда ўтирган Тари Генри ҳадеб этагимдан тортиб, шивирларди:

— Утиринг, Мелоун! Софдил халойиқ олдида аҳмоқлик қила кўрманг!

Ўша минутнинг ўзидаёқ олдинги қаторларнинг бирдан баланд бўйли, малларанг бир кишининг ўрнидан турганини кўриб қолдим. У кўзларини чақчайтириб менга ола қараш қилди, аммо мен таслим бўлмадим.

— Раис жаноблари, мен боришни хоҳлайман,— дея тақрорладим.

— Исмини айтсин! Исмини!— талаб қиларди халойиқ.

— Менинг исми-шарифим Эдуард Дан Мелоун. «Дейли газетг»нинг репортёриман. Холис гувоҳ бўлишга сўз бераман.

— Сизнинг исмингиз-чи, сэр?— мурожаат қилди раис менинг мухолифимга қараб.

— Лорд Жон Рокстон. Мен Амазонкада бўлганман, у жойларни яхши биламан, бинобарин, ўз номзодимни таклиф қилиш учун ҳамма асосларим бор.

— Лорд Жон Рокстон жаҳонга машҳур сайёҳ ва овчи сифатида танилган,— деди раис.— Лекин бу экспедицияда матбуот вакили ҳам қатнашса, дуруст бўларди.

— Шундай экан,— деди профессор Челленжер,— мен таклиф қиламанки, мазкур йиғилишимиз менинг сўзларим тўғрилигини текшириш мақсадида сафарга чиқадиган профессор Саммерлига ҳамроҳлик қилиш ваколатини шу икки жентльменга берсин.

Бутун зал қийқириқ ва қарсақлар билан бизнинг тақдиримизни ҳал қилди ва мен бундан буён қисматим нима бўлишини билмаганим ҳолда ўзини эшикка урган аламонга қоришиб кетдим. Кўчага чиққач, худди туш кўраётгандек ҳаҳолаб йўлакларни тўлдириб бораётган халойиққа кўзим тушди, ўртада эса оғир соябон тутиб олган, ҳамон студентлар боши узра юрган аллакимнинг иссиққина қўлига дуч келдим. Сўнг шўх йигитларнинг қувноқ қичқириқлари ва азият чекканларнинг фиғони кузатиб қолган профессор Челленжернинг электр аравасига назарим тушди, шундан кейин Глэдис тўғрисида, келажакда мени нималар кутаётгани ҳақидаги хаёлларга фарқ бўлганча Риджент-стритдан олға равона бўлдим.

Бирдан аллаким тирсагимдан ушлади. Унга юзланган

заҳотим рўпарамда бояги найнов, озгин кимса — мен билан ғаройиб экспедицияга бирга боришга отилиб чиққан кишининг менга истеҳзоли ва амирона тикилиб турган нигоҳига дуч келдим.

— Агар янглишмасам, мистер Мелоунмисиз?— деди у.— Бугундан бошлаб биз сиз билан ўртоқ бўламиз. Мен бу ердан икки қадам нарида, Олбенида тураман. Балки ярим соат вақтингизни мендан дариг тутмассиз? Мен баъзи нарсалар ҳақида сиз билан гаплашиб олмоқчиман.

ОЛТИНЧИ БОБ

«МЕНИ ХУДОНИНГ ҒАЗАБИ ДЕИДИЛАР»

Лорд Жон Рокстон Виго-стритга бурилди-да, биз бирин-кетин бир неча деворлари бир ҳолатда бўлиб ётган дарвозахонани ортда қолдириб, аристократларнинг бу машҳур ини — Олбени ичкарасига кириб бордик. Узун қоп-қоронғи коридорнинг охирига етганда, янги танишим эшикни итариб очди-да, чироқни ёқди. Ерқин соябонлар остидан лампаалар катта ҳонани кичими нурга тўлдирдилар. Остонадан уёқ-буёққа қарарканман, хонадон соҳибининг диди нафислигига, жиҳозларнинг шинамлигига, айни чоғда бу ерда мардона кайфият ҳукмронлигига амин бўлдим. Бундаги вазият бадавлат хона соҳибининг ўткир, нафис диди билан бўйдоқлик тартибсизлиги ўртасида тинимсиз кураш бораётганлигидан далолат берарди. Полга, афтидан, аллақандай шарқ бозорларидан олиб келинган, камалакнинг ҳамма рангларида товланиб турадиган, мўйлари ўсиқ терилару гиламлар тўшалган. Деворларга осиб қўйилган суратлар ва гравюраларнинг қимматбаҳолиги ҳатто бу масалаларда оми бўлган менга ҳам равшан эди. Боксерлар, раққослар ва пойгачи отларнинг фотолари ўткир ҳиссиётли Фрагонарнинг полотнолари, Жирарденинг жанг лавҳалари ва хаёлпараст Тернернинг¹ расмлари билан ёнма-ён, бақамти турарди. Лекин бу серҳашам жиҳозлар орасида лорд Жон Рокстоннинг замонамиздаги машҳур овчи ва спортчилардан бири эканлигидан шаҳодат берувчи бошқа нарсалар ҳам бор эди. Камин печка устига айқаштириб қўйилган тўқ-зангори ва қизил икки эшак унинг Оксфорд университетига эшкакда сузиш спорти билан шуғулланганидан далолат берса, уларга

¹ Фрагонар — (1732—1806), Жирарде — француз расмолари, Тернер (1775—1851) — ийрик инглиз тасвирий санъат устаси.

ёнма-ён осиб қўйилган қиличлар ва бокс қўлқопчалари уларнинг соҳиблари бу соҳаларда ҳам совриндор бўлганлигига шохид эди. Бутун хонани эса худди архитектура хошиясидек қилиб ўраган, дунёнинг турли чеккаларидан келтирилган йирик ҳайвон бошларининг тартибли қатори безаб турарди, бу ажойиб коллекциянинг гултожи — лаблари дўрдоқ димоғдор ноёб оқ каркидоннинг боши эди.

Хона ўртасидаги мўйдор қип-қизил чўғдек гилам устида Людовик XV даврида ишланган олтин ҳал билан безатилган антиқа қора стол турарди. Бу ноёб осор-атиқа буюми куфрона бир тарзда қадаҳларнинг излари, чекилган сигараларнинг чўғлари билан бадбашара ҳолга келтирилганди. Стол устида чекиш ашёлари қўйилган кумуш патнис, ярқиллама шиша қўядиган таглик турипти. Миқ этмас соҳиб узун-узун икки қадаҳга май қуйиб, устига сифондан содали сув буради. Қўли билан курси томон ишора қилиб, қадаҳларни столча устига қўйди-да, менга узун, усти ялтироқ сигарани узатди. Кейин рўпарамга ўтириб олиб, худди тоғ кўлидек жимирлаётган галати кум-кўк кўзларининг найзасини менга қадади.

Сигара тутунининг юпқа пардаси аро кўпгина фотосуратлардан менга таниш чехрасига тикилдим — ўша қирғийбурун, ичига ботган чакак ёноқлар, манглайда сийраклаша бошлаган сап-сариқ соч, пиликдек бурама мўйлов, кичкинагина, шўхчанг чўққисоқол. Унинг қиёфасида Наполеон III дан ҳам, Дон Кихотдан ҳам, спортни, ит ва отни яхши кўрадиган типик инглиз жентльменидан ҳам аллақандай белгилар бор эди. Қуёш билан шамоллар унинг терисини чиниқтириб қип-қизил қилиб юборганди. Сермўй, пастга осилиб тушган қошлари усиз ҳам фариштасиз кўзларини янада ғазабнок қилиб юборганди, пешонасини тутиб кетган ажинлар эса унинг нигоҳини янада баджаҳл қилиб кўрсатарди. Қомати ориқдан келган бўлса-да, чайир, бақувват. Тиниб-тинчимасликда, жисмоний бақувватликда Англияда унинг олдига тушадиган одам топилмаслиги бир неча бор исботланган. Олти фут келишига қарамасдан кўринишидан ўрта бўйли одамга ўхшарди, бунга унинг бир өз букирлиги сабаб эди.

Таниқли лорд Жон Рокстон ана шундай киши эди. У ҳозир менга диққат билан тикилганча, сигарани сўриб, баҳузур қимири этмай ўтирар, орамиздаги чўзилиб кетган ноқулай жимликни чурқ этиб бузишга ботинмасди.

— Х-хўш, — деди у, ниҳоят, — энди бизга чекиниш мумкин эмас, азиз навқирон дўстим. Ҳа, биз сиз билан ҳаддан ташқари баланд дорга осилдик. Ахир, сиз залга

кирганингизда миянгизда бунақа фикрнинг уруғи ҳам йўқ эди-ку, а?

— Бунақа нарса хаёлимнинг кўчасига ҳам келмаганди.

— Худди шундай. Менинг ҳам хаёлимга келмаганди. Энди биз сиз билан бу ботқоққа қулоғимиздан ботдик. Э, худо-ей, Угандадан қайтиб келганимга бор-йўғи уч ҳафта бўлувди-я, Шотландияда коттежни ижарага олдим, шартнома туздим, шунга ўхшаган майда-чуйда ишларни қилишга улгурдим, холос. Энди бу дардисар ишнинг чиқиб турганини қаранг! Сизнинг ҳам режаларингиз барбод бўлгандир?

— Йўқ, менинг касбим ўзи шунақа; ахир, мен журналистман-ку, «Дейли — газетт»да ишлайман.

— Ҳа-я, албатта, айтувдингиз буни. Мен сизга айтсам, бир иш бор... Сиз ёрдам беришдан бош тортмасангиз керак?

— Жоним билан.

— Лекин қалтисроқ иш... Розилик беришдан олдин ўй таб кўринг.

— Нимаси қалтис?

— Мен сизни Биллингер ҳузурига олиб бораман, шуниси қалтис-да. Сиз бу одам ҳақида эшитганмисиз?

— Йўқ.

— Афв этгайсиз, йилгитча, қайси гўлаҳда туғилгансиз ўзингиз? Сэр Жон Биллингер — энг яхши чавандозимиз-ку. Текис йўл бўлса, у билан бемалол беллаша оламан, аммо тўсиқли пойгада у мени қолдириб кетади. Лекин шуниси ҳам борки, Биллингер машқлар тугаши биланоқ муккаси-дан ичкиликка берилади. Буни унинг тилида «йўлни тўғри-лаб олиш» дейилади. Сешанба кун жазаваси жунбушга келиб, касали тутиб қолгунича ичди. Унинг хонаси нақ менинг тепамда. Врачлар бояқишни зўрлаб бўлса ҳам овқатлантирилмаса, ўлиб қолиши турган гап, дейишади. Унинг хизматкорлари иш ташлаш эълон қилишипти, чунки каравотида тўппончасини ўқлаб ётганмиш, олдимга биринчи бўлиб кирганга олтига ўқни қоқаман, деб қўрқитармиш. Тўғриси айтганда, умуман Жон гапга кирмайдиган қийиқ одам, бунинг устига бехато отади, лекин Катта миллий совринни олган чавандознинг хору зор бўлиб ўлиб кетишига йўл қўйиш мумкин эмас-да! Сиз бунга нима дейсиз?

— Ўзингиз нима қилмоқчисиз?

— Энг яхшиси икковимиз кириб, таппа босамиз. Ҳойнаҳой, у ҳозир ухлаб ётган бўлса керак. Жуда ёмон бўлганида биттамыз ярадор бўлармиз, иккинчимиз уни босиб

оламиз-ку. Уни диваннинг жилди билан боғлаб ололсак бас, дарров телефон қилиб, ошқозон дориси берадиган докторни чақирамиз, муолажадан кейин, бизникида, то-заям мириқиб овқатланарди-да.

Инсон бошига бирданига, ҳе йўқ, бе йўқ, шундай сав-до — оғир вазифа тушса, довдираб, ҳурсандчиликни ҳам йўқотиб қўяркан. Мен ўзимни ботир деб ҳисобламайман. Ҳамма янги, қўрилмаган нарсалар тафаккуримда ҳақиқат-дагисидан тамомила ўзгача тарзда намоён бўларди. Соф ирландияликларга хос жўшқин тасаввурнинг ҳоли шу-да. Иккинчи томондан, қўрқоқ деган шармандали айбномани менга тақашмаса деб қўрқиб юрардим, чунки ёшлигим-дан қўрқоқликдан ҳам даҳшатли нарса йўқ деб уқтириш-ганди менга. Кимки менинг жасурлигимга шубҳа қилгу-дек бўлса, ўзимни жардан ташлашга ҳам тайёрман, де-йишга журъат этаман, лекин мени дадилликка ундаган нарса, ботирлигим эмас, балки мағрурлигим ва қўрқоқ номини олиб қолишдан қўрқишимдир. Шунинг учун ҳам юқоридаги хонада итдек ичиб ақлдан озлаб ётган махлуқ-ни ҳаёлан кўз олдимга келтирарканман, ўз лаёқатимга кўра, қўрслик билан розилигимни изҳор қилишга ботина олдим. Лорд Рокстон олдимизда турган вазифанинг хавф-ли жиҳатларини тасвирлашга киришган эди, бу гаплар тоқатимни баттар тоқ қилиб юборди.

— Гап билан аҳолни енгиллаштириб бўлмайдн, — де-дим. — Қани, юринг-чи!

Мен ўрнимдан турдим, у ҳам кетимдан кўзгалдн. Сўнг хихилаб қўйдим-да, кўкрагимга муштини пуқиб, жойимга қайтариб ўтқизди.

— Хўп, дедик, йигитча... ишга ярайди деса ҳам бў-лади.

Мен ҳайратда анграйиб унга тикилиб қолдим.

— Бугун эрталаб Жош Биллингернинг олдига ўзим кирган эдим. У отган ўқ чопонимни тешиб ўтди, холос, — худога шукур, қўллари қалтираётган экан! Лекин биз, ҳар қалай, уни жиловлаб ололдик, бир неча ҳафтадан кейин қария яна огдек бўлиб кетади. Сиз мендан хафа эмасми-сиз, қўзичоғим? Гап ўртамызда қолсин-у, Жанубий Аме-рикага қиладиган бу экспедициямиз жуда жиддий иш, шу-нинг учун ҳамроҳим тоғдек метин, унга суяниш мумкин бўлиши керак. Шу сабабли мен сизни енгилгина синаб кўрдим-да, айтишим керакки, сиз ундан жуда яхши ўт-дингиз. Ҳамма оғирлик иккимизнинг устимизга тушади, чунки бу чол Саммерлига биринчи қадамларданоқ энага керак бўлиб қолади. Айтганча, сиз анави регби бўйича

биринчиликка ўйнайдиган Ирландия командасининг аъзо-си эмасмисиз?

— Ҳа, лекин аниқроғи запасдаги ўйинчиман.

— Э, шунақа денг, сизни қаердадир кўргандек бўлудим, а. Сизларнинг ричмонликлар билан учрашувларингиз — бутун мавсумнинг энг яхши ўйини бўлганди! Мен регби мусобақаларининг биттасини ҳам қолдирмай кўришга ҳаракат қиламан, чунки бу — спортнинг энг мардона тури. Бироқ мен сизни регби тўғрисида суҳбатлашиш учун таклиф этганим йўқ, асло. Мана бу ерда, «Таймс»нинг биринчи бетида кемалар қатнови рейсларининг рўйхати бор. Парага¹ борадиган кема чоршанба куни жўнайди, мабодо профессор билан отланиб олишга улгурсаларинг, шу кема билан жўнаймиз. Хўш, розимисиз? Яхши, у билан ўзим ҳамма нарса тўғрисида келишиб оламан. Асбоб-анжомларингиз тахтли?

— Бу ҳақда менинг газетам қайғуради.

— Отишни биласизми?

— Тахминан, мамлакатимиз қўшинларининг ўргача бир ўқчисичалик ота оламан.

— Фақат шунинг ўзимми? Э, худо! Отишни билиш сиз ёшларнинг энг оддий ишингиз-ку. Сизлар ҳаммаларингиз найзасиз бол арисизлар. Бунақалар ўз инларини қўриқлай олмайди! Менинг гапимни эсингизда олиб қолинг: сизларнинг инларингиздан бол олган биров келгудек бўлса, анграйиб ўтираверасизлар-да! Жанубий Америкада қуролни моҳирлик билан ишлата билиш керак бўлади, чунки дўстимиз профессор ёлғончи ва овсар бўлмаса, унинг гапларига қараганда, уёқларда бизни гаройиб нарсалар кутади. Қанақа милтигингиз бор?

Лорд Рокстон эман шкаф олдида келди-да, эшигини очди, мен шу он бамисоли органнинг найлари каби қатор қилиб териб қўйилган милтиқларнинг ялтираб турган металлларини кўрдим.

— Ҳозир кўрамиз, ўз аслаҳахонадаги қайси милтиқни сизга тортиқ қилсам экан? — деди лорд Рокстон.

У кетма-кет бири биридан яхши милтиқларни ола бошлади, затворларини шақирлатиб кўрар, меҳрибон она ўз болаларини силаб-сийпагандек эҳтиётлик билан чангла-рини артар ва оҳиста жойига қўярди.

— Мана «бленд». Шу милтиқдан отиб анави улкан маҳлуқни қулатганман, — у оқ каркидоннинг бошига ишо-

¹ Пара — Шимолий Ирландиядаги порт-шаҳар.

ра қилди.— Ун қадамча яқинроқ бўлганимда бу ҳайвон ўз коллекциясини мен билан бойитган бўларди.

Ўқ — умидим эрур ҳамеша
Ўқ заифга ёрдамчи — пеша.

Гордонни яхши танирсиз дейман? Бу шоир отни, милтиқни ҳамда шу икки нарсани яхши биладиган кишиларни мадҳ этади. Мана, яна бир ажойиб нарса — телескопли мўлжаллаш аппарати — иккиёқлама эжектор, нишонни аниқ мўлжалга олади. Уч йил бурун мен мана шу милтиқ билан Перу қулфурушларига қарши курашган эдим. Уша ёқларда мени худонинг ғазаби дейишарди, гарчи менинг номимни бирорта Кўк китобдан тополмасангиз ҳам уёқларда машҳур эдик. Қўзичоғим, ўз иззат-нафсимизни ерга урмаслик учун, ҳар биримиз инсон ҳуқуқларини, адолатни ҳимоя қилишга мажбур бўладиган вақтларимиз келади. Шунинг учун мен ўша ерларда ўлимни, хавф-хатарни писанд қилмай, жанг олиб боргандек юрдим. Урушни ўзим эълон қилардим, ўзим урушардим, ўзим охирига етказардим. Мана бундаги ҳар бир чизиқ — мен ўлдирган биттадан муртадни билдиради. Қаранг — узун нарвон бўлиб тушган бу чизиқлар! Ундаги энг катта чизиқни Путумайо дарёси гирдобларидан бирида энг катта қулфуруш Педро Лопесни отганимдан кейин ўйиб ёзганман... Манавиниси ҳам сизга маъқул бўлса керак.

У шкафдан кумуш безакли ажойиб милтиқни олди.

— Мўлжални ниҳоятда аниқ олади, магазинида бешта ўқ. Унга бемалол ўз ҳаётингизни ишонаверинг.

Лорд Рокстон милтиқни менга узатиб, шкафни ёпди.

— Ҳа, айтгандай, — деди у яна курсига ўтираркан, — шу профессор Челленжер ҳақида нималарни биласиз?

— Мен уни биринчи марта шу бугун кўриб туришим.

— Мен ҳам. Ростини айтганда, сиз билан биз мутлақо нотаниш одамнинг сўзи бўйича саёҳатга жўнашимиз жуда ғалати-я? У бориб турган сурбетга ўхшайди, илм-фан аҳли, ҳамкасабалари орасида ҳам обрўси бўлмаса керак. Нега сиз у билан қизиқиб қолдингиз?

Мен бугун эрталаб рўй берган воқеаларни қисқача сўзлаб бердим. Лорд Рокстон гапларимни диққат билан тинглади, кейин Жанубий Америка харитасини олиб келиб, стол устига ёзди.

— Челленжер тўғри айтаяпти, рост гапираяпти, — деди у жиддий равишда. — Сизга бўлсангиз керак, мен таваккалига буни тасдиқлайман. Жанубий Америка — мен севган мамлакат ва айтайликки, Дарьен қўлтиғидан то Олов-

ли Ергача тикка борадиган бўлинса, ер куррамизда ундан улуғвороқ, ундан гўзалроқ манзилни топиш қийин. Бу мамлакатни кам билишади, уни қандай келажақ кутаётгани ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Мен Жанубий Американи бўйига ҳам, энига ҳам икки марта кезиб чиқдим, қурғоқчилик йиллари икки марта бўлганимда, қулфурушлар билан уруш олиб боргандим, бу ҳақда боя сизга гапириб бердим. Ҳақиқатан ҳам профессор айтганга ўхшаш ривоятларни эшитгандим. Булар, албатта, ҳиндуларнинг афсоналари бўлса ҳам, лекин улар замирида нимадир бор. Жанубий Американи қанчалик яқиндан билсангиз, дўстим, бу мамлакатда ҳамма нарса, ҳа, ҳамма нарса юз бериши мумкинлигига ишонч ҳосил қиласиз. Одамлар тор-тор дарёчалардан юришади, улар қаёққа олиб боришни худонинг ўзи билади. Манави жойда, Мату Гроссу ясси тоғи бағирларида, — у снгара билан хари тага ишора қилиб, ўша жойни кўрсатди, — ёки манави уч давлат чегараси туташадиган бурчакда ҳеч ким мени ҳайратга сола ололмади. Бугун Челленжер, Амазонка дарёси тропик ўрмонлар билан қопланган эллик минг квадрат миль ерни, яъни қарийб бутун Европага тенг келадиган майдонни суғоради, деди. Лекин биз сиз билан Бразилия чангалзорларидан чиқмаган ҳолда Шотландия билан Константинополь орасидаги масофада турган бўлишимиз мумкин. Ёнигарчилик даврларида нималар бўлишини билсангиз эди?! Амазонка суви камида қирқ фут кўтарилиб, ҳаммаёқни ўтиб бўлмайдиган ботқоққа айлантириб юборади. Мана шундай мамлакатдагина ҳар қандай муъжиза ва сирларга дуч келиш мумкин. Нима учун бу жумбоқларни биз ечмас эканмиз? Булар каби кўпгина сирсинаотлардан ташқари, — лорд Рокстоннинг ғалати чеҳраси хуштабассум билан ёришди, — у ерда ҳар қадамда ҳаётинг хавф остида бўлади, менга спортчи бўлганим учун бундан бошқа нарса керак эмас-да. Мен бамисоли гольф ўйини тўпиман — сиртимдаги қизил ранг аллақачон ўчиб бўлган, энди мени ҳаёт хоҳлаган томонига отаверса ҳам бўлаверади, ҳеч ерим тирналмайдиам. Таваккал қилиш, азиз дўстим, борлиқ ҳаётимизга аллақандай жозиба, жўшқинлик бахш этади. Шунинг учун ҳам яшаш мароқли. Бизлар жудаям эрка бўлиб кетдик, занглаб қолдик, фароғатда яшашга ўрганиб қолганмиз. Йўқ, менга милтиқ беринг, бепоён кенглик, ҳадсиз уфқни раво кўринг-да, излаб топиш лозим бўлган нарсани қидириб кетишимни томоша қилинг. Умримда нималарни қилмадим денг: урушдим ҳам, стачкаларда қатнашдим ҳам, аэропланда ҳам

учдим, лекин оғир овқат еб қўйиб ухлагандагина тушга кирадиган даҳшатли маҳлуқларни овлаш нашидаси — мен учун мутлақо янги ҳиссиётдир. — У олдинда нималар кутаётганини ўйлаб қаҳқаҳ уриб кулиб юборди.

Балки мен янги танишимни тавсифлашга ортиқча уришиб кетгандирман, лекин ахир биз у билан кўп кунлар бирга бўлишимиз керак, шунинг учун ҳам бу одам ҳақидаги илк таассуротимни батафсил; характери, нутқи, фикрлари ва бошқа жиҳатларини ипидан игнасигача айтиб беришни истайман. Редакцияга ҳисоботни тезроқ элиб бериш зарурати бўлмаганида лорд Рокстон билан ширин суҳбатимизни асло бузмасдим-а. Рокстоннинг уйдан чиқиб кетаётганимда у лампанинг қирмизи ёғдусига чўмилганча курсида ўтириб олиб, сеvimли милтигининг затворини тозаларкан, тақдир бошимизга солажак саргузаштлар ҳақида мулоҳаза юритиб, мийиғида кулимсираб эди. Бизни хавф-хатар кутаётган экан, бутун Англияда лорд Рокстондан бўлак совуққон ва жасур ҳамроҳни топа олмасам керак деган қатъий фикрни миямга тугиб, редакцияга жўнадим.

Шу куннинг ажойиб ҳодисалари тинкамни роса қуритган бўлишига қарамай, «Сўнгги хабарлар» бўлимининг муҳаррири Мак-Ардл билан узоқ ўтириб қолдим. Унга бўлажак сафаримизнинг ҳамма шарт-шароитларини тушунтирдим, у бўлса мазкур маълумотларни бошлигимиз сэр Жорж Бомонтга эртагаёқ етказиш лозим деб ҳисоблади. Биз шунга келишдик: мен саргузаштларимиз ҳақида батафсил ёзиб турадиган, улар эса Мак-Ардлга хатлар шаклида олиниши биланоқ ёки кейинроқ — Челленжер ижозат берганидан сўнг босиладиган бўлди, чунки бу Номаълум мамлакатга қиладиган саёҳатимиз учун зарур бўладиган маълумотларни қандай шартлар эвазига беришини билмасдик-да. Телефон қилиб, ундан шу ҳақда сўрасак, профессордан матбуотни бўралаб сўкишдан бошқа нарса эшитмадик, бироқ кейин, ҳар қалай, бизнинг жўнай-диган кунимиз ва соатимиз хабар қилинса, у лозим деб топган кўрсатмаларни кемага етказиб бераман, деб айтди. Бизнинг иккинчи сўровимиз мутлақо жавобсиз қолди, унга жавобан миссис Челленжернинг эримни ортиқча безовта қилаверманглар, ўзи шундоқ ҳам ҳаддан ташқари қаҳру ғазабга тўлиб турипти, дея зорланиб шипиллаганини эшитдик, холос. Ўша куни қилинган учинчи уриниш қулоқни қоматга келтирувчи тарақ-туруқ билан бўлинди, тез орада марказий телефон станцияси профессор Челленжернинг аппарати синганини маълум қилди. Шундан

кейин биз у билан гаплашишга ҳаракат қилмай қўя қолдик.

Энди, бардошли китобхонларим, сиз билан суҳбатимни тўхтатаман. Бундан буён (бу ҳикоянинг давоми бирортангага қачонлардир етказишга муяссар бўлинса), сизлар менинг кейинги саргузаштларимни фақат газета орқали биласизлар. Мен жаҳон билан энг ажойиб экспедицияларнинг бирига сабаб бўлган воқеалар ҳақидаги ҳисоботларни муҳаррирга топшираман ва мабодо Англияга қайтиб келиш менга насиб қилмаса, нималар бўлганини ўзларингиз тушунарсиз.

Мен ўз ҳисоботимни «Франциск» кемасининг салоида ёзиб тугатмоқдаман. Лоцман уни олиб қўяди-да, сақлаб қўйиш учун мистер Мак-Ардлга топширади. Пировардида шуни айтийки, ҳали ёзув дафтаримни ёпишимга улгурмай туриб, яна бир манзарани — ватаним ҳақидаги сўнги хотиралар қалбимда қолганидан далолат берувчи манзарани баён қилишга ижозат бергайсизлар.

Кечиккан баҳор, рутубатли туманли тонг; муздек, майда ёмғир шивалаб турипти. Ялтироқ макинтош кийган уч киши соҳил бўйлаб юришипти. Улар зангори байроғи кўтарилган улкан кемага чиқиладиган зина томон равона бўлишди. Уларнинг олдиларида ҳаммол чемоданлар, сафар анжомлари ўралган бўғчалар, жилдга солинган милтиқлар юкланган аравасини итариб бормоқда. Найнов, хўмрайган профессор Саммерли худди қилиб қўйган ишидан қаттиқ пушаймон еяётган кишидек бошини ҳам қилиб, ғамгин равишда оёғини зўрға судраб босаяпти. Овчилар шапкасини кийган, шарф ўраган лорд Жон Рокстон тетик қадам ташлаб боради, унинг жўшқин, нафис чеҳрасидан бахтиёрлик нурлари сочилаётгандек. Ўзимга келганда шуни айтиш керакки, туриш-турмушим қувончимни изҳор қилаётганига асло шубҳа қилмайман, чунки жўнаш арафасидаги оворагарчиликлар, хайрлашувдаги мунгли ҳолатлар ортда қолганди-да.

Биз кемага жуда яқин қолганимизда бирдан аллакимнинг товушини эшитиб, орқага қарадик. Бу — бизни кузатиб қўйишга ваъда берган профессор Челленжер эди. Қип-қизариб кетган, ўлгудек жаҳли чиққан профессор пишиллаб орқамиздан чопиб келарди.

— Йўқ, сизларга ташаккур айтаман, — дейди профессор. — Кемага чиқишга тариқча ҳам истагим йўқ. Сизларга бир неча сўз айтмоқчиман, бу ишни шу ерда қилса ҳам бўлади. Биз сафаримиз билан профессорга катта инъом ато қилдик деб хомтама бўлмай қўя қолинглар, асло. Бу-

нинг менга мутлақо алоқаси йўқ, мен ўзимни сизларга бурчдорман деб ҳисобламайман ҳам. Ҳақиқат ҳақиқатлигича қолаверади, сизлар олиб бормоқчи бўлган текширувлар бунга зиғирча ҳам таъсир қила олмайди, нодонларнинг эҳтиросларига ўт қўйиши мумкин, холос. Сизларга керакли маълумотлар ва менинг йўл-йўриқларим манави муҳрланган конвертда. Сизлар уни Амазонка бўйидаги Манаос шахрига бориб етганларингиздагина очасизлар, лекин конвертда кўрсатилганидан бир кун ҳам, бир соат ҳам олдин очманглар. Гапларимни тушундиларингми? Сизларнинг ҳалолликларингга аминман, сизлар менинг ҳамма шартларимга аниқ амал қиласизлар деган умиддаман. Мистер Мелоун мен сизнинг мақолаларингизни тақиқлаш ниятида эмасман, чунки сизларнинг саёҳатларингиз ишнинг фактик томонини аниқлашни мақсад қилиб олган. Фақат биргина нарсани талаб қиламан; қарерга бораётганингизни аниқ кўрсатманг, кейин экспедиция ҳақидаги ҳисоботни қайтиб келгунларингизга эълон қилишга рухсат берманг. Хайр, сэр! Афсуски, ўзингиз ҳам мансуб бўлган лаънати касб эгаларига нисбатан қаҳримни бир оз юмшатишга муваффақ бўлдингиз. Хайр, лорд Жон! Менга маълум бўлишича, фан сиз учун осмондаги бутга интилишдек гап. Лекин у жойларда ов қилиб роҳатланасиз. Шубҳасиз, вақти келиб, «Овчи» журналида диморфодонни¹ қандай отганингизни ҳикоя қилувчи мақолангиз босилиб чиқар. Сизга ҳам хайр, профессор Саммерли. Ўз билимларингизни бойитиш устида ишлашдан толмаган бўлсангиз, очигини айтсам, мен бунга шубҳа қиламан, сиз Лондонга анча ақлли бўлиб қайтасиз.

У терс бурилиб кетди, бир минутдан сўнг кема палубасидан унинг ерга қапишган, одамлар орасини ёриб, поезд томон кетаётган қоматини кўриб қолдим.

Мана, Ла-Маншга ҳам чиқиб олдик. Хатларни топшириш вақти бўлганидан хабар берувчи сўнгги қўнғироқ ҳам чалинди. Ҳозир биз лоцман билан хайрлашамиз.

Энди: «Қани, чу кемам, олға суз!» Ҳаммамизни — қирғоқда қолганларни ҳам, уйларига эсон-омон қайтиб келиш умидида юрганларни ҳам худо ўз паноҳида асрасин.

¹ Диморфодон — (двуформозуб) — учувчи калтакесак.

«ЭРТАГА БИЗ НОТАНИШ МАМЛАКАТГА ЖУНАЙМИЗ»

Бу ҳикоям етиб боргач, ўқувчиларни океанда сузидиган комфортабель кемадаги саёҳатимиз тафсилотлари, Пара шахрида ўтказган бир ҳафтамиз («Перейра-да — Пинта» ширкатига асбоб-анжомлар сотиб олишимиз учун шундай қулай шароитлар яратиб бергани учун ташаккур айтишни жоиз деб биламан) ҳақида батафсил гапириб қийнаб ўтирмайман, фақат кенг, бўтана, ялқовланиб оқадиган Амазонка дарёсининг юқорисига қилган саёҳатимиз тўғрисида, кичкинагина қайиқда Атлантика океанини кесиб ўтган улкан кемада юрилган масофадан қолишмайдиган узок йўлни босиб қўйганимизни қисқача айтиб ўтаман, холос.

Кўп кўнлик йўл юришлардан сўнг группамиз Обидусс дарасидан ўтиб, Манаос шахрига тушди.

Биз унда Британия савдо ширкати агенти мистер Шортменинг лутфу карами билан маҳаллий меҳмонхонанинг жуда шубҳали меҳмондўстлигидан бебаҳра қолишга муваффақ бўлдик. Биз Шортменинг меҳмоншаванда гациендасида¹ профессор Челленжер тутқизган конвертда кўрсатилган муддат етгунча турдик. Шу кўннинг кутилмаган воқеаларни баён қилишдан аввал ўртоқларимни ва экспедиция юмушларини бажариш учун Жанубий Америкада биз ёллаган кишиларни батафсилроқ тавсифламоқчиман. Чунки, Мистер Мак-Арлл, сизнинг андишали киши эканлигингизга ишонган ҳолда ҳамма нарсани яширмай-нетмай рўйи-рост ёзаётирман, негаки бу материал эълон қилингунча сизнинг қўлингиздан ўтади.

Профессор Саммерлининг илмий хизматлари ҳаммага яхши маълум бўлгани учун улар ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бундай оғир экспедицияга у биринчи қарашда кутилганидан ҳам кўпроқ мослашган эди. Унинг ориқ, чайир гавдаси чарчаш нималигини билмайди, қуруқ, истеҳзоли ва кўпинча бетакаллуп қилиқлари ҳар қандай шароитларда ҳам ўзгармай қолади. Олтмиш беш ёшга тўлган бўлишига қарамай, у ҳар қадамда учрайдиган қийинчиликлардан бирор марта ҳам нолимади. Аввалига мен профессор Саммерли бизга оғир юк, дардисар бўладида, деб қўрққан эдим, аммо кейинчалик маълум бўлдики,

¹ Гациенда — ер — мулк, кўрғон.

униг чидамлилиги, сабр-қаноати меникидан асло қолишмас экан. Саммерли — қўрс, ҳамма нарсага ишончсизлик билан қаровчи одам. У ўз фикрини, яъни Челленжер — фирт шарлатан, бизнинг Жанубий Америкага қилган бу аҳмоқона, хавфли сафаримиз Жанубий Америкада кўпгилсизликдан, Англияда эса кулгидан бошқа нарсага арзимайди, деган қатъий ақидасини яширишни лозим топмайди. Профессор Саммерли бу нарсани Сауткемптондан то Манаосгача бўлган бутун йўл давомида башарасини хунук бужмайтириб, сийрак эчки соқолини селкиллата-селкиллата тинмай гапириб келди.

Биз қирғоққа тушганимизда Жанубий Америка паррандалар ва даррандалар оламининг ажойиблиги ҳамда бойлиги унга бир оз таскин берди, чунки у тани-жони, бутун вужуди билан илм-фанга берилган эди. Энди профессор Саммерли ов милтиғи ва капалак тутадиган матрапчаси билан эрта тонгданоқ ўрмон кезади, кечқурунлари эса тутган нухаларини дорилаб, ёзиб-чизиб қўяди. Унинг ўзига хос ғалати қилиқларидан баъзиларинигина айтиб ўтай: қачон қарасанг соч-соқоли таралмаган, ташқи қиёфасига қарамаган, паришонхотир бўлиб юради, ғалвирак тошдан ясалган калта трубкага ружу қилган, уни оғзидан қўймайди. Профессор ёшлигида бир неча илмий экспедицияда қатнашган (масалан, Робертсон билан Австралияга борган), шунинг учун ҳам кўчманчилар ҳаёти унга янгилик эмас.

Лорд Жон Рокстонда профессор Саммерлининг баъзи хислатлари бор, аммо, аслини олганда, улар мутлақо бир-бирларининг акси. Лорд Жон йигирма ёш кичик бўлса-да, унинг ҳам бадани профессорниқига ўхшаган қовуриб олингандек тобланган, қоқ суякдан иборат. Мен Лондонда қолдириб келган қиссамда унинг ташқи қиёфасини батафсил тавсифлаганим эсимда. У озода, ўзига оро бериб юради, одатда оқ кийимда бўлади, оёғида баланд пошнали ип тақиладиган жигарранг бошмоқ, ҳар куни камида уч марта соқолини қиради. Лорд Жон ишдан чарчамайдиган ҳар қандай одам каби камгап, кўпинча ўз ўйларига фарқ бўлиб юради, аммо унга савол билан мурожаат қилсангиз, дарров жавоб бера қолади, жон-дили билан суҳбатга берилиб кетади, гапларингизни ҳазил-мутойиба луқмалари билан бўлиб-бўлиб, тотли қилиб ҳушлаб туради. У турли мамлакатларга, айниқса, Жанубий Америкага оид билимлари кенглиги билан кишини ҳайратда қолдиради, бизнинг экспедицияга келганда эса, у профессор Саммерлининг мазахларига парво ҳам қилмасдан, бу иш-

нинг мақсадга мувофиқ эканлигига бутун қалби билан ишонади. Лорд Рокстоннинг овози майин, хулқ-атвори, қилиқлари ёқимли, лекин унинг мўлтиллаб турувчи кўк кўзлари уларнинг соҳиби бирдан қутуриб, шафқатсиз қарор чиқаришга қодирлигидан шаҳодат бериб туради, унинг одатдаги босиқлиги бу одам жаҳли чиққанда нақадар хавфли бўлишини таъкидлайди. У ўзининг Бразилия, Перуга қилган сафарлари тўғрисида кўп гапиришни ёқтирмайди, шунинг учун ҳам унинг бу ерларда пайдо бўлиши Амазонка қирғоқларида истиқомат қилувчиларни шунчалик ҳаяжонга солишини хаёлимга ҳам келтирмапман. Бу одамлар лорд Рокстонни ўзларининг ишончли ҳомийлари ва ҳуқуқларининг ҳимоячиси деб биладилар. Малласоч Доҳий тўғрисида (уни бу ерларда шундай деб аташади) афсоналар тўқилган, лекин бу гапларнинг чинлигига қадам-бақадам учраган фактлар мени ишонтириб борди, бу фактлар ҳақиқатан ҳам ҳайратомуз эди.

Масалан, маълум бўладики, бир неча йил бурун лорд Жон Бразилия, Перу ва Колумбия ўртасидаги чегара ноаниқлиги туфайлигина мавжуд бўлган «эгасиз ерга» келиб қолади. Бу катта поёнсиз майдонда Конгодагидек маҳаллий аҳоли бошига тушган кулфатларга, испанлар ҳукмронлиги давридаги Дарьен кумуш конларидаги қўлларнинг оғир меҳнатидан ҳам зиёд жабру жафоларга сабаб бўлган каучук дарахти жуда кўп ўсарди. Бир гуруҳ метислар муттаҳамлик қилиб, бу катта вилоятни эгаллаб олиб, ўзларини ҳимоя қилишга рози бўлган ҳиндуларни қуроллантирдилар, қолганларни эса одам боласи чидамайдиган қийноқ-азоблар билан қулга айлантириб, каучук дарахтларини кесишга ва дарё орқали Пара шаҳрига жўнатиб туришга мажбур этдилар.

Лорд Рокстон бахтиқароларга ёрдам бермоқчи бўлувди, дўқ-пўписа, таҳқир-ҳақоратлардан бошқа нарсага эга бўлмади, шунда у қулфурушларнинг бошлиғи Педро Лопес деган ғаддорга қарши уруш эълон қилди, қочоқ қўлларни йиғди, уларни қуроллантириб, ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборди, бунинг натижасида золим-метис Педро Лопес унинг ўқидан ўлди, бу ғаддорнинг қўллик системаси эса йўқотилди.

Майин овозли, ҳаракатлари ёқимли бу малласоч киши Жанубий Америкадаги буюк дарё қирғоқларида истиқомат қилувчиларнинг эътиборини қозонганди. Аслини олганда, у қўзғаган ҳиссиётлар, қўтилганидек, турли-туман эди, чунки маҳаллий аҳоли унга меҳр-муҳаббат билан қараса, уларга зулм қилган собиқ босқинчиларнинг нафрар

ти чексиз эди. Бразилияда ўтказилган бир неча ой лорд Рокстон учун бефойда бўлмади: у маҳаллий лаҳжаларни яхши ўрганиб олди (бу лаҳжаларнинг учдан бири португалча, учдан иккиси ҳинду сўзларидан иборат эди).

Мен илгари лорд Жон Рокстоннинг Жанубий Америка ҳақида вайсашдан тинмаслигини эслатиб ўтган эдим. Жон бу ўлка ҳақида гапирганида, шу қадар жазавага тушиб, берилиб сўзлардики, ҳатто мендек бир нодондан ҳам мазкур мамлакатга қизиқиш уйғонарди. Унинг ҳикоялари нақадар мароқли эканлигини тавсифлашдан ожизман: гапларидаги ҳар бир нарсанинг аниқ тасвири фусункор фантазия билан омухта бўлиб кетардики, ҳатто профессор Саммерли ҳам диққат билан тинглаганида узунчоқ афтидаги ишончсизлик аломатлари секин-аста сўниб борарди!

Лорд Жон бизга улугвор дарё — Амазонканинг тарихини сўзлаб берди. Дарё, гарчанд унинг қитъадаги бир учидан охиригача сузиб борган дастлабки фотихлар томонидан тадқиқ қилинган бўлса-да, бари бир қирғоқларидаги тор, доимо ўзгариб турадиган ўзани қўйнидаги сиру асрорларини ҳамон яшириб келаётир.

— Уёқда, нариги қирғоқда нима бор? — хитоб қилди лорд Жон шимол томонни кўрсатиб. — Ботқоқликлар, ўтиб бўлмас чангалзорлар. Улар қўйнида қандай сир-синоатлар борлигини ким билади? Хўв уёқда-чи, жануброқда? Одам боласи оёқ босмаган ботқоқлик, тўқайлар. Атрофимизни номаълум жойлар қуршаб олган. Мана шу соҳил ёқалаб ўтган торгина йўлнинг нарёғида бизни нима кутаётганини ким билади дейсиз? Қария Челленжер янглишмади деб кафил бўлиш мумкинмикин?

Профессор Саммерли бундай гапларни рўйи-рост ҳақорат деб билади: унинг башарасида бездек жилмайиш пайдо бўлди, бошини киноявий тарзда сарак-сарак қилди, трубкасини сўриб паға-паға тутун чиқарди, бетакаллуф сукутини бир оғиз ҳам сўз билан бузмади.

Икки яқин ҳамроҳим ҳақида шу гапларим етар: уларнинг феъл-атворлари ва камчиликлари ўзимникидек кейинчалик зоҳир бўлар дейман. Яхшиси кейинги воқеаларда муҳим роль ўйнашлари мумкин бўлган кишилар ҳақида сўзлаб бера қолай.

Самбо деган девқомат негрдан бошлайман. Бу қора геркулес отдек ишлайди, меҳнатсевар, фаҳм-фаросатда ҳам отдек. Биз уни кемачилик ширкати тавсиясига кўра, Пара шаҳрида ишга ёлладик. У ширкатнинг кемаларида юравериб, фикрларини инглизчасига бир амаллаб тушунтиришни ўрганиб олганди.

Уша ерда, Парада Амазонканинг юқорисида қизил ёғочларни шаҳарга ҳайдаб келиш билан шуғулланадиган икки нафар метисни ишга олдик. Уларнинг номлари Гомес ва Мануэль. Иккаласи ҳам қорачадан келган, соқол қўйган, кўринишидан баджаҳл, эпчилликда, кучлиликда улар, олдида қоплон ҳам ип эша олмайди. Гомес билан Мануэль бутун умрларини Амазонка ҳавзасининг биз тадқиқ қилмоқчи бўлган юқори қисмида ўтказишган, шу туфайли лорд Рокстон уларни ишга олишга ундаган. Метислардан бири, Гомеснинг яна бир фазилати бор: у инглиз тилида яхши сўзлашади. Бу кишилар бизга хизмат қилишга рози бўлишди: ойига тўланадиган ўн беш доллар эвазига овқат пишириш, эшкак эшиш каби, ҳамма юмушларимизни бажариб беришади. Улардан ташқари биз яна боливия ҳиндулари ичида моҳир балиқчи ва эшкакчи сифатида шуҳрат қозонган мойо қабиласидан уч кишини ёлладик. Уларнинг каттасини биз шундайлигича Мойо деб атадик, қолган икковига Хосе ва Фердинанд деган номлари бердик. Шундай қилиб, бизнинг кичкинагина экспедициямиз уч оқ танли, икки метис, бир негр ва уч нафар ҳиндудан ташкил топди. Экспедициямиз Манаосда ўз зиммасига юкланган шундай фавқулудда вазифани бажариш учун йўлини давом эттириш борасидаги янги йўл-йўриқларни олиши керак эди.

Ниҳоят, юракни сиқадиган бир ҳафта ҳам ўтиб, орзиқиб кутилган кун ва соат келди. Манаос шаҳридан икки миля масофадаги Сант-Игнасио гациендасининг нимқоронги меҳмонхонасини кўз олдингизга келтиринг-а. Тушириб қўйилган дарпардалар аро сизиб ўтаётган қуёшнинг кўзни олувчи нурлари мис рангида товланади, хурмоларнинг соялари қуёш ёғдусида шу дарахтларнинг ўзларидек аниқ кўринади. Қилт этган шамол йўқ ҳавода ҳашаротларнинг нағмаси тинмайди, ана шу тропик жониворларининг кўп овозли хорига асалариларнинг гўнғиллаши, чивинларнинг гинғиллаши жўр бўларди. Айвоннинг уёғидан кактус ниҳоллари билан ихота қилинган боғда гуллаб ётган ўт-ўланлар узра катта-катта зангори капалаклар ва митти-митти рангдор қушчалар ғужғон ўйнайди.

Қамишдан тўқилган стол теграсида ўтирибмиз, стол устида эса муҳрланган конверт. Конверт устига профессор Челленжернинг қўли билан ажи-бужи қилиб қўйидаги сўзлар ёзилган:

«Лорд Жон Рокстон ва унинг ҳамроҳларига.

Манаос шаҳрида 15 июль кун, соат роса 12 да очилсин». Лорд Жон соатини стол устига, менинг ёнимга қўйди.

— Яна етти минут бор,— деди у.— Чол жудаям аниқликни яхши кўради.

Профессор Саммерли тиржайиб, ориқ қўлини конвертга узатди.

— Менимча, фарқи йўқ, ҳозир очдик нимаю етти минутдан кейин очдик нима,— деди у.— Бу ҳам ўша, бахтга қарши, ҳат муаллифига хос машҳур шарлатанлик ва нозланишининг бир кўриниши-да.

— Йўқ, бунақа ўйинни ҳамма қоидаларига амал қилган ҳолда ўйнаган маъқул,— эътироз билдирди лорд Жон.— Бу ишга бошчилик қиладиган киши — ўша қария Челленжер, ҳаммамиз бу ерларга ўшанинг илтифотига мувофиқ келганмиз. Унинг йўл-йўриқларини аниқ бажармасак, яхши иш қилмаган бўламиз.

— Э, худо ургур!— жаҳл билан деди профессор.— Бу нарса мени Лондонда ҳам хуноб қилган эди. Борган сари жуда ҳаддан ошаяпти! Бу конверт ичида нима борлигини мен билмайман, лекин сафаримиз аниқ белгилаб берилмаган бўлса, ўша заҳотиёқ «Боливия»га ўтираману Парага жўнаб қоламан. Ахир, бир васваснинг алаҳсирашини фош қилишдан муҳимроқ ишларим ҳам тўлиб ётибди. Қани, Рокстон, вақт бўлди энди.

— Ҳа, вақт бўлди,— деди лорд Жон.— Сигнал беришингиз мумкин.

У қаламтарош билан конвертни очиб, ундан икки букланган бир варақ қоғозни олиб, авайлаб текислади-да, стол устига қўйди. Қоғоз бўм-бўш эди. Лорд Жон орқасини ўгириб кўрди, буёғи ҳам топ-тоза эди. Биз ҳайрон бўлиб, бир-биримизга қарадик, жим бўлиб қолдик, лекин сукунатни профессор Саммерлининг истеҳзоли қаҳқаҳаси бузди.

— Бу самимий иқрорнома-ку!— хитоб қилди у.— Яна нима керак сизларга? Бу одам муттаҳамлигини ўзи тасдиқлаб турибди-ку. Энди биз уйга қайтиб боришимиз, унинг олчоқ алдоқчилигини баралла айтишимиз керак. У аслида ҳам алдоқчи эди.

— Сиёҳи зўр экан!— оғзимдан чиқиб кетди шу сўзлар.

— Унақага ўхшамайди,— жавоб берди лорд Рокстон қоғозни ёруққа тутаркан.— Йўқ, муҳтарам йигитча, ўзингизни алдашнинг ҳожати йўқ. Кафилманки, бу қоғозга ҳеч нима ёзилмаган.

— Киришга рухсат этинг?— айвон томондан аллакимнинг дўриллаган овози эшитилди.

Бирдан очиқ эшикдан тушган тўртбурчак ёруғда бами-соли ерга қалишган бир қомат кўринди. Овозни айтмай-

сизми! Беҳад кенг яғринларни-чи! Рўпарамизда болалар-никига ўхшаган ола-була лентали похол қалпоқ, ҳар қадам ташлаганда тумшуғи ҳарёққа тарвақайлаб кетадиган парусина бошмоқ кийган Челленжернинг қомати лоп этиб кўринганда ҳаммамиз ўрнимиздан дик этиб туриб кетдик. У ёруғ тушиб турган жойда тўхтаб, қўлларини курткасининг чўнтақларига суққанча басавлат соқолини селкиллашиб, ярим юмуқ қовоқлари остидаги чағир кўзларини бизга тикди.

— Қанча уринсам ҳам бир неча минут кечикдим,— деди у чўнтагидан соатини оларкан. Бу конвертни сизларга берарканман, очигини айтсам, уни очишга улгурмасданоқ, муддатдан илгари ўзим етиб келишни ният қилиб қўйгандим. Бу кечикишимнинг боиси лоцманларнинг ўтакетган ландаурлиги бўлди; аксига олиб, олдимиздан саёз жой чиқиб, кемамиз ушланиб қолди. Ҳамкасабам профессор Саммерлига сўкиши учун беихтиёр ажойиб имконият туғдириб бермадиммикин, деб қўрқаман, холос.

— Сизга сэр, шуни айтиб қўйишни лозим топаманки,— деди лорд Жон жаҳл билан,— сизнинг келишингиз нохуш аҳволни бир оз енгиллаштиради, чунки биз ҳаммамиз экспедициямиз муддатидан аввал тугади деб тургандик. Лекин шунга қарамай, шундай ғалати ҳазил қилишга сизни нима мажбур этганига тушуна олмай гарангман.

Профессор Челленжер жавоб бериш ўрнига стол ёнига келди-да, қўлини бериб, мен билан, лорд Жон билан кўришди, профессор Саммерлига бўлса, ҳақоратомуз таъзим қилиб қўйгач, тўқима курсига ўтирганди, унинг оғирлигидан стул ғижирлаб, тебраниб кетди.

— Йўлга тушишимиз учун ҳамма нарсаларинг тайёрами?— сўради у.

— Эртагаёқ жўнашимиз мумкин.

— Худди шундай қиламиз. Энди сизларга ҳеч қандай хаританинг ҳам, йўл-йўриқларнинг ҳам кераги йўқ — йўлбошловчиларингиз ўзим бўламан, бунинг қадрига етинглар! Аввалбошданоқ экспедицияни ўзим бошқармоқчи бўлувдим, ҳатто энг батафсил харита ҳам менинг тажрибам, менинг раҳбарлигим ўрнини боса олмаслигига ўзингиз ҳам амин бўласизлар ҳали. Конверт билан боғлиқ бу беозор ҳийланинг боиси шулким, мабодо режаларимнинг ҳаммасини сизларга олдиндан ошкор қилиб қўйганимда борми, ҳаммаларингизнинг буёққа бирга келишим ҳақидаги талаб ва илтимосларингни рад этгунча ўлиб бўлардим-да.

— Лекин мenden ундай илтимосни кутмасдингиз,

сэр! — жўшиб хитоб қилди Саммерли. — Бутун бошли Атлангика оксанида бундан бошқа кема қуриб кетибдимики!

Челленжер унга жавобан жулдор улкан қўлини силкиб қўя қолди.

— Ақл-идрокингиз менинг тўғри мулоҳазаларга амал қилиб иш юритаётганимни тасдиқлаб турибди. Бу ерда зарур дақиқадагина пайдо бўлишим учун эркин ҳаракат қилиш ҳуқуқимни сақлаб қолишим керак эди. Ана шундай дақиқа келди. Энди сизларнинг тақдирларингиз ишончли қўлларда. Сизлар манзилга етиб борасизлар. Бугундан бошлаб экспедицияга мен раҳбарлик қиламан. Сизлардан илтимос қиламанки, эртага барвақт йўлга тушишимиз учун бугуноқ ҳамма нарсани тайёрлаб қўйинглар. Менинг вақтим жуда қимматли, гарчи меникидек бўлмаса-да, сизларнинг ҳам вақтларингиз қадрли. Шунинг учун ҳам бутун йўлни тез фурсатда босиб ўтишимиз керак, маррага етганимизда эса нима учун бу ерларга келганимизни сизларга кўрсатаман.

Лорд Жон Рокстон бир неча кун аввал бизни Амазонканинг юқорисига олиб бориши керак бўлган «Эсмеральда» деган катта буғ катерини ижарага олган эди. Экспедициямизнинг жўнаши учун фаслнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ эди, чунки бу ерларда қишин-ёзин ҳарорат йигирма беш-ўттиз даража атрофида иссиқ бўлади. Ёғингарчилик пайтлари бошқа гап; бу давр декабрдан бошланиб майгача давом этади, дарё суви секин-аста одатдагидан қирқ фут юқорига кўтарилади. Амазонка қирғоқларидан чиқиб, улкан майдонга тошади, жуда катта район ботқоқликка айланади; пийда юрсанг ботиб қоласан, саёз бўлгани учун қайиқда ўта олмайсан. Июнга бориб сув камая бошлайди, октябрь ёки ноябрь ойида жуда ҳам камайиб, энг паст нуқтага тушиб қолади. Экспедициямиз жўнаш пайти худди мана шу пайтга тўғри келганди, улуғвор дарё ўзининг ҳамма ирмоқлари билан қирғоқларидан тошмаётган палла эди.

Амазонканинг оқими секин, чунки ўзанининг қиялиги бир милга саккиз дюймдан ошмасди. Кемалар қатнови учун бундан ҳам қўлай дарё бормикин ўзи дунёда? Бу ерларда шамол жануби-шарқ томонидан кўпроқ эсади, шу сабабли Перу чегарасигача парусли кемалар тезроқ етиб олади, қайтишда эса пастга оқим бўйлаб келишади. Бизнинг «Эсмеральда»мизга келганда эса, у машина қисми соз бўлгани учун ялқов дарёга тобе эмасди, биз гўё Амазонкада эмас, тургун сувда — ҳовузда сузаётгандек эдик.

Дастлабки уч кун катеримиз шимоли-ғарб томон, оқим

бўйлаб юқорига йўл олди. Гарчи Амазонканинг қуйилиш жойи бу ерлардан бир неча минг миль масофада бўлса ҳам, унинг бу ерлари жудаям кенг бўлгани учун худди уфқ билан тутшиб кетгандек кўзга элас-элас кўринади. Биз Манаос шаҳри қирғоғидан суза бошлаганимизнинг тўртинчи куни Амазонка қуйиладиган жойида унинг ўзидан қолишмайдиган кенг, лекин тезда торайиб борадиган ирмоғига бурилдик. Яна икки кун ўтгач, биз аллақандай ҳиндулар қишлоғига етиб келдик. Бу ерда профессор бизни кемадан тушишга таклиф этди-да, «Эсмеральда»ни орқасига, Манаосга қайтариб юборди. Ҳадемай дарё остонаси бошланади, тушунтирди у, катернинг қиладиган иши қолмади. Муҳим ҳуфя гап айтгандек, биз Номаълум мамлакат остонасига етиб қолдик, бинобарин, сиримиздан қанчалик кам одам воқиф бўлса, шунча яхши деб қўшиб қўйди. Шу мақсадда у ҳар биримиздан экспедиция борадиган ернинг географик жойлашуви тўғрисида ёзма ва оғзаки тарзда гуллаб қўймаслик ҳақида чин сўзимизни олган, ҳамма хизматкорларга эса, сирни ошкор қилмай-миз деб қасам ичтирганди. Мана шуларнинг ҳаммаси менинг воқеаларни баён қилишимда маълум даражада эҳтиёт бўлишимни тақозо этади ва китобхонларни огоҳлантириб қўяйки, қиссамга илова қилиниши мумкин бўлган харита ёки чизмаларда айрим шаҳарларнинг координатлари эмас, балки уларнинг ўртасидаги масофаларгина кўрсатилиб борилиши мақсадга мувофиқ ва бинобарин бу маълумотлардан Номаълум мамлакатга суқулиб кириш учун фойдаланиш зинҳор тавсия этилмайди. Профессор Челленжер ўз сирини бунчалик маҳфий тутишга уринишдан мақсади нималигини билмасак ҳам, биз унга бўйсунишга мажбур эдик, чунки у олдимизга қўйган шартининг бир ҳарфи ҳам бузилгудек бўлса, экспедицияни барбод қилиши турган гап эди.

Иккинчи август куни биз «Эсмеральда» билан хайрлашдик, бизни маданий олам билан боғлаб турган сўнгги ипни ҳам узгандек бўлдик. Ушандан буён ўтган тўрт кун мобайнида профессор ҳиндулардан иккита катта қайиқни ёллади. Улар бамбуқ каркасга ҳайвонларнинг терисидан қоплаб қилингани учун жуда енгил, шунинг учун зарурат туғилган ҳолларда қўлимиз билан кўтариб қўйишимиз мумкин эди. Бу қайиқларга ҳамма асбоб-анжомларимизни жойладик, Ипету ва Атака деган икки ҳиндуни қўшимча эшкакчилар қилиб ёлладик. Улар профессорнинг аввалги экспедициясида ҳамроҳ бўлишган кўринади. Иккалови ҳам ўша жойларга яна жўнаш ҳақидаги таклифни эшитишган

ҳамона ўтакалари ёрилиб, даҳшатга тушишди, аммо ҳиндуларнинг одатига кўра, қабила бошлиғи патриархал ҳокимиятдан фойдаланиши туфайли, келишув унга манфаатли бўлса, қабила аъзолари ҳукми муҳокама қилиб ўтирмасдилар.

Шундай қилиб, эртага Номаялум мамлакатга жўнаймиз. Мен биринчи мақолани йўлда дуч келган қайиқ билан юбораман, эҳтимолки, тақдиримиз билан қизиқувчилар учун бу бизнинг ҳақимиздаги сўнгги дарак бўлса, ажаб эмас. Мен бу хабарни келишганимиздек, сизнинг номингизга юбораяпман, азизим мистер Мак-Ардл. Хатларимни майли қисқартиринг, тузатинг — ишқилиб дилингизга маъқул келганича тузатаверинг, ўзингизга хос лутфу назокатга ишонаман.

Йўлбошчимизнинг тўла ишонч билан елиб-югуршидан у ўзининг ҳақлигини амалда исботламоқчига ўхшайди ва биз профессор Саммерлининг ўта ишончсизлигига қарамай, ҳақиқий буюк ва ҳайратомуз воқеалар арафасида турганимизга шубҳа қилмайман.

САККИЗИНЧИ БОБ

ЯНГИ ОЛАМ БЎСАҒАСИДА

Ватанимиздаги дўстларимиз биз билан бирга шоду хуррам бўлишсин — биз саёҳатимиздан кўзда тутилган манзилга етиб келдик, энди ишонч билан айта оламанки, профессорнинг фикру даъволари текшириб кўриладиган бўлди. Тўғри, экспедициямиз ҳали ясситоғ узра кўтарилганича йўқ, лекин у шундоққина олдимизда, яқин, уни кўриб, профессор Саммерли ҳам бир оз попуги пасайиб қолди. У албатта муҳолифининг ҳақлиги тўғрисидаги фикрни хаёлига ҳам келтирмайди-я, лекин баҳслардан қочади, кўпинча хавотирланиб, миқ этмай юради.

Бироқ орқага қайтиб, ҳикоямни узилиб қолган жойидан давом эттираман. Биз қўлини қаттиқ шикастлаб олган бир ҳиндуни уйига қайтараяпмиз ва мен ундан хат бериб юбораяпман, лекин у тегишли ерга бориб етадимийўқми — билмайман, бунга шубҳам жуда катта.

Менинг сўнгги ёзувим «Эсмеральда» кемаси бизни олиб келган ҳиндулар қишлоғидан жўнайдиган кунимиз битилган эди. Бу сафар гапни кўнгилсиз ҳодисани баён қилишдан бошлашга тўғри келади, чунки ўша оқшом группамизнинг икки аъзоси ўртасида биринчи жиллий можаро чиқиб, сал бўлмаса фожиали тугай деди. Профес-

сорлар ўртасидаги доимий тўқнашувлар, албатта, ҳисобга кирмайди. Мен инглиз тилида сўзлаша оладиган метис Гомес ҳақида ёзган эдим. У яхши хизматкор, жонини жабборга бериб, ишни дўндиради, бироқ кўпгина кишиларга хос бўлган бир иллатдан ҳоли эмас. Биз қишлоқдан кетадиган охирги кунимиз, афтидан, Гомес режаларимиз муҳокама қилинаётган кулбанинг бир ерида биқиниб олиб, гапларимизни эшитган бўлса керак-да. Бизга итдек содиқ паҳлавон Самбо ўз ирқига мансуб ҳамма одамлар қатори метисларни ўлгудек ёмон кўргани учун ҳам уни судраб, кулбага олиб кирди. Самбо куч-қуввати бениҳоя зўр бўлгани учун ҳамда қўлининг бир ҳаракати билан чаптастлик қилиб, қуролини олиб қўймаганда, Гомес негрни пичоқлаб ташлаган бўларди. Биз икковини уришиб-койиб, яраштириб, қўл олишишга мажбур этдик, иш шу билан тугашига умид қиламиз. Бизнинг икки олимимиз ўртасидаги ганимлик эса пасайиш ўрнига тобора кучайиб, алангаланиб бормоқда. Тан олиш керакки, Челленжер ўзини ниҳоятда беҳаёларча тутмоқда, Саммерлининг заҳарли тили эса яраштиришга асло йўл берадиган эмас. Масалан, кеча Челленжер, мен Темза соҳилларида сайр қилишни ёқтирмайман, деб қолди — буни қаранг-а, вақти келиб инсониятнинг энг сўнгги манзили бўлиб қоладиган бу жойларга қараса, юраги эзилиб кетармиш. Профессор, менинг ҳоким Вестминстер аббатлигида дафн этилишига заррача ҳам шубҳам йўқ, девди. Саммерли бўлса, нордон нарса егандек башарасини бужмайтириб деди:

— Менга маълум бўлишича, Милбенк турмасини аллақачон бузиб ташлашган-ку.

Челленжернинг шишиб кетган димоғи бунақа игна санчишларни писанд ҳам қилмайди, шунинг учун ҳам соқолини селкиллашиб жилмайди-да, худди кичкина болага мурожаат қилгандек деди:

— Хўп, бўлди, бўлди!

Ақл-заковатда бу икки одам илм-фан намояндаларининг биринчи қаторида туришади-ю, лекин аслини олганда баайни ёш бола дейсиз. Бири — ориққина, доимо нолиб юрадиган вайсақи, иккинчиси эса — миқтидан келган, иродали. Турган-битгани ақл, идрок, дилкашлик... Ҳаётни қанча ўргансанг, бир нарса иккинчисига кўпинча мос келмаслигини аниқроқ билиб бораверар экансан!

Юқорида тасвирланган воқеа бўлиб ўтган куннинг эртасига биз йўлга тушдик ва ана шу санани ажойиб экспедициямизнинг бошланиши деб ҳисоблаш мумкин. Ҳамма асбоб-анжомимиз иккала қайиққа жойланди, ўзимиз эса

ҳар бирида олти кишидан икки группага бўлиндик, бунда умумий осойишталик манфаатларини кўзда тутиб, профессорларни айириб, айрим-айрим қайиққа жойладик. Мен Челленжер билан бир қайиққа ўтирдим, у сукунат васвасаси домида чурқ этмай борар, туриш-турмуши билан мурувват кўрсатиш йўлларини излаётгандек эди. Лекин мен уни бошқача кайфиятда ҳам кўрганим учун ҳар минутда тарс этиб бир нима деб қолмасайди, деб қўриқиб юрдим. Бу одам билан бирга бўлсангиз ҳеч қачон хастиржам юролмайсиз, лекин унга ҳамсуҳбат бўлган одам асло зерикмайди, илло бирдан жазаваси тутиб қолса-я, деган ташвишда юрагингни ҳовучлаб юришга мажбур қилади у.

Икки кунгача кенг дарё бўйлаб юқорига кўтарилдик. Унинг суви зилолдек тип-тиниқ бўлганидан дарёнинг тагини ҳам кўриш мумкин — Амазонка ирмоқларининг ҳаммасида сув шунақа, бошқа ирмоқлардаги сув оқ рангда бўтанасимон бўлиб оқади, чунки бу дарё ўтадиган жойга боғлиқ: ўсимлик чириндиси бор жойдаги дарё суви тиниқ, тупроғи лойқаланган жойдан ўтса, суви бўтана бўлади. Қирғоқ остонасига икки марта дуч келдик, икки сафар ҳам асбоб-анжомларимизни қўлда кўтариб, ярим милча масофани айланиб ўтдик. Иккала қирғоқ бўйидаги довдарахтлар бир неча аср умр кўрган бўлиб, бундай ўрмондан ўтиш қалин бутазорлардан юришга қараганда осон эди, юк-япағимиз ҳам ноқулайлик туғдирмасди. Бу жойлар қўйнида сақланаётган сир-асрорнинг тантанавор шукуҳини тасвирлашдан ожизман. Бундан олган завқ-шавқни асло унутмайман. Шаҳарда туғилиб-ўсган киши шохшаббалари тарвақайлаб ўсиб баландда кирмашиб кетган бундай азамат дарахтларнинг учи кўз илғамас алп қоматларига қараб ёқа ушлайди, бундай дарахтлар яшил чайласининг қалинлигидан таги соя-салқин бўлади, аҳён-аҳёнда тушадиган қуёшнинг олачалпоқ ёғдуси бу тантанавор қоронғиликка заррин нур сочгандек бўлади. Ўтган йилги япроқларнинг қалин юмшоқ гилами қадамларимиз товушини ютади. Шу табиат ҳуснига маст бўлиб борарканмиз, ўзимизни Вестминстер аббатлигидаги хўмрайган устунлар аро юргандек ҳис қиламиз, ҳатто профессор Челленжер ҳам тўнғиллашини бас қилиб, шивирлашга ўтган эди. Бир ўзим бўлганимда борми, бу азамат дарахтларнинг номларини икки дунёда ҳам билолмасдим, лекин олимларимиз қадам-бақадам кедр, улкан терак, ўлимтиклар билан овқатланадиган улкан қушларни, бошқа кўп дарахт ва паррандаларни кўрсатиб, тавсифлаб боришар-

ди. Ҳайвонот дунёси қашшоқ бўлган бу қитъа ана шу каби ўсимликлар ва паррандаларга бойлигидан инсонга асосий ошиён бўлиб қолди.

Баланд дарахтларнинг қора таналарида ёрқин архидейлар ва ранго-ранг товланаётган лишайниклар ловуллаб кўринади, қуёш нури тасодифан олтин алламандуга, жаксониянинг қирмизи юлдузларига ёки импоеяларнинг тўқ-сангори бошларига тушганида, бундай ажиб манзара фақат эртақларда бўлиши мумкин дердингиз. Бу мудроқ босган ўрмондаги ҳамма жонзот юқорига, нурга интилади, чунки зулмат — ўлим. Ҳар бир шох, ҳатто энг заиф куртак ҳам ўзининг кучлироқ ва бўйчанроқ акаларига, новдаларга чирмашиб тобора юқорилаб бораверади. Бу ерда судралиб ўсувчи ўсимликлар ниҳоятда катта бўладилар, европаликлар назарида чирмашишга ноқобил бўлган ўсимликлар зулмағни ёриб чиқишлари биланоқ бу санъатни эгаллаб олиб, юқорига интиладилар. Масалан, мен бу ерда оддий қичитқон, жасмин ва ҳатто яситар пальмасининг ҳам кедр дарахтларининг танасини ўраб, унинг учига чиқиб олганини кўрдим.

Пастда, улуғвор яшил соябонлар остида шитир этган товуш ҳам, чийиллаш овози ҳам эшитилмайди, лекин қаердадир баландда, бошимиз узра ҳаракат тинмайди. У ерда қуёш нурларида илонлар, маймунлар, қушлар ва бошқа ялқов жониворларнинг бутун бир олами мириқиб исиниб ётибди, эҳтимол, улар бу сирли қоронғилик салтанатига аллақаяқдан келиб қолган инсонларнинг миттимитти гавдаларига ҳайрат билан тикилаётгандирлар.

Тонг палласида ва қуёш ботаётганда ўрмон бақироқ маймунларнинг қичқириқлари, думлари узун тўтиқушларнинг қулоқни қоматга кетирувчи чуғур-чуғури билан тўлади, лекин жазирама туш қизигида, эса денгиз тўлқини гувуллашини эслатувчи ҳашаротларнинг гўнғиллашинигина тинглаймиз, бошқа ҳеч нима эшитилмайди... Бошлари зим-зиё осмон томон интилган, бошимиз узра савлат билан турган бу азамат дарахтзорлардаги тантанавор нағманинг улуғворлигини ҳеч нима бузмасди. Фақат бир марта дарахтларнинг қалин соясида аллақандай маймоқ оёқли бир ҳайвон — чумолихўрми, айиқми, каловланиб ўтгандек бўлди. Бу Амазонка ўрмонларидаги ерларда ҳам ҳаёт асари борлигидан далолат берувчи ягона белги эди.

Бундан ташқари бошқа баъзи белгилар ҳам мавжуд бўлиб, улар бу сирли пучмоқларда инсон ҳам борлигидан шаҳодат берарди — бизнинг яқинимизда инсон бор. Учун-

чи кунн гоҳ сўниб борувчи, гоҳ яна танташавор гумбурлаб авжга чиқувчи бир маромдаги аллақандай ғалати гурил-лаш эшитилди. Бу товуш эрталаб ҳам тингани йўқ. Бу товуш илк бор эшитилганда қайиқларимиз бир-биридан анча олисда, бир неча ярд¹ масофада сузарди. Ҳиндулар бамисоли бронза ҳайкалларидек қотиб қолишди, уларнинг башараларида қўрқув ва даҳшат акс этарди.

— Нима бу?— сўрадим мен.

— Дўмбиралар,— менсимаслик оҳангида жавоб берди лорд Жон.— Жанговар дўмбиралар. Мен уларнинг тову-шини эшитганман.

— Ҳа, сэр, бу жанговар дўмбираларнинг товуши,— тасдиқлади метис Гомес.— Ҳиндулар қаҳри қаттиқ халқ бўлади. Улар бизни кузатишяпти. Ҳиндулар бизни ўлди-ришмоқчи.

— Қанақа қилиб бизнинг изимизга тушишган экан?— сўрадим мен қилт этмай турган қоп-қоронги ўрмондан кўзимни узмай.

Метис елкасини қисди.

— Ҳиндулар ҳар нарсага қодирлар. Улар бизни куза-тишяпти. Ҳамиша шунақа бўлади. Дўмбирачилар гўё ўзаро сўзлашиб оладилар. Ҳиндлар бизни ўлдиришмоқчи.

Пешинга бориб — қўйин дафтаримда ёзилишича, сешанба кунн саккизинчи август эди — камида олти-етти дўмбиранинг гумбури-гумбури ҳар тарафдан бизни ўраб олди. Дўмбира товуши дам тезлашар, дам секинлашар эди. Мана, шарқнинг аллақаеридан тиниқ так-так эши-тилди... тинди... шимолнинг аллақаеридан қаттиқ тарақ-лаш эшитилди. Бу тинимсиз така-тум худди савол-жавоб-дек янгради. Бу садоларда даҳшатли, асабларга фавқу-лодда таъсир этувчи аллақандай куч бор эди. Бу садолар сўзга айланиб, бизнинг метисимиз тинимсиз такрорлаёт-ган: «Ўлдираимиз... ўлдираимиз...» деган маънони англата-ётгандек эди. Садосиз ўрмонда қилт этган ҳаракат йўқ. Ям-яшил ўрмон бағри фақат табиатга хос ором билан сокин ва тинч нафас оларди, лекин шу ўрмон ортидан бизга биродар бўлмиш одам боласи йўллаётган ёлғиз ўша шум хабар тўхтовсиз эшитилиб турарди. «Ўлдираимиз!»— дейишарди шарқдагилар. «Ўлдираимиз!»— жавоб беришар-ди уларга шимолликлар.

Дўмбиралар кунбўйи така-тумлаб, шивирлашдан ти-нишмади, улар садосидаги қутқу ҳамроҳларимиз орасида-

Ярд — инглиз ўлчови — 0,9144 метрга тенг, уч футга баробар.

ги рангли кишиларнинг юзларига ғулу соларди. Ҳатто энг дадил, мақтанчоқ метис ҳам қўрқоқлик қилди чоғи. Аммо-лекин ўша кунини мен бир воқеанинг шоҳиди бўлдим — Саммерли билан Челленжер олий даражадаги мардликка — маърифатли ақл жасоратига қодир кишилар эканликларига амин бўлдим. Дарвин Аргентина гаучолари ўртасида, Уоллес тошбақа овловчи малайяликлар орасида ана шундай жасорат намуналарини кўрсатишган эди. Мурувватли табиатнинг қонуни шундай: инсон бирданига икки нарса устида ўйлай олмайди, яъни, илмий интилишлар ҳақида гапирилганда шахсий манфаатларга ўрин қолмайди.

Профессорларнинг иккови ҳам учиб ўтган битта ҳам қушни, қирғоқда учраган битта ҳам гиёҳни бекор кетказмасдилар, сирли тамтумларнинг даҳшатли садоларига ҳам парво қилмай баҳслашишга ашадий равишда берилиб кетишарди. Саммерли аввалгидек Челленжерга ирқлар, у эса ўз одатича йўғон товуши билан тўнғилларди, лекин: у ҳам, бу ҳам ҳиндулар дўмбираларининг даҳшати тўғрисида бир калима ҳам сўз айтмасди, гўё улар Қироллик жамиятига қарашли Сент-Жеймс-стритдаги клубнинг чекиш залида баҳслашаётгандек эдилар. Улар бир мартагина ҳиндуларга қиё боқиб лутфларини намойиш этдилар, холос.

— Миранх қабиласининг одамхўрлари, балки амайююка қабиласининг қонхўрларидир, — деди Челленжер дўмбиралар така-туми келаётган ўрмон томонга бош бармоғи билан ишора қилиб.

— Мутлақо тўғри, сэр, — жавоб берди Саммерли, — бу ердаги ҳамма қабилалар каби улар ҳам монгол ирқига мансуб, тиллари эса қурама, яъни полисинтетик.

— Албатта поли... синтетик, — такаббуруна илтифот билан рози бўлди Челленжер. — Менга маълум бўлишича, бу қитъада бундан бошқа тил мавжуд эмас. Менда юздан ортқ лаҳжанинг ёзуви бор. Лекин монгол ирқи масаласига келсак, бу масалада шубҳам бор.

— Бу назариянинг тўғрилигини тан олиш учун қиёсий анатомияни юзаки билишнинг ўзи ҳам кифоя эди-ку, аттанг, — деди Саммерли сўзларига оғу қўшиб.

Челленжер жангга ҳезланган аскарлик иягини чўзиб қўйди. Шу он кўзимизга кўринган нарса унинг похол қалпоғи ҳошияси билан соқоли бўлди.

— Сиз ҳақсиз, сэр, юзаки танишув бошқа ҳеч нарса бера олмайди. Бироқ чуқур билим бошқачароқ хулосаларга келишга мажбур қилади.

Улар бир-бирларига қаҳр билан тикилиб, еб қўйгудек қараб қолишди, шу чоғ ўрмон томондан келаётган: «Ўлдирамиз, ўлдирамиз... ўлдирамиз...» деган акс-садо яна элас-элас қулоққа чалинди.

Кечқурун биз қайиқларни дарёнинг ўртасига олиб бордик-да, оғир тошлардан лангар қилиб, юз бериши мумкин бўлган ҳужумга қарши тайёрлана бошладик. Бироқ тун сокин ўтди. Тонг отиши билан яна олға силжийвердик, дўмбираларнинг товуши энди тинган эди. Кундузи соат учга яқин йўлимизни баланд бўлиб қолган саёзликлар тўсди. Бир ярим милча масофага чўзилган худди мана шу саёзликлар профессор Челленжернинг биринчи экспедициясини ҳалокатга учратган эди.

Очигини айтсам, бу саёзликларнинг кўриниши мени тетиклантирди — бу гарчи заиф бўлса ҳам, Челленжер ҳикояларининг ҳақлигини тасдиқловчи биринчи далил эди.

Хизматкор ҳиндулар қалин бутазор оралаб аввал қайиқларни олиб ўтишди, биз оқ танли тўрт киши эса милтиқларимизни қўлимизга олиб изма-из борарканмиз, ҳиндуларни ўрмондан ногаҳон чиқиб қолиши мумкин бўлган хатардан огоҳлантириш учун бақириб-чақириб борардик. Кечга бориб бизнинг партиямиз саёзликдан эсон-омон ўтиб олди, дарё юқорисига ўн милча кўтарилдик-да, тунаб қолиш учун тўхтадик. Менинг тахминий ҳисоб-китобларимга қараганда, бу пайтда Амазонка камида бир неча юз миль орқамизда қолиб кетгандек эди.

Эртасига тонг саҳарда муҳим воқеалар рўй берди. Алланимадан ташвишланган профессор Челленжер ғирашира ёйилмасданоқ иккала соҳилга тикилаверди. Мана, у ниҳоят сувга энгашиб қолган бир дарахтни кўрсатиб, қувонч билан хитоб қилди:

— Қани, топинглар-чи, сизнингча бу нима? — сўради у.

— Ассаи пальмаси, албатта, — деди Саммерли.

— Тўғри. Худди мана шу пальма менга мўлжал вазифасини бажаради. Худди мана шу соҳил бўйлаб ярим милча юқорига юрсак, дарахтзор паналаб турган шохобчага чиқиб оламиз. У ердаги дарахтлар девордек зич бўлиб кетган, сир ўша деворнинг орқасида. Хўв ана, кўра-япсизларми, ям-яшил бутазор оч-кўк қамишзор билан алмашинди. Уша ердаги баланд тераклар орасида Номаълум мамлакатнинг эшиги бор. Ҳозир ўзларинг ҳам бунга амин бўласизлар. Қани, олға!

Ҳақиқатан ҳам унга қойил қолишдан ўзга иложимиз йўқ эди. Оч-кўк қамишлар ўсиб ётган тўқайзор бошлана-

диган жойга сузиб бориб, ичкарига кирдик, кейин узун ходаларлар ёрдамида қайиқларни қирғоқдан узоқлаштириб, юз ярдча сурдик-да, ниҳоят сокин оқадиган саёзроқ, суви тиниқ бўлгани учун таги кўриниб турган дарёчага чиқиб олдик. Дарёнинг тор қирғоқлари ям-яшил дарахт ва ўсимликларга бурканган эди.

Бу ерда қалин бутазор ўрнига қамиш ўсишини пайқамайдиган одам бу дарёнинг борлигини билмаслиги мумкин. Шу дарё орқасидан сеҳрли олам бошланарди.

Ҳа, бу ҳақиқатан ҳам зўр сеҳрли олам эди. Инсоннинг энг зукко ақл-идрокигина мана шундай манзарани чиза олади. Бошимиз узра қалин шох-шаббалар чирмашиб, табиий яшил гумбаз ҳосил қилган, ана шу жонли туннель аро тип-тиниқ зилол дарё суви жимираб оқади. Ўзи гўзал бўлмиш бу дарё сувининг бир ҳуснига яшилликка бўялиб тушаётган қуёш нурлари ўн ҳусн қўшарди. Билурдек шаффоф, кўзгудек қўзғалмас, қирғоққа яқин жойлари кўкариб борувчи айсбергдек сув сатҳи бамисоли нақшин равоқларни эслатувчи барглар гулчамбари орасида эшакларимиз зарбидан парча-парча бўлиб ялтирарди. Бу ҳақиқатан ҳам мўъжизалар мамлакатига олиб борса арзийдиган муносиб йўл эди.

Энди ҳиндуларнинг товуши эшитилмасди, бунинг ўрнига ҳайвонлар тез-тез учрай бошлади, уларнинг бамайлихотир юришларидан ҳали овчига дуч келмаганликларини билса бўларди, сержун, қора духобадек майин, тишлари оппоқ, кўзлари айёрона ўйноқи маймунлар қулоқни қоматга келтирувчи бақириқ-чақириқлари билан бизни кузатиб қолишади. Баъзан америка тимсоҳи — кайман оғир шалолаб қирғоқдан ўзини сувга ташлаб қолади. Битта семиз тапир-қисқа хартумли сутэмизувчи ҳайвон — бута орасидан мўралаб, бир минутча турди-да, вазмин қадамлар билан дарахтзорга кириб, ғойиб бўлди. Кейин дарахтлар орасида йирик пума — америка ёввойи мушуги кўрингандек бўлди; у кета туриб, сариқ елкаси оша бизга бир қараган эди, ғазаб тўла кўк кўзлари ялтиллаб кетди. Бу ерда қушлар, айниқса, ботқоқлик қушлари ниҳоятда кўп. Сув узра юксалган дарахт тепасига ибислар — америка лайлаклари, қарқаралар — зангори, тўқ-қизил, оппоқ патли қушлар гала-гала бўлишиб ошиён қурганлар, шаффофдек тиниқ сувда эса камалакнинг ҳамма нурлари билан товланаётган балиқлар гужгон ўйнайди.

Биз ана шу заррин-зилол туннель бўйлаб уч кун суздик. Узоққа тикилиб қарасанг, зилол сув қаердан бошланади-ю, унинг устига тўнкарилган яшил гумбаз қаердан

бошланади — билиб бўлмайди. Бу дарёнинг сокин тинчлигини, бокиралигини ҳеч нима бузганмас — бу ерларга инсон қадами ҳали етмаган эди.

— Ҳиндулар йўқ. Улар Курипуридан қўрқишади, — деб қўйди бир маҳал Гомес.

— Курипури дегани — ўрмон деви, — тушунтирди лорд Жон. Бу ердагилар жамики ёмонликка сабаб бўлувчиларни шу ном билан аташади. Бояқиш маҳаллий кишилар бу жойларга бош суқишга ҳам қўрқадилар — уларнинг назарида бу ерларда аллақандай қўрқинчли махлуқлар бордек.

Учинчи куни қайиқлар билан хайрлашишимиз кераклиги равшан бўлиб қолди: дарё тобора саёзланаверди, қайиқларнинг таги қумда сирғанавериб безор қилди. Ахийри биз уларни сувдан чиқардик-да, ўзимиз тунаш учун қирғоқдаги бутазорга қўндик. Эрталаб лорд Жон билан мен — иккимиз дарёга параллель равишда икки милча юриб, дарё борган сари саёзланаётганига ишонч ҳосил қилиб қайтдик. Бу хабарни профессор Челленжерга етказиб, шу билан унинг тахмини тўғрилигини тасдиқладик ва бундан буён қайиқларда юриш мумкин эмаслигини, охириги нуқтага етганимизни маълум қилдик. Биз қайиқларни юқорига, қирғоққа олиб чиқиб, шох-шабба тагига яшириб қўйдик-да, қайтаётганимизда топиш осон бўлсин учун ёнидаги дарахтга белги чизиб, маълумладик. Кейин асбоб-анжомларни — милтиқ, ўқ-дори, озиқ-овқат, кўрпа-ёстиқ дегандай, — майда-чуйдаларни бўлашиб олиб, бўғча-бўғча қилиб елкаларимизга ортмоқлаб, сафаримизнинг энг оғир ва қийин бўлагини босиб ўтиш учун яна йўлга равона бўлдик.

Эртамиз, бахтга қарши, икки хўрозимизнинг олишуви билан бошланди. Уларга қўшилган Челленжер профессор Саммерлининг очиқ норозилигига қарамай, экспедицияга раҳбарликни ўз қўлига олди. Челленжер ҳамкасабасига биринчи буйруқни бериши биланоқ (бор-йўғи, анероид барометрни кўтарволинг, деганди холос) балага қолди.

— Сўрашга рухсат этинг, сэр, — деди қўрқинчли бир хотиржамлик билан Саммерли, — бизга буйруқ қилишга қандай ҳуқуқингиз бор?

Челленжер пов этиб ёниб, ҳар бир туки тиккайиб кетди:

— Экспедиция бошлиғи ҳуқуқидан фсйдаланиб, профессор Саммерли!

— Мен сизни раҳбар сифатида тан олмаслигимни изҳор қилишга мажбурман, сэр.

— Э, бундоқ денг!— Челленжер бамисоли фил виқори билан уни мазах қилгандек таъзимга эгилди.— Унда менинг ўрним ораларингда қаерда бўлишини сиз, муҳтарам зот, лутфу карамингизни дариф тутмай, кўрсатиб берарсиз?

— Марҳамат, сэр. Сиз — гаплари шубҳа остига олинган одамсиз, биз бўлсак — сизни текшириш учун тузилган комиссия аъзоларимиз. Сиз ўз ҳакамларингиз билан юрибсиз, сэр!

— Э, шафқатли парвардигор!— хитоб қилди Челленжер тўнтариб қўйилган қайиқ устига ўтираркан.— Ундай бўлса, ўз йўлингиздан бораверинг, мен эсам шошмасдан орқангиздан кетавераман. Бу экспедицияга бошчилик қилмаганимдан кейин унинг олдида боришимнинг ҳожати йўқ.

Оллоҳнинг инояти билан, хайриятки, экспедициямизда ақли расо кишилардан икки инсон бор экан — лорд Жон билан мен — бўлмаса зукко олимларимизнинг аҳмоқона қилиқлари ва даҳанаки жанглари туфайли Лондонга қўлимизни бурнимизга тиқиб келган бўлардик. Уларни босиб тинчитгунча ўлиб бўлдик — койидик, ялиндик, тушунтирдик! Ниҳоят, Саммерли трубкасини торта-торта жиркангандек тиржайиб, олға юрди, Челленжер бўлса, вайсай-вайсай унинг кетидан биров судрагандек қадам босди. Бахтимизга, иккала донишмандимиз шундан бир неча кун аввал эдинбурглик доктор Иллингвортни бир фақирга ҳам олмай келишаётганини пайқаб қолгандик, шу нарса жонимизга оро кирди. Шундай қилиб, шотландиялик зоологнинг номини тилга олишимиз биланоқ қайнаб турган мунозара таққа тўхтаб, иккала профессор муваққат иттифоқ тузишиб, ўзларининг умумий мухолифларини ёмонлаб кетишди.

Турнақатор бўлиб қирғоқ бўйлаб борарканмиз, тез орада дарёнинг тобора торайиб, анҳорга айланиб қолганини, анҳор эса ўз навбатида булутсимон гиёҳлар босиб ётган, тиззамизгача ботиб кетадиган ботқоқлик бағрига сингиб, йўқ бўлиб кетаётганини кўрдик. Бу ерда пашша ва турли-туман чивинларнинг галалари қуюқ булутдек ғужғон ўйнарди, бундан бир оз енгил тортиб, қаттиқ ерга оёқ қўйдик; ўрмонни айланиб ўтиш учун узоқ йўл босиб, бу бадбахт ботқоқликни ортда қолдирдик. Ундаги даррандаларнинг ғувиллаши узоқ вақтгача қулоқларимиздан кетмади.

Қайиқларни яшириб қўйганимизнинг эртасига бу ерларнинг характери кескин ўзгарди. Доимо юқорилаб бо-

ришимизга тўғри келди, ўрмон борган сари сийраклашиб, ўзининг тропик тароватини йўқотиб фэйзсизланаверди. Амазонка водийсининг балчиқсимон лойи билан озуқаланган азамат дарахтлар ўрнини кокос ва хурмо дарахтлари эгаллаб борди. Улар чангалзорлар орасида ғуж-ғуж бўлиб ўсишганди. Намтоб пасттекисликларда япроқлари ергача тегадиган пальмалар ўсарди. Биз асосан компасга қараб юардик, шу фурсатда Челленжер билан икки ҳинду ўртасида қайси йўлдан бориш масаласида жанжал чиқди, икки марта ҳам биз танлаган йўл профессорнинг раъйига зид келди, буни у дарғазаб бўлиб: «Ҳозирги замон Европа маданиятининг мукаммал маҳсулидан бебаҳра қолиб, ибтидий ёввойиларнинг алдамчи инстинктларига ишониш»,— деб баҳолади. Учинчи кун биз ҳиндуларга иқшониб, тўғри иш қилганимиз маълум бўлди. Челленжернинг ўзи биринчи саёҳати давридан эсида қолган баъзи белгиларни таниди, бир ерда эса куйган тўртта тошга дуч келдик: бу Челленжер аввал ошиён қурган жой изларидан нишона эди.

Юқорига чиқиш ҳамон давом этарди; улкан-улкан харсанглар тўмпайиб-тўмпайиб ётган тепаликдан ўтишга икки кун вақтимиз кетди. Ўт-ўланларнинг турқи-таровати яна ўзгарди, аввалги тропик ғўзалликдан энди «фил суяги» пальмалари-ю, кўплаб ажойиб орхидейларгина қолди. Улар орасида камёб *Nuttonia Vexillâria* ажойиб катлен ва одонто глоссумларнинг пушти ва қирмизи гуллари ажратишни билиб олгандим. Тепаликдаги ёриқлар аро майда тошлар тагидан оқаётган булоқлар бўйида папоротниклар ўсиб ётарди. Оқшомлари одатда ўзимизнинг Англиядаги кечқурунги шохона овқат учун пишириладиган хонбалиқни эслатадиган бели кўк-қорамтир балиқчалар гала-гала бўлиб ғужғон ўйнаётган бирор булоқнинг бўйида қўнардик.

Йўл юришимизнинг тўққизинчи кун, менинг ҳисобларимга кўра, қайиқларимиз яширинган жойдан юз йигирма миль масофага узоқлашганимизда дарахтлар бутунлай сийраклашиб, буталаргина қолди. Бугазорлар ҳам ўз навбатида бепоеън бамбукзорлар билан алмашинди. Бамбуклар шу қадар қалин ўсишгандики, уларни пичоқ ва ҳиндуларнинг ойболтаси билан қирқиб, ўзимизга йўл очиб борардик. Бу ишга бир кун — эрталаб соат еттидан кеч соат саккизгача вақтимиз кетди, икки мартагина қисқа муддатга дам олдик, холос. Бундан ҳам баттар чарчатадиган, зерикарли бирор юмушни топиш амримаҳол! Ҳатто бамбуклари кесилиб йўл очган жойимдан кўрадиган уф-

қим ўн-ўн икки ярддан ошмасди; қолган вақтнинг ҳаммасида оқ парусина кўйлак кийган лорд Жоннинг орқасинигина ҳамда бамбуқлар деворинигина кўрардим, холос. Тиғ учидек ингичка қуёш нурлари бамбуқлар оша ерга тушарди. Беш футча тепада — бошимиз узра эса ложувард осмон қўйнида бамбуқ попуклари шилкиниб турарди. Бу чакалакзорда қандай ҳайвонлар яшабини билмайман-у, лекин жудаям яқинимизда аллақандай махлуқнинг оғир-оғир қадам босиб келаётганини бир неча марта эшитдик. Лорд Жон, бу Жанубий Америка туяларидан гуанако ёки лама бўлса керак, деб ўйлади. Қош қорайгандагина бамбуқзордан чиқиб олдик, охири тугамайдигандек туюлган бу кунни адо қилиб, росаям чарчаб-ҳориб, дарҳол қўналға — лагерь туздик.

Эртасига тонг отиши биланоқ йўлга тушдик. Яна жойнинг характери ўзгара бошлади. Орқамизда қолган бамбуқларнинг сариқ девори кўзга яққол кўриниб турарди. Олдимизда у ер-бу ерида яккам-дуккам дарахтсимон папоротниклар ўсган, ўзи эса сағриси китнинг гавдасига ўхшаб кетадиган тобора юқорилаб борадиган бийдай яланглик ястаниб ётарди. Биз бу тепаликдан чошгоҳга яқин ошиб ўтдик, унинг нарёғида водий кўринди, уёғи эса уфқ томон аста-секин юмалоқлашиб борадиган нишаблик. Бу ерда, тепаликлар силсиласидан бирида ажиб воқеа бўлиб ўтди, унинг қанчалик муҳимлиги кейинги тафсилотлардан маълум бўлади.

Икки ҳинду билан бирга қадам ташлаб бораётган профессор Челленжер қўққисдан тўхтади-да, ўнг томондаги алланимага ишора қилиб, ҳаяжон билан қўлини силкий бошлади. Биз ўша томонга қараб, тахминан бир миль наридаги улкан кулранг қушга ўхшаган бир нарсага кўзимиз тушди. Қуш ер узра пастлаб қанотларини бир маромда шошмай қоқиб, дарахтлар орқасида кўздан ғойиб бўлди.

— Кўрдиларингизми? — қичқирди Челленжер таптанавор товуш билан. — Саммерли, сиз ҳам кўрдингиз, а?

Унинг ҳамкасабаси ғалати қуш ғойиб бўлган томондан кўзини узмай турарди.

— Сизнингча, бу нима ўзи? — сўради у.

— Нима деганингиз нимаси? Птеродактиль!

Саммерли истеҳзо билан хохолаб кулди.

— Сохтаптеро денг! — деди у. — Бу турна, энг оддий турнанинг ўзи.

Челленжер хит бўлиб, тили калимага келмай қолди. У жавоб бериш ўрнига юк-япағини елкасига ортди-да, олға

юриб кетди. Лекин мен билан ёнма-ён бораётган лорд Жоннинг қиёфаси одатдагидан жиддийроқ эди. Унинг қўлида — цейсовск дурбини.

— Мен ҳар қалай уни яхшигина кўриб олдим,— деди у.— Бунинг нималигини билмайман-у, лекин овчилик тажрибамни гаровга қўйиб айтаманки, бунақа қушни умримда кўрмаганман.

Ишларимиз мана шунақа. Ҳақиқатан ҳам Номаълум мамлакатга етиб келдикми, раҳбаримиз оғзидан тушмайдиган йўқолган олам остонасида турибмизми? Менинг ёзувларимни ўқисангиз, ўзим қанча нарса билсам, сиз ҳам шунчалик биласиз. Бунақа воқеалар ортиқ қайтарилмади, ўша кун ҳаётимизда бошқа ҳеч қандай муҳим янгиллик рўй бермади.

Шундай қилиб, азиз китобхонларим, сизларга қачонлардир мен билан ҳамсуҳбат бўлиш насиб этса, биз сизлар билан кенг дарё бўйлаб юқорига кўтарилдик, қамишлар оша ўтиб, яшил туннелга кирдик, пальмалар тагидан юриб, қиямаликдан тушиб бордик, бамбукзордан бир амаллаб чиқиб олиб, дарахтсимон папоротниклар ўсиб ётган текисликка тушдик, мана энди саёҳатимиздан кўзлаган манзилимиз рўпарамизда турипти.

Тепаликларнинг иккинчи силсиласидан ўтгач, пальма дарахтлари билан қопланган торгина водийни кўрдик; водий орқасидаги қизил қояларнинг узун чизиғи альбомдаги суратлардан кўзимга танишдек туюлди. Ҳозир кўрганларимни ёзаяпман-у, лекин кўз олдимиздаги бу қояларнинг ўша альбомдаги тасвир билан ўхшашлиги шубҳасиз. Бу қоялар билан қўналгамиз орасидаги энг қисқа масофа етти милдан ошмайди, қоялар силсиласи анча нарида бурилиб, кўз илғамас уфққа сингиб кетади.

Челленжер жангда ғолиб чиққан хўроздек терисига сиғмай лагеръ бўйлаб уёқдан-буёққа юргани-юрган; Саммерли чурқ этмайди, лекин аввалгидек шубҳаланишини қўймайди. Яна бир кун ўтса бас, ҳамма шубҳаларимиз бартараф бўлади. Ҳозирча мен бу хатни бамбукзорда қўлини кесиб олган ва қўйиб юборишимизни талаб қилаётган Хоседан жўнатаяпман. Хат ҳар қалай, эгасига тегишига ишонаман. Имконият туғилиши биланоқ яна ёзаман. Хатимда баён қилган нарсаларимни тушунишларингда ёрдам берар деган умидда саёҳатимизнинг тахминий планини ҳам мақоламга илова қилдим.

«БУ КИМНИНГ ҲАМ ТУШИГА ҚИРИПТИ ДЕЙСИЗ?»

Катта фалокатга йўлиқдик. Бу кимнинг ҳам тушига қирипти дейсиз? Энди бошимизга фалокат устига фалокат ёғилавермаса гўрга эди. Балки мана шу сирли, одам бола-си оёқ босмаган дашту биебонда бир умр қолиб кетармиз. Юз берган воқеа мени шу қадар гангитиб қўйдик, шу чоққача нималар бўлаётганиниям, келажакда нималар юз беришиниям англолмай қолдим. Бугуним озор чеккан миямга даҳшат солса, эртама зим-зиё тундек қоп-қоронғи эди.

Бундай оғир аҳволга тушган бошқа одамни топиш амримаҳол. Аҳволимиз шу қадар ночор эдики, мен сизга бу тоғлар силсиласининг аниқ координатларини маълум қилиб, дўстлардан қутқариш партияси юборинглар, деб сўрашни лозим деб ҳисоблайман. Шундай партияни тузиб юборишганларида ҳам, унинг Жанубий Америкага етиб келгуничаёқ бизнинг тақдиримиз ҳал бўлиб қолиши турган гап эди. Менинг уч ҳамроҳим тегирмонга тушса бутун чиқадиган одамлар, ҳар бири камоли зукко, матонатли ва жасур киши. Бизнинг умидимиз шундан, худди мана шундан.

Ҳа, биз худди Ойга бориб тушгандек ҳар қандай ёрдам келишидан умидимизни узган эдик. Мабодо бу фалокатдан қутулиб кета олсак, фақат ўз кучимиздан мадад оламиз. Уртоқларимнинг сокин чеҳраларига боққанимда, умидсизлик зулмати тарқалиб кетгандек бўлади. Ўзим ҳам шундай саботлилигим билан ғурурланаман, дейишга журъат этаман. Аслини олганда эса, оғир шубҳалар ичида изтироб чекардим.

Энди келинг, бизнинг бошимизга тушган фалокатнинг ҳамма тафсилотларини бирма-бир баён қилиб беришга ижозат этинг.

Мен кейинги ҳисоботимда профессор Челленжер айтган тоғлар силсиласи ҳалқадек ўраб олган бийдай даштдан етти миль масофада турганимизни ёзган эдим. Гуруҳимиз, бу ясситоғ яқинига келганда, профессор унинг баландлигини анча камайтириб айтгандек туюлди менга, унинг баъзи жойлари етти фут келаркан камида. Афтидан, бу қоялар базальт жинсларидан ташкил топган бўлса-да, улар турли-туман қатламлардан иборат эканлиги ҳам кўзга ташланарди. Эдинбург яқинидаги Селисберий қоя-тошлари ҳам шунақалигини кўриш мумкин эди. Тоғлар

силсиласининг чўққиси ўт-ўланларга бурканган, қояларнинг четларида буталар, уларнинг орқасида эса баланд-баланд дарахтлар ўсиб ётипти. Тирик жон зоти бу ерда йўқ, албатта.

Уша кечаси биз тоғлар силсиласининг шундоқ этагида, бўм-бўш, бефайз бир майдонда лагерь қурдик. Тепамизда юксалган қизил қоялар ниҳоятда типпа-тик бўлиб қолмай, четлари эгилиброқ турганидан бу томондан уларга чиқишнинг иложи йўқ эди. Лагеримиз яқинида тепаси торайиб борадиган қоятош тиккайиб турипти. Мен бу қоятош ҳақида боя гапирган эдим, шекилли. У черковларнинг тепасидаги учи ингичкалашиб борадиган найзага ўхшарди. Дарахтлар билан қопланган чўққисининг баландлиги ясситоғнинг баландлигига тенг келиб қолади, улар орасини жарлик ажратиб туради, холос. Бу қоятош билан унга яқин тоғлар силсиласининг тармоғи унча юксак эмас — назаримда, беш юз-олти юз фут келар, ундан баландмас эди.

— Мен отиб олган птеродактиль худди мана шу дарахтга қўниб турган эди,— деди профессор.— Қоятошнинг ярмигача тирмашиб чиқибман. Менга ўхшаган яхши альпинист чўққига ҳам бемалол чиқа олади, деб ўйлайман, ammo бари бир ясситоғнинг чўққисига чиқиш мумкин эмас.

Челленжер ўзининг птеродактили ҳақида гап сотаркан, мен профессор Саммерлини кузатардим ва унинг хулқ-атворида илк бор аллақандай янгилик сездим; у мухолифига рўйи-рост ишониб, ҳатто пушаймон аломатларини ҳам зоҳир қила бошлаганди. Унинг лабларидан нохуш заҳарханда ғойиб бўлган, ранги қум ўчганча, ҳайратини яширишга уринмасди ҳам. Челленжер ҳам унинг бу ҳолатини сезган шекилли, ғалаба нашидасини сураётганди.

— Мен птеродактиль ҳақида гапирганимда профессор Саммерли, албатта, оддий лайлакни кўзда тутаяпти,— деди у қўполлик билан кесатиб,— лекин бу лайлакда пат деган нарса йўқ, баданини ғайритабиий тери қоплаган, қанотлари орасида парда бор, тумшуғида эса қатор-қатор тиш.

Челленжер у томон қуллуқ қилиб энгашди, кўзларини қисиб қўйди; ҳамкасабаси бунга чидай олмай ундан узоқлашди.

Эрталаб озиқ-овқатни иқтисод қилишимиз зарур бўлгани учун қаҳва ва маниок¹ билан енгилгина понушта

¹ М а н и о к — сутли ўсимликлар оиласига мансуб гиёҳ, илдири, мевасини пишириб ейиш мумкин.

қилиб олганимиздан сўнг, ҳарбий кенгаш чақириб, ясси-тоғ устига қандай кўтарилиш масаласини муҳокама қилдик.

Профессор Челленжер мисли кўрилмаган бир тантанаворлик билан раислик қилди — олиймақом тахтидан тушса ўлиб қолар.

Мана шундай бир манзарани кўзингиз олдига келтиринг-а: похол шляпасини бошига қўндириб олган бу серсоқол киши қовоқларини қисганича бизга тикилиб, ҳозирги аҳволимиз ва бундан буёнги режаларимиз тўғрисида сўзлаяпти. Унинг олдида биз учаламиз: тоза ҳавода мириқиб, бақувват бўлиб, қорайиб кетган камина камтарин қулингиз, аввалги ишончсизлик қиёфасини ўзгартирмай виқор билан трубкасидаги тамакисини буруқситаётган Саммерли ва милтиғига суюнганча, бургутона нигоҳини нотиққа тиккан ориққина лорд Жон пойгакда ўтирибмиз. Орқамизда эса икки қора метис билан ғуж бўлиб олишган ҳиндулар, олдинда бўлса — эзгу мўлжалимизга етиш йўлида ғов бўлиб турган қовурғасимон қизғиш қоялар юксалган.

— Бу ясситоққа кўтарилиш учун биринчи келганимда бор ҳунаримни ишлатганимни гапиришнинг ҳожати бормикин? — гапини бошлади раҳбаримиз. — Мендек тажрибали альпинистки буни удалай олмапти, бошқаларга йўл бўлсин. Ростини айтсам, ўшанда ҳеч қанақа альпинистлик анжомлари йўқ эди-ку-я, лекин мен бу сафар уларни ғамлаб келдим, энди нима бўлса ҳам шулар ёрдамида қоянинг чўққисига албатта чиқаман. Айтгандай, тоғнинг бош чўққисига бу томондан кўтарилиш ҳақида ҳозирча ўйла-маса ҳам бўлади. Утган сафар мен шошилгандим — ёғип-сочин мавсуми бошланганди, бунинг устига ғамлаб келган озиқ-овқатларим ҳам тугаёзганди. Ана шу сабабларга кўра вақтим зиқ бўлиб, тоғ чўққисини шарқ томондан олти милча юриб айланиб ўтишга улгурдим, холос, лекин кўтарилиш учун қулай бирор жойни топа олмаган эдим. Хўш, энди нима қиламиз?

— Менимча, соғлом ақл бизга битта йўлни кўрсатиб турипти, — гапга тушди профессор Саммерли. — Модомики сиз бу тоғни шарқ томондан текширган экансиз, энди ғарбга бориш керак, у томонидан чиқишнинг иложи борми-йўқми, деб қараш лозим.

— Тўғри, — қувватлади уни лорд Жон. — Менимча, бу тоғ тизмаси унча катта эмас. Биз уни айланиб ўтамиз-да, ё керакли нарсани қидириб топамиз, ёхуд чиққан жойимизга қайтиб келамиз.

— Мен навқирон дўстимга, — деди Челленжер (у менга ҳамиша ўн яшар болага мурожаат қилгандек гапирарди), — тушунтирганман-ку, тоққа осонгина чиқиб бўлмайди деб, бунинг сабаби жуда жўн: борди-ю, шундай бўлганида ясситоғ бошқа оламдан кесилиб қолмаган, унда турларнинг яшаши учун бизга маълум бўлмаган қонунларга эид келувчи барча шарт-шароитлар яратилмаган бўларди. Лекин шунга қарамасдан бу тоғ қиямаликлариди тажрибали альпинистлар чиқа оладиган, аммо оғир, бесўнақай ҳайвонлар ўта олмайдиган жойлар бор деб ҳисоблайман. Ана шундай жойлардан камида битта сиб борлигига мен аминман.

— Бундай ишонч билан айтишингизга сабаб нима, сэр? — шартта сўради ундан Саммерли.

Бунга сабаб ўтмишдошим, америкалик Мепл-Уайтнинг бир амаллаб бу ясситоққа чиқишга муваффақ бўлганидир. Бўлмаса альбомидаги баҳайбат махлуқнинг расмиши қандай чизган бўларди?

— Бинобарин, сиз буларнинг ҳаммаси текширилмасдан олдиноқ йўрғалаб олдингизга кетаяпсиз, — қайсарлик билан эътироз билдирди Саммерли. — Мен ясситоғнинг мавжудлигини тан оламан, чулки у кўз олдимда турипти, лекин унда ҳаёт борлигини ҳали ҳеч ким менга исбот қилиб бергани йўқ.

— Муҳтарам сэр, сиз тан оласизми, олмайсизми, бунинг асло аҳамияти йўқ. Лекин нафсиламрини айтганда, ясситоғнинг ўзи борлиги онгингизга етиб борганидан хурсандман, — Челленжер бошини кўтарди-да, ўрнидан сапчиб туриб, Саммерлининг ёқасидан олди, иягини юқори кўтарди. — Қани, айтинг-чи, сэр, — қичқирди бўғилиб хирилларкан, — ясситоғда ҳайвонлар олами мавжудлигига энди ишондингизми?

Мен бу тоғлар тизмасининг чети қалин ўт-ўланлар билан қопланганини айтиб ўтгандим. Мана энди ана шу ўт-ўланлар орасида аллақандай қора, ялтироқ мавжудот кўришиб қолди. У секин-аста жар томон судралиб юрди, шунда биз уни яхшилаб кўриб олдик: у боши юмалоқ белкуракка ўхшаган каттакон илон экан. Илон худди сирлангандек силлиқ тангаларини қуёш нурларида жилвалантиргандек жар ёқасида бир минутча лапанглаб турди-да, кейин орқасига қайрилиб, буталар орасида ғойиб бўлди.

Бу манзара Саммерлини шунчалик маҳлиё қилиб қўйган эдики, у ҳатто Челленжернинг чангалидан қутулиб кетишга ҳам ҳаракат қилмасди, лекин илон ғойиб бўлгач,

у ҳамкасабасини итариб юборди-да, яна ўзини ғоз тутди.

— Профессор Челленжер,— деди у,— ўз сўзларингизнинг ростлигига ишонтириш учун бошимни осмонга қаратишдан бошқачароқ усул қўллаганингизда, жуда хурсанд бўлур эдим. Ҳатто жайдари бўлма илоннинг пайдо бўлиши ҳам бу бебошлигингизни оқлай олмайди.

— Ҳар қалай, ясситоғда ҳаёт бор!— тантанавор қичқирди унинг ҳамкасабаси.— Мана энди, менинг тезисим шу қадар аниқ далил билан тасдиқлангач, уни ҳатто энг калтабин қайсарлар ҳам шубҳа остига ололмайди, қўналғамизни тарк этиб, тоққа чиқса бўладиган жойни топиш учун ғарб томон жилишни таклиф қиламан.

Тоғнинг этаклари тошлоқ, нотекис бўлгани учун биз секин, қийинчлик билан олға силжирдик. Лекин беҳосдан оёғимиз остидан чиқиб қолган топилма бизни руҳлантириб юборди: биз аллакимларнинг бурунги қўналғасига дуч келган эдик. Тошлар орасида чикаго гўшт консервалари банкаларидан бир нечтаси, уларни очадиган синиқ пичоқ, «Коньяк» ёзувли шиша ва бундай жойларда бўладиган бошқа майда-чуйдалар ивирсиб ётарди. Гижимлаб ташланган қоғоз «Чикаго демократи» газетаси бўлса ҳам унинг қачон чиққанини била олмадик.

— Меники эмас,— деди Челленжер.— Буларни Мепл-Уайт қолдирган бўлиши керак.

Лорд Жон қўналға соясига жойлашган баланд дарахтсимон папоротникнинг танасига синчковлик билан узоқ тикилди.

— Буни қаранглар-а,— деди у.— Менимча, бу йўл кўрсатувчи устунга ўхшайди.

Дарахтлар ўткир учини ғарбга қаратиб, пайраха қоқиб қўйилипти.

— Мутлақо тўғри!— деди Челленжер қичқириб.— Шундай бўлиши керак-да! Ўтмишдошимиз олдиндаги йўли хатарли эканлигини билиб, мабодо мени қидириб қолишса, топишсин деб, ана шу белгини қолдирган. Тўхтаб туринглар, ҳали яна бошқа нарсалар ҳам топиб олармиз.

У ҳақ бўлиб чиқди, лекин биз кўрган нарса фавқулодда кутилмаган ва ниҳоятда қўрқинчли бўлиб чиқди! Тоғнинг шундоққина этагида баланд ўсган бамбуқлар зич саф тортган эди, бундай бамбуқзордан саёҳатимизнинг дастлабки кунларида ўтгунча ўлиб бўлган эдик. Бамбуқ поялари баъзан йигирма футдан ҳам узун бўлиб, қоziқнинг найзасидек ўткир, бақувват учлари эса кўкка санчилгандек диккайиб-диккайиб турарди. Биз ана шу бамбуқлар қатори ёнидан борарканмиз, қўққисдан аллақанда

дай оқ нарсанинг ялт этиб кетганини пайқаб қолдик. Мен поялар орасига бошимни суққан эдим, одамнинг бош суягини кўриб қолдим. Ундан бир неча қадам жойда, чеккароқда скелетнинг ўзи ҳам ер билан битта бўлиб ётарди.

Ҳиндулар пичоқларини ишга солиб тезлик билан бу ерни очиб, тозалашган эди, бунда юз берган фожиа бутун тафсилотлари билан кўз олдимизда намоён бўлди-қўйди. Ҳалок бўлган кишининг кийимлари чириб, увалаларигина қолипти, қоқ суяги қолган оёғидаги бошмоғи ҳали бутун, унга қараб бу пойафзалнинг собиқ эгаси европалик деб ҳукм чиқариш мумкин эди. Суяклар орасида Нью-Йоркдаги «Гудзон» фирмаси ишлаб чиқарган олтин соат, занжирга маҳкамланган стилографик қалам ётарди. Қопқоғига «Ж. К.га А. Э. С. дан» деб ўйиб ёзилган. кумуш портсигар ҳам, шу ерда ётарди. Портсигар ҳали қорайиб улгурмаган, демак, бахтсиз ҳодиса юз берганига кўп вақт бўлган эмас.

— Бу ким ўзи? — сўради лорд Жон. — Эҳ, бечора, битаям суяги бутун қолмапти-я!

— Қобирғалари орасидан бамбук ҳам ўсиб чиқипти, — деди Саммерли. — Аслида-ку, бамбук жуда тез ўсади-я, лекин скелет бу ерда ётганидан буён унинг пояси йигирма фут баландга кўтарилганига ақлинг бовар қилмайди.

— Ҳалок бўлган кишининг шахси масаласига келганимизда, — деди Челленжер, — бу хусусда менда ҳеч қандай шубҳа йўқ. Гациенда сизларга қўшилишдан олдинроқ Мепл-Уайт ҳақида аниқ маълумотлар олганман. Пара шаҳрида ҳеч ким уни танимас экан. Бахтимга, унинг альбомидаги битта расм жонга оро кириб, мени тўғри йўлга солиб юборди. Росариодаги аллақайси руҳоний уйидаги нонушта тасвирланган расм эсингиздами? Мен ана шу руҳонийни қидириб топишга муваффақ бўлдим, гарчи бу одам али десанг, бали дейдиган қайсар, диний эътиқодлар ҳозирги замон фанининг бузғунчилик ҳаракатларига тоб беролмаслигини исботлашга уринаётганимда жиззакилик қилиб, жаҳли чиққан бўлса-да, ҳар қалай, суҳбатимиз зое кетмади. Мепл-Уайт Росариога тўрт йил бурун, яъни ўлиmidан икки йил аввал келган экан. У ёлғиз бўлмай, америкалик Жеймс Колвер деган дўсти саёҳатда унга ҳамроҳлик қилган экан, аммо у қирғоққа тушмаган ва руҳоний билан кўришмаган. Шунинг учун ҳам рўпарамиздаги скелет худди ана шу Жеймс Колверники эканлигига шубҳа қилмасак бўлади.

— Унинг ҳалокати шарт-шароитлари ҳам ана шундай шубҳага жуда кам ўрин қолдиради, — деди лорд Жон. —

У қоядан йиқилиб тушган ё бўлмаса, тепадан ташлаб юборилгану бомбукка санчилган. Бўлмаса суякларининг синганини изоҳлаб бўлмайди. Бунинг устига бамбук унинг баданини бунчалик тез тешиб ўсиб кетолмасди.

Биз олдимизда ётган суякларни чурқ этмай кўздан кечирар эканмиз, лорд Жон Рокстон айтган гапларнинг мағизини қақиб, мулоҳаза юритардик. Қоянинг чиқиб турган жойи бамбукзор узра бамисоли оғир болгадек осилиб турарди. Америкалик ўша ердан тушиб кетган. Лекин ўзи йиқилганмикин? Бу ҳақиқатан ҳам бахтсиз ҳодисамикин? Балки... Бу Номаълум мамлакат кўзимизга аллақандай мудҳиш ва қўрқинчли кўриниб кетди.

Биз орадаги сукутни бузмай йўлга тушиб, ривоятларга ишониладиган бўлинса, ўркач-ўркач тўлқинлари кемаларнинг мачталари узра баланд кўтарилиб-кўтарилиб турадиган уфқдан-уфққа чўзилиб кетган бепоён Арктика музликларини эслатадиган тик ва силлиқ тош деворлар ёнидан олға боравердик. Беш миль йўл юрсак-да, бу қоялар силсиласида битта ҳам ёриқни, ҳатто дарз кетган жойни учратмадик. Лекин бирдан қаршимизда умид учқуни ялт. этиб кетди. Ёмғир зарралари туша олмайдиган чуқурчада аввалгидек ғарбга юришни кўрсатувчи ўқ бўр билан чизиб кўрсатилган эди.

— Яна Мепл-Уайт, — деди профессор Челленжер. — У, афтидан, менинг изимдан меҳрибон, ғамхўр кишилар келишади-ку, деб ҳис қилган бўлса керак-да.

— Демак, унинг ёнида бўр бўлган экан-да?

— Бўлмаса-чи! Унинг йўл халтасида пастель қаламлари билан роса бир яшик бўр бор эди. Оқ қаламининг қолдигини кўргандай бўлганим эсимга тушди.

— Жуда ишончли далил, — деди Саммерли. — Хўш, қани унинг ишораларига амал қилиб, ғарб томон юраверайлик-чи.

Биз яна беш миль йўл юрганимиздан кейин қояга чивилган оқ ўқни кўрдик. Мана шу ердаги тош деворда биринчи торгина ёриқ пайдо бўлди. Ёриқда яна ўқ чизилган бўлиб, у қаёққадир юқорига ишора қилиб турарди.

О, нақадар сўлим, шукуҳли бу диёр! Бошларидаги улкан-улкан қоялар кўкка бўй чўзган, зангори осмонда паға-паға булутлар сузади, тангадек офтоб тушмайди, икки қайта ўраб турган яшилликдан қуёш нури ўта олмайди. Биз бир неча соатдан бери ҳеч нарса еганимиз йўқ, тош йўлдан қийналиб юришимиз тозаям тинкамизни қурутган, шундай жойда тўхтаб, ором олмай бўладими! Ҳиндулар-

га чодир тикишни буюрдик-да, тўртовимиз икки метис ҳам-корлигида тор даранинг ичи томон юрдик.

Даранинг оғзи энига қирқ футдан зиёд бўлса-да, кейин тезда торайиб-торайиб, охири қиямаликка тақалади, у жудаям нишаб ва сирғанчиқ бўлганидан бу ердан юқорига чиқиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бизнинг ўтмишдошимиз бундан бошқа жойни кўзда тутгани аниқ. Орқамизга қайтдик — даранинг чуқурлиги бор-йўғи чорак милча келарди, бирдан лорд Жоннинг ўткир кўзи бизга керак бўлган нарсага тушиб қолди. Шундоққина бошимизда, баландда, зим-зиё жойда янада қоп-қора доғ кўринди. Бу, шубҳасиз, аллақандай ғорнинг оғзи эди.

Водий этагида тошлар уймалашиб ётгани учун тепага қийналмай чиқа олдик. Ҳамма шак-шубҳаларимиз бартараф бўлди. Мана ўша ғорга кириладиган жой, унинг олдида яна бўр билан чизилган ўқ! Демак, шу ердан, худди мана шу жойнинг ўзидан Мепл-Уайт ва унинг бахтиқаро ҳамроҳи ясситоғ тепасига кўтарила бошлаган.

Биз шу қадар ҳаяжонланиб кетдикки, ҳатто лагери-мизга қайтиб боришним уйламай қолдик. Тезлик билан ғорни текшириб чиқишни хоҳлардик. Лорд Жон ягона нур манбаимиз хизматини ўташи керак бўлган электр фонарчасини елкасига осиб олган қопчиғидан чиқариб, қояларга сариқ нурлар тушириб олға юрдик. Ундан кейинда қолмай борардик.

Деворларининг силлиқлигига, уюм-уюм тошларининг юмалоқлигига қараганда, қояларнинг бу чуқурини сув ювиб кетган эди. Унинг ичига битта-битта бўлиб, жудаям энгашиб зўрға кира олдик. Дастлабки эллик ярд масофа давомида ғор қоя ичига чуқурлашиб борди, кейин эса қирқ беш даража бурчак ҳосил қилиб, юқорига кўтарила бошлади. Тезда кўтарилиш янада тиклашди ва биз майда, сочилиб турган шағал устидан эмаклаб юришга мажбур бўлдик. Яна бир неча минут ўтар-ўтмас лорд Рокстон қичқириб юборди:

— Буёғига йўл йўқ!

Унинг орқасидан тикилишиб, фонарнинг сариқ ёруғида уваланиб тушиб, горнинг шифтигача уюлиб кетган базальт жинсларини кўрдик.

— Упирилиш!

Биз бир неча тошни олиб ташладик, лекин бунинг фойдаси бўлмади, катта-катта тошлар лиқиллаб қолди, холос, улар қулаб тушиб бизни босиб қолиши мумкин эди. Бундай тўсиқдан ўтишга кучимиз етмаслиги аниқ. Мепл-Уайт борган йўл энди йўқ.

Бу ҳолдан ниҳоятда эзилиб, чурқ этмай орқамизга қайтиб, қоронғи дарада каловланиб юрдик. Лекин шу ерда бир ҳодиса рўй бериб, бошқа ҳамма воқеалардан ошиб тушди.

Биз дара тубида ғуж бўлиб турганимизда қўққисдан ёнгинамиздан каттакон тош учиб ўтди. Бир ўлимдан қолдик. Бу улкан тошнинг қаердан кўчиб тушганини турган жойимиздан кўриб бўлмади, лекин ғор оғзида қолган икки метиснинг гапига қараганда, тош уларнинг ҳам ёнидан ғиз этиб ўтган, бинобарин, бу ҳарсанг қоя чўққисидан бошқа жойдан тушган эмас. Биз тепага қарадик, лекин қоя четларини ҳошиядек ўраб олган ўт-ўланлар орасида қилт этган ҳаракат сезилмасди. Шундай бўлса-да, тош бизга мўлжалланганлигига ҳеч биримиз шубҳаланмасдик. Демак, ясситоғ устида одамлар бор, улардан энг ёмон нарсаларни кутиш мумкин!

Биз бу кутилмаган воқеа режаларимизни бузиб юбормаса ғўрга эди деган фикрда шошилиш равишида дарадан чиқдик. Аҳволимиз бусиз ҳам оғир эди, табиатнинг ўзи қўйган ғов ҳам етмаганидек, ёмон ниятли кишиларнинг ғулуси ҳам қўшилса, ҳолимиз нима кечаркин?! Иккинчи ёқдан, бор-йўғи юз футча навроғимиздаги ана шу қалин ўт-ўланлар орқасида нима борлигини билмасдан Лондонга қайтиб боришга ким ҳам журъат қила оларди? Бу ҳолни муҳокама қилиб, ясситоғни айланиб ўтиб, чўққига қилқиш мумкин бўладиган жойни қидириб топишга қарор қилдик. Қоялар силсиласи энди анча пасайиб, ғарбга эмас, шимолга қараб кетганди, агар босиб ўтган йўлимизни доиранинг бир сектори деб қабул қилсак, демак, доиранинг ҳамма қисми унча катта эмас экан. Ҳеч бўлмаганда бир неча кундан кейин айланиб ўта бошлаган нуқтамизга қайтиб келамиз-ку, ахир.

Шу куни йигирма икки миль йўл юриб ҳеч нимага эриша олмадик. Лекин шунга айтиб қўяйки, анеронд барометринг кўрсатишича, қайиқларимизни ташлаб кетган жойимиздан секин-аста денгиз сатҳига нисбатан камида уч миль юқори кўтарилибмиз. Ҳарорат ва ўсимликларнинг ўзгаришига сабаб шу экан-да. Биз тропик ўрмонларда сайёҳларнинг жонини эговлайдиган лаънати ҳашаротлардан қарийб қутулиб қолгандик. Пальмаларнинг баъзи турлари ҳали учраб туради, дарахтсимон папоротниклар ҳамон кўплаб ўсиб ётипти, лекин Амазонка ҳавзасида жуда сероб бўладиган баланд дарахтлардан ному нишон қолмапти. Аммо буларнинг ўрнига шу хўмрайган қоялар орасида жонажон ўлкамизни эслатувчи ўзимизнинг гул-

лардан печак, страстоцвет ва бегонияларни учратиш нақадар қувончли! Стритем кўчасидаги бир ҳовлининг деразасида худди шундай қизил бегония гули ўсиб турганини кўрган эдим... Э, нималар деяпман, шахсий хотираларга берилиб кетдим шекилли!

Ўша оқшом — биз тоғ силсиласини айланиб ўтган ўша биринчи кунимиз ҳақида гапираяпман — шундай воқеага дуч келдикки, бундан кейин бизни фақат мўъжизалар кутаётганига ҳеч ким шубҳа қилмай қўйди.

Азизим мистер Мак-Ардрл! Сиз бу сатрларни ўқир экансиз, мени редакция илк дафъа буёққа бекорга юбормаганлигини, профессорнинг рухсати билан чоп этса бўладиган бу материалнинг ниҳоятда қизиқарли эканлигини ҳис қиласиз. Сўзларимнинг ростлигини тасдиқловчи ашё далиллар билан Англияга эсон-омон қайтиб борсам, ўзимоқ уни эълон қилишга журъат этаман, бўлмаса мени ҳам янги Мюнхгаузен деб юришмасин тағин.

Сиз ҳам балки бу масалада мен билан ҳамфикр бўлсангиз керак, бинобарин, менинг мақолаларим муқаррар қўзғаш мумкин бўлган танқид ва скептицизмлар бўронидан муносиб равишда муҳофазаланишимизга қодир бўлганимизча, мазкур материалларни эълон қилмасиз, «Дейли-газетт» нуфузига путур етказмасиз, деб ўйлайман. Шу босидан бу ғаройиб воқеа ҳақидаги ҳисобот қариямиз «Дейли»га гултождек шов-шувга сабаб бўлувчи дебоча бўлади! — сталингизда вақти-соатини кутиб ётаверсин.

Ваҳоланки, воқеа бир лаҳзада бўлиб ўтди, ундан мияларимизда изларгина қолди.

Воқеа шундай юз берган эди. Лорд Жон чўчкадек келадиган бир ҳайвон — агутини отганди. Гўштининг бир нимтасини ҳиндуларга бериб, қолганини ўзимиз учун гулханда кабоб қила бошладик. Қоронғи туша бошлаши билан бу ер совуқ бўлиб кетади, шунинг учун ҳар биримиз мумкин қадар оловнинг пинжига яқинроқ суқилиб оламиз. Ойсиз зим-зиё тун бўлса ҳам юлдузлар текислик устини қоплаган қоронғилик пардасини ёритмоқчидек бўлишарди. Қўққисдан, ана шу қоронғилиқдан, ана шу зим-зиё тун қўйнидан аллақандай бир махлуқ аэроплан товушига ўхшаб ҳуштак чалиб, тепадан гулханамиз томон учиб кела бошлади. Пардали қанотлари худди кўрпадек устимизга ёпилди, шу чоғ мен унинг илонникига ўхшаш бўйинини, қип-қизил чўғдек ёниб турган қўрқинчли кўзларини, мени ҳайратда лол қолдирган майда садафдек тишлар билан тўла каттакон узун тумшугини кўриб қолдим. Бир лаҳза ҳам ўтмай бу махлуқ... кечки овқатга тайёрланаётган емиши-

миз билан бирга ғойиб бўлди-қолди. Энига йигирма фут келадиган улкан қора соя осмони-фалакда парвоз қилиб, баҳайбат, қанотлари юлдузларни тўсиб, тепамизда юксалган қоялар ортида кўздан ғойиб бўлди. Биз ҳаммамиз бамисоли гарпиялар¹ ҳужумига учраган Виргилий қаҳрамонларига ўхшаб гулханимиз атрофида миқ этмай ўтириб қолдик. Сукутни биринчи бўлиб Саммерли бузди:

— Профессор Челленжер,— тантанавор, ҳаяжондан титроқ товушда деди у,— мен сиздан кечирим сўрашим керак. Мен ноҳақ эканман, сэр, ўтган ишга салавот, унутарсиз деган умиддаман.

Бу гап ўз вақтида яхши айтилганди, иккала олимимиз биринчи марта қўл сиқиб кўришишди. Птеродактиль билан биринчи бор бевосита учрашувимиз бизга ана шундай қувончли дақиқаларни армуғон этди! Бу одамларнинг ярашишлари учун овқатимиздан айрилганимиз ҳам алам қилмади.

Лекин ясситоғда тарихимизгача мавжуд бўлган махлуқлар бўлса бордир, бироқ улар, афтидан, кўпга ўхшамайди, чунки кейинги уч кун ичида унга ўхшаган ҳеч нимани учратмадик. Шу кунлар давомида биз бийдай, қип-яланғоч, юракни сиқадиган ясситоғнинг шимолий ва шарқий девори ёқалаб юравердик. Аввалига тошлоқ саҳро, кейин ёввойи қушлари кўп бўлган ғам-андух оғушидаги ботқоқликларни босиб ўтдик. Бу жойларда одам оёқ босмаган, қояларнинг шундоққина тагидаги мана шу торғина йўл бўлмаганида, орқамизга қайтармидик.

Бу яримтропик ботқоқликлар аталасига неча марталаб белимизгача тушиб кетмадик! Лекин ҳаммасидан даҳшатлиси — Жанубий Американинг энг заҳарли, энг ёвуз илонлари — яракаки эди. Бунақа илонлар шу ботқоқликларда жуда кўп экан. Улар қўланса ботқоқликлардан гала-гала бўлиб чиқишиб, орқамиздан сапчиб қолишарди. Доимо ўқлаб олиб юрган милтиқларимизгина бизни омон сақларди. Мен, эҳтимол, кулранг-кўкимтир қурбақа ўтларга бурканган ботқоқликнинг воронкасимон чуқурларидан бирига тушиб кетганимда кечирган даҳшатли ҳолатимни умрбод унутмасам керак. Уша чуқур ҳалиги газандаларнинг ини экан, чуқурнинг ёнверларида бу илонлар ғужғон ўйнаб ётишган экан, шу ондаёқ биз томон югуришди, чунки яракакилар одамни кўришлари биланоқ унга даф қилишлари билан машҳур-да. Илонларнинг ҳаммасини

¹ Гарпиялар — қадимги юнон мифологиясидаги қанотли йиртқич махлуқлар.

отиб йўқ қилиб бўлармиди, шунинг учун кучимизнинг бо-
рича урра қочдик. Тўхтаганимизда орқамга бундоқ қа-
расам, бизни таъқиб қилувчи даҳшатли махлуқлар қа-
мишлар орасида ўрмалаб келишаяпти, хуружни тўхтатги-
лари йўқ, мен бу манзарани ҳеч қачон унутмайман. Биз
чизаётган харитада бу жойни Илон ботқоғи деб атадик.

Ясситоғнинг шарқий томонидаги қоялар қизил эмас,
балки тўқ-жигаррангда экан, унинг чўққисида хошиядек
бўлиб турган ўт-ўланлар анча сийраклашиб қолган, лекин
тоғ тизмасининг умумий баландлиги уч юз-тўрт юз футча
камайган бўлса-да, юқорига кўтарилишимиз учун қулай
жой топмадик. Бу ердаги қоялар биз айланиб ўтаётган
жойлардагидан ҳам тикроққа ўхшайди. Буларга чиқиб
бўлмаслигини тошлоқ саҳро томондан олиб, мазкур ҳисо-
ботга илова қилинган суратдан ҳам билса бўлади.

— Лекин ёмғир сувлари пастга оқиши керак эди-ю,—
дедим келгуси ишларимиз муҳокамаси пайтида.— Демак,
қиямаликларда ўпқон бўлмаслиги мумкин эмас.

— Навқирон дўстимизнинг ақли баъзан балодек ишлаб,
қолади, яхши фикрлар ҳам чиқади,— жавоб берди профес-
сор Челленжер елкамга қоқиб.

— Ёмғир сувлари қаёққадир чиқиб кетиши керак-ку,—
такрорладим мен.

— Қойил, фаҳму фаросатингга балли-э! Ақлу закова-
тинг жойида! Лекин фалокат шундаки, биз ана шунақа
ўпқонлардан биттасиниям учратмадик-да.

— Унда сув қаёққа кетади?

— Сизиб чиқадиган жой бўлмаганидан кейин бир ерга
йиғилса керак.

— Демак, ясситоғ марказида кўл бор экан-да?

— Шундай бўлса керак.

— Кўл қадимги кратер ўрнида пайдо бўлганлиги эҳ-
тимолдан ҳоли эмас,— деди Саммерли.— Бу тоғ тизмаси
вулкон отилган пайтда бўлган. Ҳар қалай, ўйлашимча, яс-
ситоғининг усти ўртасига қараб нишабланиб борса керак,
унда эса каттагина резервуар бўлиб, унга йиғилган сув ал-
лақандай ерости йўллари билан Илон ботқоғига оқади.

— Ҳ бўлмаса буғланиб кетади, бу ҳам ҳароратнинг
маълум даражада сақланишига кўмаклашади,— дея гап
қистирди Челленжер. Шундан кейин олиму зукколар тарки
одаг-амримаҳол дегандек биздек омилар ҳеч вақони ту-
шунмайдиغان илмий баҳсларини бошлашди.

Олтинчи куни биз тоғ тизмасини айланиб ўтиб, пира-
мидасимон қоянинг пойидаги аввалги қўналғамизга қайтиб
келдик. Ҳафсаламиз пир бўлиб, ҳафа бўлиб қайтдик, чун-

ки тоғни айланиб ўтганимиздан кейин энг эпчил, энг дов-
юрак одам ҳам бу ясситоғ устига чиқишга журъат этол-
маслигига қатъий ишонч ҳосил қилган эдик. Мепл-Уайт-
нинг йўл кўрсатувчи белгилари (афтидан ўзи ҳам шу ишо-
ралардан фойдаланган бўлса керак) бошлаб борадиган
дара томонга энди ўтиб бўлмасди.

Энди нима қиламиз? Ғамлаган озиқ-овқатимиз, ов қи-
либ топган емишларимиз етарли бўлса ҳам, бир кун эмас,
бир кун яна овқат излашга мажбур бўламиз-ку. Икки ой-
дан кейин ёғингарчиликлар бошланади, унда лагерда ўти-
риб бўлмайди-да. Бу қоялар мрамрдан ҳам қаттиқ бўл-
гани учун уни кесиб сўқмоқ йўл қилишга вақтимиз ҳам
йўқ, кучимиз ҳам етмас эди. Шунинг учун ҳам ўша кеча-
си ҳаммамиз хўмрайиб бир-биримизга тикилганча, бирор
оғиз ортиқча сўз айтмай, кўрпага ўралиб ётганимизга ажаб-
ларани мароқланиб кузатдим: Челленжер бамисоли улкан
чўл қурбақасига ўхшаб, гулхан ёнида чўнқайиб, каттакон
калласини қўлига тираганча фикрга толган эди, ҳатто
«хайрли тун» деганимга ҳам жавоб қилмади.

Аммо эрталаб бутунлай бошқа Челленжерни кўрдик.
Бу Челленжер, афтидан, ўзининг мўътабарлигидан ўзи гу-
рурланиб, соқи-сумбати билан талтайиб, ўзидан-ўзи мам-
нунлигини намоиш қиларди. Нонушта пайтида ўзини кам-
тарликка олиб, сипо ўтирди, туриш-турмуши гўё: «Ҳамма
мақтовларингга муносибман, мен буну биламан, мени уял-
тириб, қизартиравермаларинг»,— деяётгандек эди. Соқо-
ли чўччайиб кетган, кўкраги олдинга чиққан, ўнг қўли эса
камзулининг орқасида эди. У ўзини Трафальгар-сквердаги
ҳали навбатдаги лондон тасқараси эгаллашга улгурмаган
шоҳсупада тургандай тасаввур қилса керак чоғи.

— Эврика! — қичқирди ниҳоят Челленжер соқоли ора-
сидан тишларини ялтиратиб.— Мени табриклашларинг
мумкин, мен эса сизларни табрикласам бўлади. Масала
ҳал бўлди!

— Ясситоққа чиқадиган йўлни топдингизми?

— Шундай деб ўйлашга журъат этаман.

— Қаёқдан, айтинг!

Челленжер жавоб ўрнига қўналғамизнинг ўнг томони-
да юксалиб турган пирамидасимон қояга ишора қилди.
Ҳаммамизнинг афтимиз ғалати бўлиб кетди, ҳар қалай
ўзимнинг башарам ўзгариб, чўзилиб кетганига кафилман.
Челленжернинг сўзларидан мана шу қоя устига кўтарилиш
мумкинлигини билдик. Ахир, у билан ясситоғ ўртасида
тубсиз жар бор-ку!

— Биз ундан асло ошиб ўта олмаймиз-ку,— дедим мен зўр-базўр.

— Бу чўққига биз бир амаллаб чиқамиз,— деди у.— У ерда эса кўрармиз, балки сизларга сон-саноксиз кашфи-ётларимни намойиш қиларман.

Нонуштадан кейин барча альпинистлик асбоб-анжомларимиз жойланган қопни очдик. Ундан темир тирноқларни, ускуналарни, юз эллик фут узунликдаги бақувват ва енгил арқонларни олдик. Лорд Жон тажрибали альпинист. Саммерли ҳам альпинистлар қатори қийин кўтарилишларда қатнашган эди, бинобарин, орамиздаги бу ишга илк бор қадам қўювчи ёлғиз мен эканман. Лекин куч-ғайратим билан завқ-шавқим тажрибасизлигим ўрнини бо-сиши керак.

Гарчи баъзан қўрқувдан сочларим тикка бўлиб кетган вақтлар ҳам кечган бўлса-да, вазифа унчалик оғир эмасди. Кўтарилишнинг биринчи ярми жуда жўн кўчди, лекин кейин қоятош тобора тиккайиб бораверди, ўттиз фут масофани қийналиб, ҳар бир дўнгга, ҳар бир ёриққа оёқ қўйиб, тирмашиб силжийвердик. Агар Челленжер бўлмаганида мен ҳам, Саммерли ҳам бу қоятошга чиқа олмасдик. У биринчи бўлиб чўққига чиқди-да (шундай семиз одамнинг эпчиллигини кузатишнинг ўзи мароқли эди), арқонни ўша ерда ўсаётган катта дарахтнинг танасига боғлади. Биз унинг ёрдами билан нотекис тош девордан судралиб, юқорига кўтарилавердик, эни йигирма беш фут келадиган ўтўланлар ўсиб ётган майдончага чиқиб олдик. Бу қоятошнинг нақ чўққиси эди.

Нафасимни ростлаб олгач, орқамга қарасам, кўз олдидаги манзарани кўриб ҳайратда қолдим. Назаримда бутун Бразилия текислиги кўкимтир туман қўйнида узоқларга, уфққача чўзилиб, ястаниб ётгандек кўринди. Шундоққина оёғимиз тагидан у ер-бу ерида дарахтсимон папоротниклар ўсиб ётган, тепаликларининг ўркачида эса биз яқинда ўтиб келган сариқ-яшил бамбуқзорлари кўзга яққол ташланиб турган ясситоғ қиямалиги бошланарди. Кейин буталар ва дарахтзорлар қуюқлашиб-қуюқлашиб, ниҳоят чангалзорнинг зич деворига айланди; бу чангалзор кўз илғамас пучмоқларга, балки мамлакатнинг роса икки минг миль ерига чўзилиб кетган эди.

Мен бу мафтункор манзаранинг сеҳрига берилиб турарканман, бирдан профессорнинг оғир қўли елкамга тушганини ҳис қилдим.

— Сиз буёққа қаранг, навқирон дўстим,— деди у.—

Véstigia nulla retror sum!¹ Олга интилинг, шонли мақса-
димизни кўзланг, йигит!

Мен нигоҳимни ясситоғ сари бурдим. У биз турган жой сатҳида бўлиб, четларини онда-сонда дарахтлар ҳам кўри-надиган бутазорлар ям-яшил ҳошиядек ўраб олган бу яс-ситоғ қоятошга жудаям яқин бўлгани учун, наҳотки унинг устига чиқши шунчалар қийин бўлса, деган шубҳа хаёлим-га келди. Кўз билан чамалаганда, бу жарлик энига қирқ футдан ошмас эди, лекин бари бир эмасми — қирқ футми ёки тўрт юз футми?

Мен дарахтнинг танасини ушлаганимча пастга, жарга қарадим. Иккала девор — тоғ тизмасининг ҳам, қоятош-нинг ҳам девори типпа-тик эди.

— Жуда ғалати нарса экан-да! — орқамдан профессор Саммерлининг хириллаган товуши эшитилди.

Орқамга ўгирилган эдим, унинг мени жарга йиқилиб кетишимдан сақлаб турган дарахтни зўр қизиқиш билан кузатаётганини кўрдим. Унинг силлиқ пўстлоғи ва майда-майда қовурғасимон барглари жудаям танишдек туюлди.

— Бу ахир шамшод дарахти-ку! — хитоб қилдим мен.

— Мутлақо тўғри, — тасдиқлади Саммерли. — Бизнинг ҳамшаҳаримиз ҳам мусофир бўлиб келиб қолган экан-да.

— Ҳамшаҳаргина эмас, муҳтарам сэр, тўғридан-тўғри иттифоқчимиз деяверинг, — деди Челленжер. — Бу шамшод бизнинг ҳалоскоримиз бўлади.

— Кўприк! — қичқирди лорд Жон. — О, меҳру шафқат-ли худо, кўприк!

— Тўғри, дўстларим, кўприк! Кечаси бир соат ўйлаб, бирор йўл излаганим зое кетмади. Навқирон дўстимиз-нинг эсида бўлса керак: унга бир гапни айтгандим — яъни Жорж Эдуард Челленжер ҳамма ёпирилиб сиқиштирган чоғларда ҳам ўзини жуда яхши ҳис қилади дегандим. Ке-ча — сизлар, албатта, буни инкор этмасларингиз керак — ҳаммамиз танг аҳволда қолган эдик. Лекин фаҳм-фаросат билан ирода уйғунлашиб ҳаракат қилса, мушкулот-дан қутулиш йўли ҳамиша топилади. Ана шу жар узра кўприк солиш керак. Мана ўша кўприк, олдиларингизда!

Ҳақиқатан ҳам, ажойиб фикр! Дарахтнинг узунлиги ка-мида олтмиш футча бўлиб, уни лозим бўлган тарзда йи-қитилса, жарга кўприк бўлади-қўяди. Челленжер кўтари-лишга ҳозирлик кўраркан, болтасини қўлига олди. Энди уни менга узатди.

— Навқирон дўстимизнинг мушаклари росаям бақув-

¹ Орқага бир қадам ҳам қўйма! (лотинча)

ват. У мана шу вазифани ҳаммадан ҳам яхшироқ дўндиради. Шундай бўлса ҳам, сиздан илтимос, фақат сизга айтилган ишни қилинг, бошқа нарсалар билан миянгизни қотириб ўтирманг.

Унинг кўрсатмаларига амал қилиб, дарахтни лозим бўлган томонга қулайдиган қилиб чопа бошладим. Вазифа унча қийин эмасди, чунки дарахтнинг танаси ясситоғ томонга жудаям ёнбошлаб қолган экан. Кейин лорд Жон билан галма-гал ишга жиддий киришиб кетдик. Тахминан бир соатлардан кейин кучли қарсиллаган товуш эшитилди, дарахт тебраниб-тебраниб, учидаги шох-шаббалари билан жарнинг нариги томонига гурсиллаб қулаб тушди. Танаси майдончанинг энг четига сурилди, бир лаҳза дарахт пастга қулаб тушаётгандек бўлиб кетди. Лекин у майдонча четига бир неча дюйм қолганда тебрана-тебрана туриб қолди. Номаълум мамлакатга кўприк ташланди!

Виз ҳаммамиз бир калима ҳам сўз айтмай, профессор Челленжернинг қўлини қисиб чиқдик, у бўлса похол шляпасини қўлига олиб, ҳар биримизга таъзим қиларди.

— Номаълум мамлакатга биринчи бўлиб оёқ қўйиш шарафи менга муяссар бўлиши керак,— деди у.— Бу тарихий дақиқани расомлар ўз асарларида акс эттиришларига шубҳам йўқ.

У энди жар ёқасига келган ҳам эдики, лорд Жон камзулидан ушлаб қолди.

— Қимматли профессор,— деди у,— мен бунга асло йўл қўймайман.

— Яъни масалан, бу қанақаси сэр?— Челленжернинг боши орқасига ташланди, соқоли юқорига чўққайди.

— Илм-фанга тааллуқли жамики нарсада сизнинг биринчилигингизни тан оламан, чунки сиз олимсиз. Лекин бу иш менга муносиб, шунинг учун марҳамат қилиб, менга қулоқ солинг.

— «Менга муносиб» деганингиз нимаси, сэр?

— Ҳар биримизнинг ўз касбимиз бор, менинг касбим аскарчилик. Фикру ожизимча, ахир биз Номаълум бир мамлакатга отланаяпмиз, балки унда душманлар тўлиб ётгандир. Бир оз ақл-фаросатни ишлатиб, сабр-қаноатли бўлиш керак. Мен ўйламасдан иш қилишга одатланган эмасман.

Лорд Жоннинг мулоҳазалари ниҳоятда ўринли бўлгани учун ҳеч ким у билан баҳслашиб ўтирмади. Челленжер бошини силкиб, елкасини қисди.

— Хўп, яхши, сэр, қандай таклифингиз бор?

— Ким билади дейсиз, балки мана шу буталар орқасида қоничарлар қабиласи яшириниб ётгандир, айна овқатланадиган вақтларимикин?— деди лорд Жон кўп-рик оша қояларга тикилиб.— Қайнаб турган қозонга бориб тушсак, кейин кеч бўлади ўйлашга. Шундай экан, бас, келинглар, ишнинг хавф-хатарсиз, яхши бўлишини ўйлайлик, ҳар қалай эҳтиётлик билан ҳаракат қилган яхши-да. Биз Мелоун билан пастга тушамиз-у, тўрттала милтиқнинг ҳаммасини олиб, икки метис билан бирга қайтиб чиқамиз. Кейин бировимиз **милтиқлар** паноҳида нареққа ўтади, ҳеч қандай хавф-хатар бўлмаса, унинг кетидан қолганлар ҳам ўтади.

Челленжер кесилган дарахт тўнкасига ўтирди-да, тоқатсизланиб инграб қўйди, биз Саммерли билан, амалий ишга келганда раҳбарлик, шубҳасиз, лорд Жонда бўлиши керак деб ҳисоблаб, бир оғиздан уни қувватладик. Энди қояга кўтарилиш анча осонлашганди, чунки энг қийин жойларда арқон ёрдам берарди. Бир соатдан кейин биз милтиқ ва сочма ўқлар билан қайтиб чиқдик. Мабодо Номалум мамлакатга илк юришимиз чўзилиб кетгудек бўлса асқотади, деган фикрда лорд Жоннинг кўрсатмасига биноан, метислар смишларимиз солинган қопни юқорига олиб чиқишди. Ўқлар ҳар кимнинг ўзида эди.

— Х-Хўш, Челленжер, албатта биринчи бўлишни хоҳласангиз...— деди лорд Жон ҳамма тайёргарликлар қилиб бўлингач.

— Бундай муруват ва марҳамат қилиб рухсат берганингиз учун сиздан бисёр миннатдорман! — ғазаб билан деди ўзидан бошқа ҳеч кимнинг обрўсини тан олмайдиган профессор.— Модомики сиз қарши эмас экансиз, мен муруватингиздан фойдаланиб, бу ишда пионер бўлишга тайёрман.

У болтани белига қистирди-да, дарахтга миниб олиб, икки қўлини ишга солиб, сурила-сурила тезда нариги томонга ўтиб олди.

— Ҳайрият! — қичқирди у.— Ҳайрият!

Мен унинг бу қалтис ўйини замирида қандай тақдир яширинган экан деб, қўрқув билан кузатардим. Лекин ҳаммаёқ жимжит, фақат аллақандай олақуш профессорнинг оёғи остидан потирлаб учиб, дарахтлар орасида кўздан ғойиб бўлди.

Жардан профессор изидан иккинчи бўлиб Саммерли ўтди. Бу заиф танада қанча куч-ғайрат борлигини кўриб

хайрон қоласиз! У икки милтиқни кўтариб ўтишга хоҳиш билдирган, энди иккала профессор ҳам қуролланган эди. Кейин навбат менга келди. Мен тагимдаги даҳшатли жар манзарасига қарамасликка ҳаракат қилардим. Саммерли менга милтиғининг қўндоғини узатди, бир секунддан кейин эса унинг қўлидан ушлаб олдим. Лорд Жон бўлса кўприкдан бемалол — ҳеч нимани ушламасдан дадил ўтди! Бу одамнинг асаблари темирдай мустаҳкам эди.

Мана биз тўрттовимиз — сеҳрли мамлакатдамиз, ёлғиз Мепл-Уайт ўта олган Йўқолган оламдамиз! Энг буюк тантана дақиқаси бошланди. Лекин ана шу дам бизга улкан фалокат келтиришини ким ҳам ўйлапти дейсиз? Бу даҳшатли зарбага қандай дучор бўлганимизни баён қилишга ижозат беринг.

Биз жар ёқасидан узоқлашиб, қалин бутаэор ичига эллик футча кирган ҳам эдикки, бирдан орқамизда қулоқни қоматга келтирувчи гулдурос овоз эшитилди. Жон ҳолатда орқамизга югурдик, кўпригимиздан ном-нишон қолмапти!

Жар тубига қарасам, шох-шаббаларнинг айқаш-уйқаш бўлиб ётганини кўрдим — шамшод дарахтидан қолган-қутгани шу бўлипти. Наҳотки майдончанинг чети битта дарахтнинг оғирлигини кўтара олмай, уваланиб тушган бўлса? Бизнинг миямизга келган биринчи фикр шу бўлди. Кейин пирамидасимон қоятошнинг зинасидан аллакимнинг жигарранг башараси кўринди. Бу ўзимизнинг метисимиз Гомес эди. Ажабо, унинг босиқ табассумию писмиқлиги қарда қолдийкин? Бизга боққан башарани нафрат ҳисси хунук қилиб юборган, қасосдан қониқиш олган кўзларида тентакона тантана ёғдуси порларди.

— Лорд Рокстон! — қичқирди у. — Лорд Жон Рокстон!

— Нима керак сенга? — жавоб берди ҳамроҳимиз. — Мен бу ердан!

Бир арава шағал ағдарилгандек хохолаш эшитилди бизга.

— Ҳа, сен ўша ёқдасан, инглиз ити, энди ўша ерда гумдон бўласан, чиқиб бўпсан! Менга ҳам навбат келишини кутардим, узоқ кутган эдим. Юқорига жуда қийналиб чиққандиларинг, пастга тушишларинг ундан ҳам баттар бўлади. Эҳ, омилар! Роса тушдиларингми тузоққа? Ҳаммаларинг тушдиларинг!

Бу ҳолдан ҳанг-манг бўлиб, метисга тикилганча бирор оғиз сўз айтишга мажолимиз келмасди. Ўт устида ётган катта бир шох кўпригимизнинг жарга ташлаб юборили-

шида дастак вазифасини бажарганини англадик. Гомеснинг афти буталар орасига яширинди, лекин бир минутдан кейин ғазабдан янада хунуклашиб кўринди.

— Биз сизларни гор ичида тошбўрон қилиб ўлдиришимизга оз қолувди,— қичқирди у,— лекин энди янаям яхши бўлди! Секин-аста ўлиш даҳшатлироқ. Суякларинг оқариб кетади, уларни йиғиштириб, ерга кўмадиган одам топилмайди. Жонинг ҳиқилдоғинга келиб, нафасинг бўғилганда, беш йил бурун Путумайо дарёси соҳилида ўзинг ўлдирган Лопесни эсларсан! Мен унинг укасиман, энди қандай ўлим бошимга тушса ҳам хотиржам оёғимни узатиб кетаман, чунки акамнинг қасдини олиб тинчидим!

Метис муштини бизга дўлайтириб, пўписа қилди-да, го-йиб бўлди. Ҳаммаёқ жим-жит бўлиб қолди.

Гомес қасдини олгандан кейин индамасдан кетаверса ҳеч нима бўлмасди. Лотин ирқидан бўлганларнинг ҳаммасига хос бўлган зўр томошага ҳирс қўйиш одати Гомеснинг ҳам бошига етди, Лотин Америкасининг уч мамлакатада «худонинг ғазаби» номини олган лорд Рокстон эса ўз устидан майнавозчилик қилишларига йўл қўймасди. Метис бу вақтда қоятошнинг нариги томонидан пастга тушиб кетаётганди, аммо ерга эсон-омон тушиш унга насиб бўлмади. Лорд Жон уни кўздан йўқотмаслик учун ясситовнинг четига югуриб борди. Уқ товуши гумбурлади, даҳшатли инграшни эшитдик, бир лаҳзадан сўнг эса, ерга қулаб тушган тананинг гурсиллаши қулоғимизга етди. Рокстон ёнимизга қайтиб келди, башараси тошдек қотиб қолганга ўхшарди.

— Кўр эканман, жудаям содда эканман! — афсус-надомат билан дерди у.— Менинг аҳмоқлигим ҳаммаларинг-ни нобуд қилди. Бу одамларнинг ҳеч нимани унутишмаслигини, улар билан доимо ҳушёр бўлиш лозимлигини эсдан чиқарганим ўзимга ўта алам қилади.

— Нега ўзингиз бошқа метисга раҳм қилдингиз? Ахир Гомес унинг ёрдамисиз дарахтни эплай олмасди-ку.

— Мен уни ҳам ўлдирардим-у, лекин аядим-да. Лекин, аслини олганда, сиз ҳақсиз. Уни ҳам отиб ўлдирганим яхши эди: эҳтимол, у Гомесга ёрдам бергандир.

Мана энди, бу хоинликнинг ҳақиқий маъноси аниқлангач, биз метиснинг хулқ-атвори кўп ҳолларда шубҳали бўлганини эслай бошладик. Ҳамма нарса: унинг экспедиция режаларини билиб олишга зўр бериб уринишлари ҳам, у бизнинг гапимизни эшитишга уринаётганда чайла ёнида Самбо билан ёжиллашгани ҳам, кўпинча кўзимизга чалиниб қоладиган нигоҳининг ғазабнок бўлиши ҳам

энди тушунарли эди. Биз юз берган воқеаларга бирмунча кўникиб, уларни муҳокама қилаётган пайтимизда қўққисдан пастда, қоятош этагида юз берган галати бир ҳодиса диққатимизни ўзига жалб этди. Оқ кийимдаги одам — афтидан, тирик қолган метис бўлса керак, кетидан қувиб келаётган ажал чангалидан қутулиш учун қучининг бори-ча югурар эди. Унинг кетидан эса катта-катта қадамлар билан сакраб-сакраб мумдек қоп-қора девқомат одам — бизнинг содиқ негримиз Самбо — елдек учарди. У кўз олдимизда қочоққа етиб олди-да, белидан қучоқлаб бўйнидан фиррага олди. Бир минут ўтгач, Самбо ўрнидан турди, олдида чўзилиб ётган мурдага тикилди-да, биз томон қувонч билан қўлини силкиб, қоя томон югуриб кетди. Оқ мурда текислик ўртасида қимир этмай ётаверди.

Иккала сотқин ҳам интиқомга учради, бироқ уларнинг қилмишлари туфайли, биз ўнгалмас зарбага дучор бўлдик. Биз қоятошга қайтиб бора олмайдиган бўлдик. Бир вақтлар «қароргоҳимиз» бутун оламдан иборат бўлса, энди у шу ясситоғ майдоничалик торайди. У ҳам, бу ҳам алоҳида-алоҳида мавжуд эди. Мана, ўша бизнинг қайиқларимиз яширинган жойга олиб борадиган текислик. Ҳув уёқда — нилий ҳарир парда орқасидаги уфқда эса — маданий оламга қайта олиб борадиган йўл... Фақат яккаю ягона нарса, шу иккисини боғловчи бўғин ғойиб бўлганди. Бизнинг ҳозиримиз билан келажагимиз ўртасидаги жарни боғлайдиган кўприкни тиклаш учун ҳеч қандай кашфиёт иш бера олмасди. Бир лаҳзада ҳаммаси ўзгарди-қолди.

Мана шунда мен уч ўртоғимнинг зуваласи қандай хамирдан қорилганини билдим. Албатта, уларнинг қиёфаси жуда жиддий, фикрлар уммонига чўмган бўлса ҳам, бу одамларнинг сабот-матонатини буза оладиган куч дунёда йўқ эди. Биз буталар остига ўтириб, Самбонинг қайтиб келишини сабр билан кутишдан ўзга иложимиз йўқ эди. Ҳақиқатан ҳам кўп ўтмай, унинг ёқимли қоп-қора чеҳраси тошлараро яна кўринди ва унинг алпдай қадди-қомати чўққи узра юксалди.

— Энди мен нима қилмоқ? — қичқирди Самбо. — Сизлар гапирмоқ, мен ҳаммасини қилмоқ.

Бундай саволни бериш осон, аммо унга жавоб бериш мушкул эди. Биз фақат бир нарсани билардик: Самбо — бизнинг ташқи дунё билан алоқамизнинг ягона ишончли риштаси. Фақат бизни ташлаб кетмаса бас!

— Йўқ, йўқ! — қичқирди Самбо. — Мен сизларни ташламаган. Мен доим шу ерда. Ҳиндулар кемоқчи бўлмоқ. Самбо ҳиндуларни ушлаб туролмас. Улар айтади: бу ер-

га Курупурри яшаган, уйга кетамиз. Сизлар йўқ, Самбо бир ўзи бўлса ҳиндуларни кўндира олмас.

Ҳақиқатан ҳам кейинги пайтларда ҳиндулар бизни ташлаб, келган томонларига кетиш ниятида эканликларини яширишмасди. Самбо тўғри айтаяпти: уларни тутиб туришнинг ҳеч қандай иложи қолмаган эди.

— Самбо, ҳиндуларни эртагача кутиб туришга кўндиргин! Шунда мен улардан хат бериб юбораман! — дея қичқирдим мен.

— Яхши, сэр! Ҳиндулар эрта кутади. Самбо сўз беради.

Содиқ негримиз учун жуда кўп иш топилди, у ҳаммасини ўринлатиб адо этди. Ҳаммадан аввал тўнкага ўралган арқонни бўшатиб олиб, унинг бир учини бизга отишни буюрдик унга. Арқон кир ёядиган чизимчадек ингичка бўлса-да, жуда маҳкам эди, гарчи у кўприк сифатида фойдаланишга ярамаса-да, ҳар қалай бизнинг шу аҳволимизда фойдали буюм эди. Кейин Самбо арқоннинг ўзи томонидаги учига биз қоятош устига олиб чиққан емишлар солинган қопни боғлади-да, биз уни тортиб олдик. Озиқ-овқатимиз ов қилиб кўпайтирмаган чоғимизда ҳам камида бир ҳафтага етарди. Ниҳоят, Самбо тепага ўқ-дори ва жуда кўп нарсалар солинган иккита қопни олиб чиқди. Биз бу нарсаларнинг ҳаммасини арқон ёрдамида ўзимизга олволдик. Негримиз ҳиндулар эрталабгача қолишади деб бизни қаттиқ ишонтариб, охирги марта пастга тушиб кетганида қоронғи тушиб қолганди.

Шунинг учун ҳам мен шу кеча — бизнинг ясситоғдаги биринчи кечамизда — фонарни ёқиб, бўлиб ўтган воқеаларни ёзиб чиқдим.

Биз жар ёқасида тунадик, шу ернинг ўзида овқатландик, озиқ-овқат солинган қопларнинг биридаги икки шиша аполлинарисни олиб ичдик. Сув қидириб топиш — биз учун ҳаёт-мамот масаласи, лекин ўйлашимча, ҳатто лорд Жон учун ҳам бугунги саргузаштлар етиб ортарди, бошқалар учун-ку инчунун, улар Номаълум мамлакатга у-бу излаб бориш истагини зоҳир қилишмади. Гулхан ёқмасликка қарор қилдик, умуман шовқин-суронни имкони борича камайтиришга тиришдик.

Эртага, тўғрироғи бугун, чунки мен тонг отгунча ўтириб чиқдим-да, бу сеҳрли оламини биринчи марта кезамиз. Ёзувларимни қачон давом эттирарканман — эттириш насиб бўлармикин? — буни билмайман. Ҳали ҳиндуларимиз шу ерда, шу ердан кўриб турибман, ишонаманки, Самбо-

миз хатни олиб кетгани тезда келади. Мактубимнинг эгасига бориб тегишига умидим жуда катта.

Р. С. Аҳволимиз ҳақида қанча кўп ўйласам, унинг нохушлиги шунчалик ортаётгандек туюлади. Қайтиб кетишимизга умидим йўқ. Борди-ю, ясситоғ четида баланд бир дарахт ўсганида эди, уни жар устига янги кўприк қилиб ташлаган бўлардик, аммо эллик Футга яқин келадиغان дарахт йўқ, бўлганда ҳам бундай оғир нарсани ҳатто тўрт киши бўлиб ҳам судраб олиб кела олмаган бўлардик. Арқон эса жуда калта бўлиб, унда тушиш мумкин эмас. Йўқ, аҳволимиз ночор, жуда ночор!

УНИНЧИ БОБ.

МАНА УША МУЪЖИЗАЛАР!

Чинакам, ғаройиб муъжизаларга дуч келдик, ҳамон улар оёғимиз остидан чиқаяпти. Ғамлаб қўйган қоғозим титилиб кетган бешта блокнотдан, бир ғарам парча-пурча варақлардан иборат, биттаю битта стилографик қаламим бор, холос. Лекин қўлим ҳаракат қилиш қобилиятига эга экан, мен барча саргузаштларимизни батафсил ёзишдан тийилмайман, чунки биз бу муъжизаларнинг тирик гувоҳлари эканлигимизни унутмаган ҳолда, бирор фалокат рўй бермасдан, ваҳоланки бундай бахтсизлик оёқ остидан чиқиб қолиши турган гап, кўрган-кечирганларимизни хотирадан кўтарилмасидан баён қилишга шошилмоқдаман.

Самбо менинг хатларимни Амазонка соҳилларига етказармикин, уларни Лондонга олиб бора олармикинман, мактубларим мукамаллаштирилган монопланда бу ясси тоққа учиб кела оладиган ботирнинг қўлига тушармикин — буларнинг биттасиниям билмайман-у, аммо мазкур ёзувлар чинакам саргузаштларимизнинг классик қиссаси бўлишига, улар ўлмас асарга айланишига ишончим комил.

Ярамас Гомас ясситоғда бизга тузоқ қўйган куннинг эртасигаёқ ҳаётий тажрибамизни анча бойитдик. Ростини айтганда, ўша кун чекимга тушган тақдирнинг илк синови бизни ҳайдаб келган бу жойга заррача ҳам меҳр уйғотмади менда. Тонгга яқингина ухлаб қолибман, уйғониб кетиб қарасам, болдиримда каттагина узум ғужумидек келадиغان қўнғир-қизғиш кана ёпишиб турипти-да. Ҳайрон бўлиб қўлим тегиб кетган эди ҳамки, бармоқларим орасида кана ёрилиб кетиб, қони ҳарёққа сачради, ўлгудек

кўрқиб, ўтакам ёрилаёзди. Қичқирғимни эшитиб, иккала профессор югуриб келишди.

— Жуда ғаройиб, мароқли! — деди Саммерли устимга энгашиб.— Жуда катта кана экан, менга маълум бўлишича, у ҳали ҳеч қандай турлар кўрсаткичига ёзилмаган.

* Биз меҳнатимизнинг илк меваларини йиғаяпмиз,— насиҳатомуз бир оҳангда тўнғиллади Челленжер.— Уни Ixodes Maloni деб аташга тўғри келади. Лекин, азиз навқирон дўстим, битта кананинг чаққани нима бўпти, ахир номингиз зоологиянинг шонли саҳифаларига ёзилди-ку! Бахтга қарши, сиз бу ноёб нусха мириқиб қонга тўйган бир пайтда эзиб юбордингиз-да.

— Жудаям жирканч-эй! — хитоб қилдим мен.

Профессор Челленжер хитобимдан норозилигини билдириш ниятида бароқ қошларини кўтариб, елкамни шапатилади.

— Нарсаларга илмий жиҳатдан ёндашишни ўрганинг, ўзингизда олимнинг холислиги ҳиссиётини тарбиялаб бори, — деди у.— Мен сизгари философларча тафаккур қиладиган одам учун, масалаи, мана шу кананинг паштарсимон харумчаси билан сўриб олувчи ошқозони табиатнинг, айтайлик, товус ёки шимол ёғдуси каби гўзал мўъжизасидек бир нарса. Уни ёмонлашингизни эшитиб ҳафа бўлдим. Маълум даражада яна пича ҳаракат қилсак, ана шундай пухашинг иккинчисини топармиз, бунга шубҳам йўқ.

— Мен ҳам бунга шубҳа қилмайман,— гўлдираб деди Саммерли,— чунки ўша иккинчи нусха ҳозиргина ўрмалаб ёқангизга кириб кетди.

Челленжер шу ондаёқ ўрnidан дик этиб турди-да, буқадек бўкириб, камзулу кўйлаklarини таталай бошлади. Биз Саммерли билан хохолаб юборганимиздан унга ёрдам беришни ҳам унутибмиз. Ниҳоят бир амаллаб Челленжернинг алпона гавдасини яланғочладик (тикувчининг ўлчовида кўкрагининг айланаси эллик тўрт дюйм келади), унга ҳали озор беришга улгурмаган, кўкрагидаги қалин жунлари орасида адашиб юрган канани топиб олдик. Буталарнинг ҳаммасида ана шу газандадан сероб экан, шунинг учун қўналғамизни бошқа жойга кўчиришга қарор қилдик.

Бироқ ундан илгари қўлида какао банкалари билан қаттиқ нон кўтариб олганича қоятўш чўққисиди пайдо бўлган содиқ негримиз билан келишиб олишимиз лозим эди. Қўлидаги нарсаларни ўз томонимизга ўтказиб олдик-да,

пастда қолган озиқ-овқатдан ўзимизга икки ойга стадиганини олиб қолиб, қолганини яхши хизматлар қилганликлари учун мукофот тариқасида ва хатларимизни Амазонкага элтиб бериш шарти билан ҳиндуларга бўлиб беришини буюрдик. Бир неча соат ўтгач, уларнинг ҳар бири тугиб олган нарсасини бошига қўйиб, текисликдаги биз буюққа келган йўлдан қатор тизилиб кетишаётганларини кўрдик. Самбо пирамидасимон қоятош этагидаги кичкинагина чодиримизга жойлашиб олиб, бизни ташқи олам билан боғловчи бўғин бўлиб қолди.

Энди биз энг яқин вақт ичида қиладиган ишларимизни режалаштириб олишимиз керак эди. Биз қўналгамизни каналар босиб ётган бутазордан атрофи дарахтлар билан ўралган майдончага кўчирдик. Майдон ўртасида бир неча силлиқ тош бўлиб, яқин орада ажойиб булоқ бор экан, биз бундан шодланиб, Номаълум мамлакатга ҳужум қилиш режаларини ишлаб чиқишга киришдик. Қалин барглари орасида қушлар сайрашарди — ҳаммасидан ҳам битта аллақандай сайроқи нотаниш қушнинг чўзиб-чўзиб чириллаши баландроқ эшитиларди. Бу ерда биз бошқа ҳаёт асарини кўрмадик.

Биринчи қиладиган ишимиз — бор буд-шудимизни рўйхатлаб чиқиш эди, чунки неча кунга стадиган нарсамиз борлигини билишимиз лозим эди-да. Ғамлаган нарсаларимиз етарли экан. Ҳамма нарсани ҳисобга олдик: ўзимиз олиб келганларимизни ҳам, негр арқондан юборганларини ҳам. Лекин ҳаммасидан ҳам муҳими — биз албатта дуч келишимиз мумкин бўлган хавф-хатарни ҳам эътиборга олганда — тўртгала милтиғимиз, уларга солиб отиладиган бир минг уч юзгача ўқ, сочма ўқ ва юз элликка яқин ўрта калибрли ўқимиз бор эди. Озиқ-овқатимиз бир неча ҳафтага етади, тамаки бўлса жудаям сероб. Катта қилиб кўрсатадиган зўр телескоп, яхшигина дала дурбинигача бўлган илмий асбобхонамиз ҳам йўқ эмасди. Буларнинг ҳаммасини майдонга жойладик-да, муҳофазанинг илк чораси сифатида тиканли шохлардан кесиб келиб, диаметри ўн беш ярд келадиган қўрғон бунёд этдик. Дастлабки пайтларда бу майдон бизга штаб-квартира, қўққисдан ҳужум бўлиб қолгудек бўлса, бошпана ва ҳамма нарсаларимиз турадиган омбор вазифасини бажарди. Бу лагерь «Челленжер форти» номини олди.

Бу янги қароргоҳимизга пешингача кўчиб ўтдик, иссиқ бўлишига қарамай чанқамадик. Ясситоғдаги ҳарорат билан ўсимликларнинг характери умуман тропик минтақалагидан кўра мўътадил минтақаникига яқинроқ эди.

Ялангликни ҳалқадек ўраб олган дарахтлар орасида шамшод, эман ва ҳатто қайинлар ҳам бор эди. Улар орасидан энг баланд бўлиб юксалган азамат гингко дарахти елпигичсимон қалин-қалин барглари билан фортимизга қуюқ соя ташлаб турарди. Биз унинг соясида ҳаётимизнинг ана шу ҳал қилувчи дамларида экспедициямизга қўмондонлик қилишни ўз зиммасига олган лорд Жоннинг гапларини эшитиб ўтирдик.

— Ҳозирча бирор жон зоти—ҳайвонми ёки одамми, фарқи йўқ — бизни эшитмайдиам, кўрмайдиам, биз хавф-хатардан холимиз,— деди у.— Лекин улар бизнинг ясситоғда эканлигимизни билиб қолишса бас, осойишта ҳаёт билан хайрлашдик деяверинг. Ҳозирча, назаримда, ҳеч қанақа шубҳа туғдираётганимиз йўққа ўхшайди. Шунинг учун ҳам дастлабки вақтларда дамимизни ичимизга ютиб, ниҳоятда эҳтиёткорлик билан тафтиш олиб боришимиз лозим. Борди-келди қилишдан олдин қўшниларимизни зимдан кузатишимиз керак.

— Лекин биз олға силжишимиз керак-ку,— дедим мен дудмал қилиб.

— Азиз навқирон дўстим, сиз мутлақо ҳақсиз. Ақл-идрок доирасига сиғадиган даражада олға силжиймиз. Жузда узоққа кетиб қолишни маслаҳат бермайман, шунчалик масофага борайликки, зарур бўлган минутда фортимизга қайтиб кела оладиган бўлайлик. Ва, энг муҳими,— бирор-та ҳам ўқ отилмасин, ҳаёт-мамотимиз узиладиган ўққа боғлиқ бўлган ҳоллар бундан мустасно.

— Бироқ сиз кеча ўқ уздингиз-ку,— деди Саммерли.

— Йўғ-э, агар билсангиз, ўша вақтда отиш керакми, керак эмасми деб ўтирадиган лаҳза эмасди-да, ўқ товуши ўрмон ичкарисига етиб бориши ҳам амримаҳол эди: кеча ясситоғ томондан кучли шамол эсиб турувди. Айтганча, унинг номини нима деб атаймиз? Келинлар, шуни ҳал қилиб олайлик.

Дуруст ва нодуруст номлардан бир нечтаси айтилди, аммо ҳал қилувчи гап Челленжерга қолди.

— Бу ерда кўп ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ,— деди у.— Ясситоғ уни биринчи бўлиб кашф этган пионер шарафига Мепл-Уайт Мамлакати деб аталади.

Биз ясситоғни шу ном билан атадик, у чизилиши менга топширилган харитага ҳам шу ном билан киритилди, келажакдаги атласларга ҳам шу ном билан киради деган умиддаман.

Олдимизда кечиктириб бўлмайдиган вазифа — Мепл-

Уайт Мамлакатига тинчлик йўли билан кириш вазифаси турарди. Бунда аллақандай ғалати махлуқлар истиқомат қилишини ўз кўзимиз билан кўрдик, Мепл-Уайт чизган расмлар даҳшатли махлуқлар борлигидан далолат берарди. Ниҳоят, ясситоғда одамлар ҳам бор дейишимиз учун ҳамма асослар мавжуд эди, бамбук тешиб ўтган скелет бу одамларнинг нақадар ёвуз эканликларига шоҳид эди.

Ҳар бир қадамимизда ҳавф-хатар оёғимиз остидан чиқиб қолишини билардик, қочиб қутулиб бўлмаслигини англаб, лорд Жоннинг тажрибасини назарда тутганимиз ҳолда барча эҳтиёт чораларини кўриб қўйдик. Бу сирли оламнинг қалбига тезроқ кириб бориш истаги бизга тинчлик бермаётган бир пайтда унинг остонасида ивирсиб тура олармидик, ахир?!

Шундай қилиб, лагеримизга кириладиган жойни шохшабба билан маҳкам беркитиб, ғамлаган емишларимизни тиканли девор орасига паналаб, ниҳоятда зўр эҳтиёткорлик билан кичикроқ ирмоқ ўзани бўйлаб секин йўлга тушдик. Ялангликдан бошланадиган бу ирмоқ қайтишимизда йўл кўрсатувчи ип вазифасини ҳам бажарар эди.

Лагердан узоқлашмасимизданоқ бизни кутаётган муъжизаларнинг дастлабки белгиларига дуч келдик. Қалин ўрмонда менга мутлақо таниш бўлмаган дарахтлар кўп эди, лекин ботанигимиз Саммерли ер юзидан аллақачонлар йўқ бўлиб кетган цикадан ва игнабаргли дарахтларнинг бир неча хилларини таниди. Ўрмон ичида бир неча юз ярд йўл юриб, ирмоқ кенг ёйилиб, камар ҳосил қилиб оқадиган жойга келдик. Ирмоқ бўйларида баланд бўйли қамиш қалин ўсиб ётипти, профессор Саммерли уни қирқбўғинлар сирасига киритди; шу ернинг ўзида дарахтсимон папоротникларнинг булдуруғлари шамолда тебраниб турарди. Олдинда бораётган лорд Жон бирдан тўхтади-да, қўлини кўтарди.

— Қаранглар! — деди у. — Манави изни қаранглар, а! Эҳтимол, бу ердан барча қушларнинг бобёкалони ўтган бўлса керак!

Ёпишқоқ лой устида катта-катта учбармоқ излари аниқ кўриниб турарди. Бу излар ботқоқдан ўрмон томон ўтганди. Бу ердан ҳақиқатан ҳам қуш ўтган бўлса — бундай изни қандай ҳайвон қолдириши мумкин? — панжасининг туяқушниқидан ҳам катталигига қараб, унинг ўзи нақадар баҳайбатлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Лорд Жон атрофни диққат билан кузатаркан, йирик калибрли милтиғига иккита ўқни жойлади.

— Овчи шарафи билан қасам ичиб айтаманки, — деди

у,— бу излар яп-янги. Бу мавжудот бор-йўғи ўн минутча бурун ўтган. Қаранг-а, ҳув анави панжа чуқурроқ ботган лойдаги изнинг суви ҳали селгиб улгирмапти. Вой худо-йим-ей! Мана, жўжасининг ҳам изи.

Ҳақиқатан ҳам ҳалиги изларга ёнма-ён худди ўша шаклдаги, аммо кичикроқ излар бор эди.

— Бунисиға нима дейсизлар! — тантанаворлик билан қичқирди профессор Саммерли бешбармоқли одам қўлига ўхшаш изни кўрсатиб.

— Вельд!¹ — қичқирди. Челленжер севинганидан ўзини йўқотиб.— Мен бундай изларни вельд қатламларида кўрганман. Бу махлуқ қаддини ростлаб, кейинги уч панжали оёғи билан ҳаракатланади, олдинги, беш панжали оёғи эса юрганида мадад беради. Йўқ, азизим Рокстон, бу асло қуш эмас!

— Ҳайвонми?

— Йўқ, судралиб юрувчи — динозавр². Ҳа, бу ўша, бошқа ҳеч нарса эмас. Тўқсон йил бурун бундай излар сассекслик бир мўтабар олимнинг адашишига сабаб бўлган эди. Лекин биз кўрган бу нарсани ким ҳам орзу қилиши мумкин эди... ким орзу қилишти дейсиз.

Челенжер кейинги сўзларни пичирлаб айтди, биз бўлсак лолу ҳайрон бўлиб, қотиб қолган эдик. Излар бизни ботқоқликдан қалин бутазорга бошлади. Бутазорнинг нарёғида, дарахтлар орасида катта сайхонлик бўлиб, унда бешта мисли кўрилмаган ғалати махлуқ сайр қилиб юарди — бунақа жониворларни ҳеч қачон кўрмаган эдим.

Боя айтганимдек, улар бешта — иккитаси катта, учтаси жўжаси экан. Ҳатто энг кичкинасининг бўйи филникидай, катталариники ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Уларнинг тимсоҳникига ўхшаш танга-танга териси қуёш нурида тимқора рангда товланади. Бешаласи орқа оёқларида кенг, йўғон думларига таяниб, фоз туришипти, бешпанжали қўллари билан эса кўм-кўк шохларни ўзлари томон тортиб, баргларини ямлашарди. Бу даҳшатли махлуқлар ҳақида сизда тўлиқ тасаввур бўлиши учун шуни айтиб қўяй-ки, уларнинг ҳар бири баландлиги йигирма фут келади-

¹ Вельд — бўр даврининг чучук сувли ҳавза, дарё ва кўлларда йиғилган жинсларни бирлаштирувчи пастки бўлими.

² Динозавр (кўрқинчли тимсоҳ)— ўлиб битган, улкан, қуруқликда яшаган калтакесакларнинг катта оиласига мансуб махлуқлар вакили бўлиб, улар орасида йиртқичлари ҳам, ўтхўрлари ҳам, тўртоёқдилари ҳам, орқа оёқлари билан югурувчилари ҳам, қалқондилари ҳам, шохлилари ҳам бўларди. Ўтхўр динозаврларнинг узунлиги ўттиз метр, оғирлиги 60 тонна бўлиб мезозой эрасида яшаганлар.

ган, таналари қора тимсоҳ териси билан қопланган улкан кенгуруларни эслатишарди.

Бу ғаройиб манзарага маҳлиё бўлиб, қанча вақт тикилиб қолганимизни билмайман. Биз томонга қаттиқ шамол эсаётгани, буталар тўсиқ вазифасини бажараётгани учун баҳайбат маҳлуқлар бизни билиб қолишади деб қўрқишга асос йўқ эди. Маҳлуқларнинг болалари вақти-вақти билан қўпол ҳаракатлар қилиб ўйнашар, сакрашар, ерга шалоплаб тушишарди. Уларнинг ота-оналари ниҳоятда кучли бўлишса керак, чунки уларнинг биттаси жуда баланд дарахтнинг учидаги баргга бўйи етмаган эди, олдинги панжалалари билан дарахтни эгиб, худди ингичка новдани синдиргандек иккига бўлиб ташлади. Бу хатти-ҳаракати айни чоғда икки нарсадан шаҳодат берарди: маҳлуқнинг кучли хирсдек зўрлигини, мушаклари бақувватлигини ҳамда мияси унча тараққий етмаганини кўрсатарди, чунки ҳалиги синган дарахт шундоққина маҳлуқнинг бошига тушган эди, у бўкириб юборди. Маҳлуқ ниҳоятда баҳайбат бўлгани билан табиат ато қилган сабр-қаноати бўю бастига мос эмас экан. Дарахтнинг бошига тушиб кетиши, афтидан, маҳлуқни эҳтиёткорликка ундади шекилли, у жуфти ва баҳайбат болалари ҳамроҳлигида секин-аста ўрмон сари йўрғалаб қолди. Бир неча фурсат дарахтзор ичида уларнинг тимқора белларининг ялтираб турганини кўриб турдик, бошлари эса баланд дарахтлар орасида дам юқорига кўтарилиб, дам пастга шўнғиб турди. Кейин улар дарахтлар орасида ғойиб бўлишди.

Мен ўртоқларимга тикилдим. Лорд Жоннинг қўли милтиғининг тепкисида, кўзлари овчиларга хос эҳтирос билан ёнарди. Ана шундай каллалардан бирини ўз уйидаги камин печь тепасига, чалиштириб қоқилган икки эшкак ёнига осиб қўйишга муяссар бўла олса, ҳар қанча нарсасини беришга ҳам тайёр эди! Ҳар қалай, донолиги ғолиб келди, чунки у бу номаълум мамлакатда яшовчи жониворлар бизнинг борлигимизни асло билмасаларгина биз унинг сирู асрорлар дунёсига кира олишимизни билар эди.

Иккала профессор қувончларини ичларига сиғдира олмай бамисоли гўнг бўлиб қолишганди. Улар дунёдаги ҳамма нарсани унутиб, шуурсиз бир ҳолда, худди аллақандай ғаройиб мўъжизага маҳлиё бўлган икки болачадек бир-бирларининг қўлларини тутганча михлагандек қотиб қолишганди. Челленжернинг лабларига фаришта табассуми ёйилганидан ёноқлар олмадек-олмадек шишиб чиққан, Саммерлининг чеҳрасидаги заҳарханда тамомила йўқолиб, унинг ўрнини шодона ҳайрат эгаллаганди.

— Nuns dimittis!¹ қичқирди у, ниҳоят.— Бу ҳақда нималар дейишаркан Англияда?

— Азизим, Саммерли, бу сирни сизга маълум қилишим мумкин, Англияда нима дейишларини айнан айта оламан, — жавоб берди Челленжер.— У ерда сизни илм-фанга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ғирт ёлғончи ва шарлатансиз, дейишади. Сиз ва сизга ўхшаганлар менга нисбатан айтган гапларнинг ўзини айтишади.

— Борди-ю, биз уларга фотосуратларни кўрсатсак-чи?

— Сохта, ҳужжат, Саммерли! Қўпол, сохта ҳужжат!

— Борди-ю, уларга ашёи далилларни кўрсатсак-чи?

— Ҳа, ўлманг! Ана унда тонишга ботина олмайдилар! Мелоун ва унинг Флит кўчасидаги галалари бизга офарин айтишади. Буни эсингиздан чиқарманг! Йигирма саккизинчи август куни биз Мепл-Уайт Мамлакатада беш нафар игуанодонни² кўрдик. Дафтарингизга тегишли ёзувни қайд этиб қўйинг, навқирон дўстим, бу ҳақда исқирт газетаингизга ҳам хабар етказарсиз.

— Редакторингиз сизни ҳайдаб солишига ҳам тайёр бўлиб туринг, — гапни улаб кетди лорд Жон.— Лондондек шаҳри азим турган кенгликда ҳамма нарса бошқача бўлади, навқирон дўстим. Гапларимга ишонишмайди деган андиша билан ўз саргузаштларини асло ҳикоя қилмайдиган одамлар озми! Бунинг учун уларни ким ҳам айбларди? Бир-икки ой ўтар-ўтмай бу нарсалар ўзимизга ҳам тушдек бўлиб қолар. Бу баҳайбат махлуқларни нима деб атадингиз?

— Игуанодонлар,— деди Саммерли.— Уларнинг оёқларидан тушган излар Хастингс³ қумлоқларида, Кентда, Сассексда топилган. Улар хуш кўрадиган майса-гиёҳлар сероблигида Жанубий Англияда ҳам кўплаб истиқомат қилишган. Кейин шарт-шароитлар ўзгаргач, бу ҳайвонлар секин-аста қирилиб кетишган. Афтидан, бу ердаги шарт-шароитлар аввалгисича қолган бўлса керак, чунки игуанодонлар бу ерларда ҳали ҳам мавжуд экан.

— Бу ердан эсон-омон чиқиб олсак, уйга уларнинг бошидан битта олиб кетмасам, отимни бошқа қўяман,— деди лорд Жон.— Шошмай туринглар, африка овчилари, менга

¹ Энди қалайсизлар! (лотинча)

² Игуанодон — динозаврларнинг бир тоифаси. Игуанодонлар қўшпанжа орқа оёқларида юришган. Дарёлар бўйида яшашган, асосий емишлари майса-гиёҳлар бўлган.

³ Хастингс — Англиядаги жой номи. У Вильгельм Фотих томонидан инглизларнинг нормандлар билан буюк урушида Англия забт этилган даврда шухрат қозонган.

ҳасад қилиб куйиб ўлмасаларинг одам эмасман! Лекин шунисига ҳайронманки, дўстларим сизларни билмадим-ку, менга нимаики учраган бўлса, бир нохуш нарса бўлиб чиқаяпти-да.

Худди шундай қудратли сир таҳидини мен ҳам ҳис қилдим. Ўрмон қоронғиси даҳшатлар конига айланган, ана шу хазин яшил дарахтзорга тикилганимизда юракларимиз беихтиёр сиқиларди. Тўғри, баҳайбат игуанодонлар беозор, бесўнақай махлуқлар бўлиб, бизга зиёи-захмат етказа олмайдилар, лекин, ким билади дейсиз, бу мўъжизалар оламида қоялар тагидами, дарахтлар орасидами, ўз маконларида писиб, бизга ташланиш вақтини кутиб ётган бошқа улкан махлуқлар йўқмикин тагин? Мен тарихдан олдинги оламнинг мавжудотлари ҳақида жуда кам нарса билман, лекин қўлимга битта китоб тушиб ўқиганим хотирамга келди: унда ёзилишича, ўша оламнинг ҳайвонлари учун бизнинг шеру қопланамиз бамисоли сичқон ва мушукдек ем бўлармиш. Ана шундай даҳшатли махлуқлар Мепл-Уайт Мамлакати бағрида яшаётган бўлса нежаб!

Ўша куни эрталаб — Номаълум мамлакатдаги биринчи тонгимизнинг ўзидаёқ — бу ерда ҳар қадамимизда бизни хафв-хатар кутаётганига амин бўлдик. Бу саргузаштлар шу қадар жирканч эдики, улар ҳақида гапириш ноқулай менга. Агар лорд Жон ҳақ бўлса, биз ялангликда игуанодонлар ўтлаб юрганини туш кўргандек эсласак, птеродактиллар учраган ботқоқ эса, юракни изтиробга соладиган хотирот бўлиб қолади. Бу воқеа қандай юз берганини ҳозир сўзлаб бераман.

Биз ўрмон ичра секин юрдик: бунга сабаб қисман лорд Жон разведкачи сифатида бизнинг етиб олишимизга имкон бермагани бўлса, қисман ҳар қадамда иккала профессоримизнинг ўзларига маълум бўлмаган аллақандай гул ёки ҳашаротга дуч келиб ҳайратланиши эди. Тўрт-беш миль юрганимиздан сўнг ирмоқнинг ўнг соҳилидаги дарахтлар сийраклашди, яна бир ялангликдан чиқиб қолдик. Қалин дарахтзор ҳошиядек ўраб турган жойнинг нарёғида катта-катта тошлар ётарди, бундай баҳайбат тошларни ясситоғ устида кўплаб учратиш мумкин. Биз белимизгача келадиган ўт-ўланлар оралаб секин-аста силжиб ўша тошлар томон кетаётган эдик, бирдан ёнгинамизда аллақандай товуш эшитдик — қуриллаганми-ей, вишиллаганми-ей, англаш қийин, бу гуруллашдан ҳаво титраётгандек эди. Лорд Жон бизга, тўхтанглар, деган ишора қилди-да, энгашиб чопаркан, тошлар томон югурди. У тошларнинг тепасига қаради, қалтираб кетди ва афтидан, бизнинг мав-

жудлигимизни ҳам унутиб, ажиб бир манзарага маҳлиё бўлганча қотиб қолди. Ниҳоят, у бизни имлаб чақираркан, имо-ишоралар билан эҳтиёт бўлиш зарурлигини уқтирди. Унинг вазоҳатидан бу улкан тошлар ортида аллақандай мўъжиза, эҳтимол, жиддий ҳавф-хатар борлигини пайқадим.

Биз судралиб, лорд Жон ёнига бордик-да, пастга қарадик. Чуқур товоқсимон ҳавза ёқасига келиб қолибмиз, ясситоғдаги жуда кўп кичикроқ кратерлардан бири бўлса керак. Бу ҳавзанинг тубида, биз ётган ердан юз ярдча нарида, қамишзорнинг уёғида юзини майса-гиёҳ қоплаган турғун қўлмаклар жилваланиб кўринди. Жойнинг ўзи нохуш бўлгани етмай, унда истиқомат қилувчиларга қараб, юраклар орзиқиб кетади, Дантенинг «Жаҳаннам»¹ достонидаги еттинчи даврадаги лавҳалар беихтиёр эса тушади. Бу ерга птеродактиллар — юзлаб ва юзлаб птеродактиллар ошиён қурган! Ҳавзада улар ғиж-ғиж бўлиб, ғуж-ғон ўйнашади — болчалари сув бўйида судралишади, бадбашара оналари бўлса, саёз ерда қаттиқ сарғимтир қобиқли тухумларни босиб ётишипти. Мана шу ғужғон ўйнаётган, қанотларини қоқаётган муртад калтакесакларнинг чинқириқлари ҳавони ларзага солиб, атрофга қўланса ҳидлар таратаётганидан, кўнгилларимиз айнаб, бўғзимиздаги оғзимизга келарди. Тепароқда эса ҳар бири биттадан тошга ўтириб олган урғочи улкан кулранг махлуқлар худди тасқарага ўхшаб ўликдек қимир этмайди, фақат қонга тўлган кўзларини сузиб, ахён-ахёнда учиб ўтган игначилар кетидан тумшуқларини шақиллатиб қўйишди. Яғринларида эгилиб турган улкан пардали қанотлари биқипларига қисилган, уларнинг тепасида эса йиртқич қушнинг калласига ўхшаган бошлари қўнқайиб турарди, шундан бўлса керак, қиёфалари менга ўргимчак уясига ўхшаган мудҳиш шол рўмол ёпинган ялмоғиз кампирларни эслатарди. Ҳавзадаги каттаю кичик бу муртад махлуқларнинг ҳаммасини санаганда камича мингтача келарди.

Иккала профессоримиз асримиздан аввалги даврнинг жониворлари ҳаётини ўрганиш имконияти туғилганидан бениҳоя хурсанд бўлишиб, кунбўйи шу ерда ўтиришга рози эдилар. Улар, афтидан, птеродактилларга емиш вазифасини ўтовчи, тошлар орасида ётган балиқ ва қушлар-

¹ Данте Алигьери (1265—1321)— Уйғониш даврида яшаб, ижод этган буюк итальян шоири, «Илоҳий комедия» достони муаллифи. Бу асар уч бўлимдан иборат: «Жаҳаннам», «Аъроф» ва «Жаннат». Шоир ана шу хаёлий «нариги дунё»нинг маъмур уч босқичига қилинган саёҳатларни юқоридаги уч бўлимда тасвирлайди.

нинг ўлаксаларини бизга кўрсатишар, бу учар калтакесакларнинг суяклари нима учун бир қатор жойларда, масалан, Кембриж қумлоқларида бунчалик кўплаб учрайди?— деган саволга ниҳоят жавоб топганликларидан севиниб, бир-бирларини табриклашарди. Энди птеродактиллар ҳам пингвинларга ўхшаб гала-гала бўлиб яшаганлари ҳақида шубҳа бўлиши мумкин эмас, дейишарди улар.

Охири Челленжер ўзининг аллақандай тезисини ҳам-касабасига исбот қилиб бераман деб, тош орқасидан бошини чиқариб, ҳаммамизни ўлимга маҳкум қилишига оз қолди. Бизга энг яқин турган эркак махлуқ бирдан чин-қиргандек вишиллаб, йигирма фут келадиган пардали қанотларини қоқиб осмонга парвоз қилди. Модаси бўлса болалари билан сувга яқинроқ жойда ғуж бўлиб олишди, посбонлари эса бирин-кетин осмонга кўтарилишди. Бошимиз узра учиб юрган бу юзлаб жирканч махлуқлар худди қалдирғочдек қанотлари билан ҳавони тез кесиб учиб ажиб манзара ҳосил қилдилар. Аммо-лекин биз тезда бу манзарага маҳлиё бўлиш яхшиликка олиб келмаслигини англадик. Аввалига птеродактиллар осмони-фалакда баланд учиб, гир-гир айланишди, Афтидан, хавф-хатарнинг қанчалик катталигини билмоқчи бўлишди шекилли. Кейин секин-аста доирани торайтириб, тобора пастлай бошлашди ва ниҳоят, тим-қора қанотларининг қуруқ шитирлашидан мен беихтиёр Хендон аэродромида мусобақа кунлари кўтариладиган шовқинни эсладим.

— Эҳтиёт бўлинглар! — қичқирди лорд Жон милтигининг оғзидан тутиб.— Тўппа-тўғри ўрмонга қочинглар, ҳаммаларинг бирга бўлинглар!

Лекин бу чоғ бошимиз узра доиралар торайгандан тораиди. Птеродактиллар қарийб қанотлари билан юзларимизни силай бошладилар. Биз қўндоқлар билан уларни саваладик, аммо зарбаларимиз юмшоқ бир нарсага теккандек у махлуқларга ҳеч қандай зиён-заҳмат етказмасди, Қўққисдан ана шу тим-қора ялтироқ доира ичидан узун бир бўйин чиқиб чўзилиб кела бошлади; ғаламис бир тумшуқ бизни нишонга олиб келарди. Ундан кейин яна биттаси. Саммерли қичқириб юборди-да, қонаб кетган юзи-ни қўллари билан беркитди. Мен орқа миямга кучли зарб текканини сездим, оғриқнинг зўридан ҳушдан кетай дедим. Челленжер йиқилди, унга ёрдам бераман деб эгилган эдим, орқамдан урилган яна бир зарб билан унинг устига ағанаб тушдим. Худди шу чоғ лорд Жон ўқ узди. Бошимни кўтарган эдим, қаноти синган птеродактиллардан бири ерда патирлаб ётганини кўрдим, катта очиқ тумшуғи-

дан сўлаги оқар, қонга тўлган, чақчайган кўзларини жон ҳолатда ола-кула қиларди,— ўрта асрлардаги аллақайси рассомнинг мудҳиш суратидаги иблиснинг айнан ўзи! Милтиқ овозидан чўчиб кетган махлуқлар бошимиз узра чарх уриб айлана бошлашди.

— Энди қочинглар! — қичқирди лорд Жон.

Биз бутазор оралаб қоча бошладик, аммо чангалзор четига етай деганимизда, гарпиялар яна бизга етиб олишди. Саммерли йиқилиб тушди, уни кўтариб олиб, дарахтлар панасига югурдик. Ўрмонга киришимиз билан ҳавф-хатар бартараф бўлди, чунки птеродактиллар қанотлари ниҳоятда катта бўлгани учун шох-шабба орасида ҳаракат қила олишмасди.

Биз лагеримизга чарчаб-ҳориб аянчли ҳолатда қайтдик, махлуқлар эса мовий осмонда парвоз этиб, бизни таъқиб қилишарди, уларнинг чарх уришини пастдан кузатган киши кўзига оддий каптардек бўлиб кўринишарди. Ўрмон бизни ўз бағрига яширгач, таъқиб тўхтади, ҳафсаласи пир бўлган птеродактиллар қайтиб кўринишмади.

— Гоят мароқли ва ибратли ҳодиса, — деди Челленжер ирмоқда шишиб кетган тиззасини юваркан. — Энди, Саммерли, сиз билан биз қутурган птеродактилларнинг ўзларини қандай тутишларини биламиз.

Бу пайтда Саммерли пешонасидаги жароҳатдан оқаётган қонни артаётган, мен эсам гарданимдаги анча чуқур ярамни боғлардим. Лорд Жон бизга қараганда унча шикастланмади деса бўлади: ваҳший махлуқ елкасини тирнаб ўтган, кўйлагини йиртиб юборган, холос.

— Шуни қайд қилиш керакки, — давом этди Челленжер, — навқирон дўстимиз ўйилган жароҳат олди, чунки лорд Жоннинг кўйлагидан бундай парчани фақат тиш билан узиб олиш мумкин. Менинг бошимга эса, қанотлари билан савалашди. Шундай қилиб, биз птеродактилларнинг турли-туман усуллар билан ҳужум қила олишларига гувоҳ бўлдик.

— Оз бўлмаса, ажалимиз етган эди, — жиддий оҳангда деди лорд Жон. — Разил махлуқлар қурбони бўлишдан ҳам тубан ажални ўйлаб топиш қийин! Ҳечам отгим йўқ эди-ку, аммо бошқа иложим қолмаганди-да.

— Сиз отмаганингизда, биз ҳозир бу ирмоқ бўйида ўтирмаган бўлардик, — ишонч билан дедим мен.

— Мен узган ўқ ишимизга зарар етказмас деб умид қиламиз, — деди лорд Жон. — Бу ўрмонларда ундан ҳам қаттиқ товушлар тез-тез эшитилиб турса керак: гоҳ шох сиёнади, гоҳ бутун-бутун дарахтлар қулайди. Хўп энди бугун.

га шунчалик зўр ташвишлар етар. Қани юринглар, лагеримизга борайлик, аптечкамиздан карбол кислотамизни топиб, яраларимизга сурайлик. Қим билсин, бу газандаларнинг тиши заҳарли бўлиб юрмасин тагин.

Аммо-лекин дунё яралганидан буён инсон бошига бир кун ичида шунча саргузашт тушганмикин?! Бизни янги фаолокат кутарди. Ирмоқ бўйидан бориб, ялангликка чиқдик-да, тиконли ихота билан ўралган фортимизни кўриб, худога шукур, бугун кўрган-кечирганларимиз битгандир деб ўйловдик. Лекин дам олиш бизга насиб бўлмади. Челленжер Фортига киравериш аввалгисидек ҳар нарсалар билан тўсиб қўйилган, ихота девор бутун, бироқ шунга қарамай, биз йўғимизда бу ерда биров бўлган. Қутилмаган меҳмон ерда ҳеч қандай из қолдирмаган, фақат лагеримиз узра осилиб турган гингко дарахтининг каттакон шохи номаълум кимсанинڭ қандай тушганига ишора қилиб турар эди. Унинг кучи ва жасорати нақадар қудратли эканини омборимизнинг аҳволи кўрсатиб турипти. Ҳамма нарса ялангликка ирғитиб, отиб ташланган, гўштлик тунука банка эса босиб, пачақлаб ташланган — афтидан, уни шу усулда очмоқчи бўлганга ўхшайди. Уқлар солинган яшиклардан тахтасининг ўзи қолипти, улар орасида эса эзилган гильза ётипти. Пинхоний қўрқув яна юрагимизни сиқа бошлади ва биз дарахтлар тагидаги қуюқ сояларга қўрқа-писа тикила бошладик, худди у ерлардан яна аллақандай даҳшатли маҳлуқлар чиқиб қоладигандек.

Э, ана шундай таҳликали дамларда Самбонинг овозини эшитиб ўзимизни қанчалар енгил ҳис қилганимизни билсангиз эди, ясситоғ четига келиб, қоя чўққисида унинг илжайиб турган чеҳрасини кўрдик!

— Ҳаммаси яхши, мистер Челленжер! Ҳаммаси яхши! — қичқирди у. — Самбо шу ерда, Қўрқма! Самбо деб чақирсанг, у доим шунда бўлади.

Биз софдил негрға ва Амазонканинڭ ирмоқлари томон чўзилиб кетган бепоён текисликка қараб, биз ахир йигирманчи асрда, Ерда яшаяпмиз, ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб ётган, сеҳрли бир куч бизни келтириб ташлаган ибтидодий сайёрада эмасмиз, деворгимиз келди. Уфқнинг ниллий чизигидан буюк дарёгача бир қадам эканлигини тасаввур қилиш нақадар мушкул! Ҳув ана, унда кемалар сузиб юрипти, одамлар турмуш икир-чикирларини ўйлаб юришипти унда, биз бўлсак бунда ибтидодий маҳлуқлар орасига келиб олиб, уёққа тикилиб шунча қувончларга тўла ўша ҳаётни соғиниб, мўлтайиб ўтирибмиз, а!

Бу гаройиб кун билан боғлиқ яна бир эсдалигим бор,

мактубимни шу билан тугатмоқчиман. Жароҳатлар иккала профессорнинг асабига бешак таъсир этди, улар, бизга хуруж қилганлар тарихдан аввалги калтакесакларнинг қайси турига мансуб — птеродактилларгами ёки диморфодонларгами? — деган мавзуда қизғин баҳслашиб кетишди. Аччиқ-чучук гапларни ҳам айтишиб олишди. Уларнинг ади-бадисини эшитмаслик учун мен нари кетдим-да, йиқилган дарак танасига ўтириб, тамаки тутатдим. Бир неча минутдан кейин рўпарамда лорд Жоннинг қомати пайдо бўлди.

— Менга қаранг, Мелоун,— деди у,— бу ярамас махлуқлар ин қурган жойни яхшилаб эслаб қолдингизми?

— Албатта, эслаб қолдим.

— Вулқон кратерига ўхшайди шекилли, тўғрими?

— Мутлақо тўғри,— дедим мен.

— У ернинг тупроғи қанақа, эътибор бердингизми?

— Нуқул қоялар, тошлар.

— Йўқ, қамишлар ўсиб ётган сув бўйидаги ер-чи?

— Кўкимтир алланима, лойга ўхшайди.

— Ҳа, ўлманг, худди шундай... Вулқон кратери, лойи кўкимтир.

— Хўш, нима бўпти? — сўрадим мен.

— Э, йўқ, ўзим шунчалик сўрадим-да,— дея жавоб берган Жон ҳамон баҳсчи олимларимизнинг овозлари Саммерлининг жиддий, кескин, қўнғироқ товуши ва Челленжернинг бўғиқ йўғон саси келаётган жой томон кетди.

Мен балки лорд Жоннинг сўзларини унутиб юборган бўлардим, аммо ўша кеча ўша гапларни ундан яна эшитдим.

— Кўк лой... вулқон кратеридаги кўкимтир лой,— дея фўлдирарди у.

Роса ҳориб-чарчаганим учун уйқуга кетишим олдидан эшитган сўнги сўзларим шулар эди.

УН БИРИНЧИ БОБ

МЕН ШУ КҮННИНГ ҚАҲРАМОНИ БҮЛДИМ

Лорд Жон Роксоннинг хавфсираганича бор экан: бизни чўқиган даҳшатли махлуқларнинг тиши заҳарли экан. Эртасига эрталаб ясситоғ устидаги биринчи саргузаштимиздан сўнг Саммели билан менинг аъзойи баданларим қақшаб оғрий бошлади, Челленжернинг бўлса тиззасининг кўзи дўмбира бўлиб шишиб кетганидан оёғини боса олмасди. Шунинг учун ҳам кунбўйи лагеримиздан чиқмадик,

имконимиз борича душманларимиздан бизни ҳимоя қиладиган ягона қўриқчимиз — тиканли ихотани мустаҳкамлашда лорд Жонга ёрдам бердик. Ҳозир ҳам эсимда, ўша кун ирталабданоқ ғалати бир ҳиссиёт таъқиб қиларди, худди кимдир бизни диққат билан кузатаётгандек бўлаверди, аммо у қаерда, ўзи ким? — буни айта олмасдим.

Мен бу хавотиримни ичимга сиғдира олмай Челленжерга айтдим, у бўлса дарҳол иситма-безгак аломатидан бўлса керак деб, ақлдан озиш нишонасига йўйди буни. Нима бўлса ҳам, мен бари бир дам ўтмай, бир нарсани кўрмоқчи бўлгандек атрофга аланг-жаланг боқардим, аммо тиканли ихотамиз бино бўлган бир ғарам шох-шабба уюмидан ва улкан дарахтлар бошида қора саватдек юксалган яшил либосдан бошқа ҳеч нимани кўрмасдим. Ҳамон икки қадамча нарида аллақайси бир ғаламис яшириниб ётипти деган ишонч кучайса кучайдики, миямдан кетмади. Мен ҳиндуларнинг ўрмоннинг овлоқ жойларида яшириниб юрадиган даҳшатли Курупуридан қўрқишлари ҳақидаги иримларини эслаб, бу ёвуз рўё ўзининг энг муқаддас салтанатидан эзгу сирларини билишга интилган довьоракларнинг тинка-мадорини қуритиши рост экан-да, деб ишонинишга тайёр эдим.

Шу оқшомда — Мепл-Уайт Мамлакатада кечирган учинчи кечамизда бизда оғир таассурот қолдириб, Челленжернинг Фортини мустаҳкамлаш учун жонини жабборга бериб ишлаган лорд Жонга яна бир бор ташаккур айтишга бизни мажбур этган бир ҳодиса бўлиб ўтди. Ўчай деб қолган гулхан атрофида ухлаб ётганимизда, қўққисдан қулоқни қоматга келтирадиган бўкириш ва чийиллаш бизни уйғотиб юборди, тўғрироғи оёққа қалқитди. Лагеримизнинг шундоққина ёнгинасидан эшитилган бу қичқариқни нимага қиёслашни билмайман, чунки шу чоққача бундан даҳшатли товушни эшитмагандим. Бу товуш бамисоли паровоз ҳўштагидек ҳавони ларзага солса ҳам, унингдек тиниқ ва аниқ эмасди. Бениҳоя даҳшат ва азоб берувчи, қулоқ-мияни пармаловчи бу қуюқ товушни эшитмаслик учун қулоқларимизни маҳкам беркитиб олдик. Бундай тазйиққа асаблар дош бера олмади. Аъзои-баданимни муздек тер босди, юрагим тўхтаб қолгандек туюлди. Ана шу изтиробли қичқариқда ҳаётнинг барча ғам-ғуссалари, унинг ҳад-ҳисобсиз азоб-уқубатлари, оламни айблаш мумкин бўлган ҳамма нарса омихта бўлиб кетгандек эди. Бу жарангдор фиғонларга оҳангдош тарзда, гўё уларни босиб кетгандек бўлиб, аллакимнинг томоқ кири тантанавор бўкириши, дам-бадам пиқиллаган кулгиси жўр бўларди. Бу

қўрқинчли жўрлик тўрт-беш минутча давом этди, у дарахтларнинг шоҳларида ухлаб ётган ҳамма қушларни саросимага солиб қўйди ва қўққисдан тинди-қолди. Бу даҳшатли товушдан анчагача ўзимизга кела олмай жим турдик. Сўнг лорд Жон гулханга қуруқ шоҳ-шабадан ташлади. Оловнинг қизғиш шуъалари ўртоқларимнинг жиддий чеҳраларини ёритиб, бошимиз узра осилиб турган баргларда ўйнади.

— Бу нима бўлдийкин! — шивирлаб сўрадим мен.

— Эрталаб биламиз, — деди лорд Жон. — У жуда яқин ерда, анави ялангликдан узоқда эмас.

— Биз узоқда, тўқайда, юра даври ҳарсанглари орасида рўй берган тарихдан аввалги замонларга хос фожеани тинглашга муяссар бўлдик. Йирик тимсоҳ ўзининг ожирроқ биродарини ботқоқликда тамом қилди-ёв! — хитоб қилди Челленжер ҳатто ўзига ҳам хос бўлмаган тантанаворлик билан. — Ҳа, одам Ер юзида анча кейин пайдо бўлиб, кўп нарса ютган-да. Оламнинг пайдо бўлиши тонгида на унинг мардлигидан, на тадбиркорлигидан қўрқмайдиган мана шунақа даҳшатли махлуқлар билан тўқнашарди. Бугун кечаси ваҳшийлик қилиб чиққан йиртқичларга қарши курашда камон, палахмон, найза ёрдам берармиди? Ҳатто ҳозирги замон милтиғи ҳам бундай ёвуз махлуққа қарши курашда устунликни таъминлай олмайди-ку.

— Шундай бўлса ҳам, азиз дўстимга таянаман, — деди лорд Жон «экспресс» милтиғининг оғзини силаркан... — Лекин баҳслашмайман, бу қўрқинчли махлуқ ғалаба қилиш учун кўп имкониятларга эга.

Саммерли қўлини кўтарди.

— Тсс! — шивирлади у. — Нимадир эшитгандек бўлдим.

Сукунат осойишталигини ивир-шивир эшитилаётган бир маромдаги оёқ товуши бузди. Аллақандай ҳайвон оғир панжаларини бир-бир оҳиста босиб чангалзордан келарди. У секинлик билан фортимизни айланиб, ичкарига кириладиган жойда тўхтади. Унинг ҳуштакни эслатадиган ҳарсиллашини эшита бошладик. Тунда ташриф буюрган бу баҳайбат махлуқ билан бизнинг орамизни фақат тиканли ихота ажратиб турарди. Биз милтиқларимизга ёпишдик, лорд Жон бўлса, тиканли ихотадан бир шохни олди-да, бамисоли шинакка ўхшаган дарча очди.

— Вой худойим-ей! — шивирлади у. — Мен уни кўраяпман шекилли.

Мен лорд Жоннинг елкаси оша қарадим. Ҳа, ҳақиқатан ҳам кўриняпти! Дарахт тагидаги қалин сояда янада қуюқ-

роқ соя кўринди. Бу ибтидоий, ерга қапишиб ётган ҳайвонда ёввойи куч-қудрат, йиртқичлик сезилиб турарди. Бўйи отдан баланд бўлмаса ҳам лекин қадди-бастининг тузилиши ниҳоятда кучли эканлигидан далолат берарди. Худди буғ қозони чиқараётган бир маромдаги, тўла, текис нафас олиш — ниҳоятда бақувват ҳайвон организмига хосдир. Махлуқ қамирлаган эди, унинг қўрқинчли, яшил ўт бўлиб ёнаётган кўзларини кўрдим. Шу ондаёқ шитирлаган овоз эшитилди — ҳайвон оҳиста олдинга юрди.

— Ҳозир сапчийди! — дедим-да, милтиқни отишга тахт қилиб қўйдим.

— Отманг! — шивирлади лорд Жон. — Шундай осуда тунда ўқ ўзиш мумкинми, ахир? Уқ овози бир неча миль жойга кетади. Бу ишни энг охирги чора сифатида сақланг.

— Бордию, у ихотамиз устидан сакраб ўтса, ўлдиқ деяринглар! — деди Саммерли асабий тиржайиб.

— Сакраб ўтишига йўл қўймаймиз! — Қичқирди лорд Жон. — Лекин жудаям зарур бўлиб қолган тақдирдагина отинглар. Балки ўзим шундоғам эплаштирарман. Бир уриниб кўрай-чи.

Лорд Жон кўрсатган жасорат беқиёс эди. У гулхан устига энгашиб, ёниб турган бир шохни олди-да, тиконли ихотанинг боя туйнук очиб қўйган жойидан лип этиб ўтди, Лорд Жон бир лаҳза ҳам иккиланмай махлуқнинг олдига югуриб бориб, ёниб турган шохни унинг тумшугига суқди. Кўз олдимда бир неча лаҳза муддатда улкан чўл қурбақасининг жирканч ниқоби кўрингандек бўлди: сўгал босган, худди мохов ўйиб-ўйиб ташлагандек териси, қонга тўлган каттакон оғзи ниҳоятда хунук эди. Шу ондаёқ чангалзор орасида шатир-шутир эшитилди, қўрқинчли меҳмонимиз ўрмон қўйнида ғойиб бўлди.

— Жонингизда қасдингиз бормиди! — қичқирдик ҳаммамиз бараварига.

— Нима ҳам қила олардим? Бу йиртқич орамизга тушиб қолганида борми, бир-биримизни отиб қўйган бўлармидик. Ихота оша отиш ҳам бефойда: унда махлуқ сакраб буёққа ўтарди, тасир-тусир отишув бизни фош қилиб қўярди, бошқа ҳеч нафи бўлмасди. Умуман олганда, менимча, осонгина қутулдик. Хўш, ўзи бу қанақа ҳайвон бўлдийкин?

Бизнинг камоли зукко олимларимиз бир нарса дейишга журъат қилолмай, бир-бирларига қараб қўйишди.

— Бу махлуқ ҳақида аниқ бир гап айта олмайман, — деди Саммерли гулхан ёнида трубкасини чекаркан,

— Бундай эҳтиёткорлик чинакам илмий тафаккурлаш иқтидори бўлган одамларга хосдир,— Челленжер лутфан мақтаб қўйди! — Мен ҳам бу кеча биз ясситоғ динозаврларининг бир тоифасига дуч келдик, дейиш билангина чегараланаман. Буларнинг ясситоғда мавжуд бўлиши мумкинлиги ҳақида мендан эшитгансизлар.

— Ахир, тарихимизгача бўлган жониворларнинг кўп нусхалари ҳақида бизгача ҳеч қандай маълумот етиб келмаган-ку,— деди Саммерли.— Бу ерда учраган ҳар бир жониворга ном қўяверсак, шошма-шошарлик қилган бўлурмиз.

— Сиз мутлақо ҳақсиз. Бизнинг имкониятларимиз тахмиший тасниф қилишимизнигина тақозо қилади, холос. Эртагача сабр қилайлик-чи, бир гап бўлиб қолар, ҳозир эса, келинглар, уйқуни келган жойидан давом эттирайлик.

— Лекин битта шарт билан, биримиз навбатчилик қилиб турамыз,— деди қатъийлик билан лорд Жон.— Бундай мамлакатда ҳазил кетмайди, дўстлар. Бундан буён икки соатдан навбатчилик жорий қилишни таклиф этаман.

— Унда биринчи посбон мен бўламан, ўзим ҳам мириқиб чекиб олай деб турувдим,— деди профессор Саммерли.

Шундан буён посбонсиз ухламайдиган бўлдик.

Эрталаб тунда қулоқларни қоматга келтириб бизни уйғотиб юборган қичқириқларнинг сабаби англашилди. Биз игуанодонларни учратган яланглик чинакам жанггоҳга айланипти. Мана шу ердаги ҳалқоб-ҳалқоб қонга, ўтлар орасида ҳар ер-ҳар ерда катта-катта бўлак гўштларга қараб, бунда бўлиб ўтган жангда жуда кўп ҳайвонлар ҳалок бўлишган дейиш мумкин, аммо уларни диққат билан кузатсангиз, бошқа, ундан каттароқ бўлмаса-да, жуда йиртқич ҳайвон чангалида бурда-бурда бўлган битта игуанодоннинг гўштлири эканлигига ишонч ҳосил қиласиз.

Иккала профессор ҳам ўткир курак тиш билан катта тирноқлар раҳмсизларча қиймалаган гўштнинг ҳар бир бўлагини диққат билан кузатишиб, илмий баҳсларга берилиб кетишди.

— Ҳозирча бирор хулосага келиб бўлмайди,— деди профессор Челленжер тиззасида ётган бир бўлак оқиш гўштга тикиларкан.— Баъзи маълумотларга қараганда, ҳужум қилган махлуқ найзатишли йўлбарс¹ бўлиши керак.

¹ Найзатишли йўлбарс (махайрод)— ўлиб битган улкан мушук. Унинг юқори жағидаги тиши ханжардек жуда узун ва ўткир бўлиб, териси қалин ҳайвонларни овлашга мослашгандир.

Бундай йўлбарсларнинг скелетларини ғорлардаги конгломерат — қурама жинслар орасидан топмоқдалар, бироқ биз ўз кўзимиз билан кўрган махлуқ анча йирик бўлиб, кўпроқ судралиб юрувчига ўхшайди. Шахсан мен бу махлуқ аллозавр бўлса керак деб ўйлашга мойилман.

— Ёхуд мегалозавр бўлса керак, — деди Саммерли.

— Бўлиши мумкин. Хуллас, йирик ваҳший динозаврлардан¹ бири бўлиши аниқ. Улар орасида бир вақтлар Ер куррамизни пайҳон қилган даҳшатли махлуқлар ёки музейларни безайдиган жониворлар ҳам учрайди. — Челленжер ўз «аскнияс» ўзига наша қилиб, кулиб юборди. Гарчи қизиқ гап айтишга қобилияти бўлмаса ҳам, Челленжер ҳатто энг қўпол ҳазилидан ҳам, қойил қилдимми, дегандек хурсанд бўларди.

— Шовқинни қанча кам қилсак, шунчалик бехатар бўламиз, — гапни чўрт кесиб, уни ҳовурдан туширди лорд Жон. — Яқинимизда пималар пусиб юрганани ким билипти дейсиз? Борди-ю, ўша шоввоз нонушта қиламан, деб буюққа қайтиб келиб, бизга дуч келиб қолса борми, ҳазил-ҳузулни ана унда кўрасиз. Айтганча, манави доғ ниманики?

Игуанодоннинг тангасимон тим-қора терисида, елкасидан сал юқорироқда асфальт рангига ўхшаган чандиқ доғи яққол кўриниб турарди. Гарчи Саммерли икки кун олдин шундай доғни ёш игуанодонларнинг бирида кўрганани эслаган бўлсада, ҳеч биримиз унинг нималигини аниқ айтиб бера олмадик. Челленжер шумшайиб олганича миқ этмай ўтирарди, гўё биламан-у, аммо айтмайман, деяётгандек қилиб кўрсатарди ўзини! Лорд Жон шундай савол билан унинг ўзига бевосита муурожаат қилишдан ўзга илож топмади.

— Сизлар лутфу карам билан оғиз очишимга ижозат бергундек бўлсаларингиз, ўз фикримни айтишдан ниҳоятда бахтиёр бўлур эдим, — ачитиб деди Челленжер. — Мен бунақа дашномларни умрим бино бўлиб биринчи эшитишим. Ўзим ҳам сизларнинг рухсатларингизсиз беозор ҳазил қилиб, кулиб ҳам бўлмаса керакдиров, деб ўйлагандим-а.

Жиззаки дўстимиздан лорд Жон кечирим сўрагандан кейингина профессор лутф айлаб, қаҳр-ғазабини меҳр-шафқатга алмаштирди. Челленжер ўзини тамомила босиб

¹ Йиртқи ч динозаврлар — орқа оёқларида юрувчи улкан йиртқи чларни бирлаштирувчи гуруҳининг бир тоифаси.

олиб, хотиржам бўлгандан кейингина, йиқилиб ётган дарахтнинг танасига чиқди-да, одатича, гўё олдида биз уч киши эмас, балки профессордан қимматли маълумотларни кутаётган минг кишилик аудиторияга мурожаат қилаётгандек ажиб бир тантанаворлик билан нутқ бошлади.

— Юқорида эсга олинган доғ масаласига келганимизда, — дея гапни бошлади Челленжер, — мен бу асфальт деган фикрни таъкидлаган дўстим ва ҳамкасабам профессор Саммерлининг фикрига қўшилишга мойилман. Мепл-Уайт Мамлакати келиб чиқиши жиҳатидан вулқон пайдо бўлиши ҳодисасига боғлиқ эканлиги шубҳасиз, асфальт эса, маълумки, энг чуқур жойларда ҳосил бўлади, шак-шубҳасиз суюқ ҳолатда бўлади, бинобарин у игуанодонлар терисига ёпишиб қолган бўлиши мумкин. Лекин, ҳозир бизнинг олдимизда бошқа, ундан ҳам муҳим масала турипти: этхўр йиртқичлар бу ерда қандай яшаб қолдиркин, ахир, уларнинг биттаси мана шу ялангликка ташриф буюриб, унда даҳшатли излар қолдирди-ку? Биз биламиз-ки, ясситошнинг сатҳи Англиядаги ўртача графликнинг майдонидан катта эмас. Ҳамма тарафи ўраб олинган бу майдондап жуда кўп асрлардан бери Ер куррасидан покнишони ўчиб кетган баъзи нусхалар истиқомат қилиб келмоқда. Бас шундай экан, мен бунга шак-шубҳа қилмайман, этхўр ҳайвонлар ҳеч қандай тўсиққа дуч келмай ўзларидан кўпайишиб, табиат уларга инъом этган эҳсонларни еб битирган бўлишлари, бинобарин, очликдан қиррилиб битган бўлишлари ёки гўштдан бошқа бирор емишга ўтган бўлишлари керак. Кўриб турибмизки, униси ҳам, буниси ҳам рўй бермаган. Бинобарин, бу ўта ваҳший махлуқларнинг сони чекланганлиги, бусиз табиат мувозанатини йўқотган бўларди, бу ерда қандайдир бошқа усул билан содир бўлган, чамаси. Ана шу усуллар қандай ва улар қандай қўлланилади? Булар ечилиши лозим бўлиб турган энг муҳим муаммолардандир. Мен яқинроқ замонларда ўтган этхўр динозаврларнинг вакилларини кўриб қолармиз, деб умид қилишга журъат этаман.

— Мен эса бундай имкониятга эриша олмасак керак деган умидда эканлигимни изҳор этишдан ўзимни тия олмайман, — дедим мен.

Профессор бунга жавобан худди саволига ножўя жавоб берган ўқувчисига дашном бераётган муаллимдек қошини чимирди.

— Балки профессор Саммерлининг бу масалага оид фикрини эшитсак жоиз бўлармиди? — таклиф этди у.

Иккала профессор илм-фаннинг нурли чўққиларига кў-

тарилишиб, муаммони ҳал қилишга киришдилар, емиш тобора камайиб борадиган шароитда тириклик учун кураш ва туғилиш ўртасидаги алоқани фақат шундай чуққидан туриб ҳал қилиш мумкин экан-да.

Ўша куни эрталаб биз яна птеродактиллар макон қурган ботқоқликдан чиқиб қолмаслик учун ирмоқ бўйлаб шарқ томон юрдик, ясситоғнинг кичик бир қисмини харитага туширдик. Ўрмоннинг биз юрган томони шу қадар қалин эдики, биз гўё дарахтзорни ёриб борардик.

Шу пайтгача мен Мепл-Уайт Мамлакатининг даҳшатли манзараларинигина ҳикоя қилиб келдим, лекин бу адолатдан эмасди-да, чунки ўша тонг палласида биз нуқул, асосан оқ ва сариқ тусдаги анвойи гуллар орасида юргандик. Челленжер билан Саммерлининг гапларига қараганда, ибтидоий жамиятдаги ранглар ана шу икки тус билан чекланган экан. Кўпинча ер юзи майса гуллар билан буркангани учун тўпигимизгача ажойиб юмшоқ гиламга ботиб борарди, атрофга ўткир хушбўй ва ёқимли ҳидлар тарқалгани учун бошимиз айланиб борарди. Ҳаммаёқда худди ўзимизнинг Англиядагидақа асаларилар гўнғилларди. Дарахтларнинг шохлари меваларини кўтара олмай эгилиб ётипти, уларнинг баъзилари бизга таниш бўлса, кўплари мутлақо нотаниш эди. Биз қуш чуққиган мевалардан олиб, заҳарланишдан қўрқмай дастурхонимизни бойитдик. Чангалзорнинг ана шу қисмида ёввойи ҳайвонлар солгап сўқмоқлар ҳар томонга кетади, ботқоқ пастликларда эса ҳисобсиз излар кўринади; улар орасида игуанодонларнинг ҳам излари учрарди. Ўрмондаги ялангликларнинг бирида ана шу баҳайбат махлуқлар подаси ўтлаб юрарди, лорд Жон дарров дурбинини олиб, бурда-бурда қилиб ташланган гуанодонникига ўхшаш асфальтдоғлар буларнинг таналарининг уер-буерида бормикин деб қарай бошлади. Бу ғалати ҳодисани бирортамыз ҳам тушунтириб беришдан ожиз эдик.

Йўл-йўлакай майда ҳайвонлар — жайронлар, тангасимон чумолихўрлар, сўйлоқ, узун тишлари юқорига буралиб кетган ола тўнғизлар олдимиздан чиқиб турди. Бир марта дарахтлари сийраклашиб қолган жойдан тепаликнинг ям-яшил қиямалигида кулранг-жигарранг тусдаги аллақандай йирик ҳайвоннинг югуриб ўтганини кўриб қолдик. У шу қадар тез ўтдики, биз яхшилаб қарай олмадик ҳам. Мабодо, лорд Жон таъкидлаганидек, кийик десак, унинг катталиги жонажон Ватаним Ирландия ботқоқларида ҳамон топишаётган улкан буғуларнинг устихонидан қолишмасди.

Кечаси ташриф буюрган сирли меҳмон бизни қўрқитиб қўйган экан шекилли, лагеримизга қўрқа-қўрқа қайтдик. Бироқ бошқа бундай ҳодиса асло рўй бермади. Уша оқшом келгуси режаларимизни муҳокама қилиш чоғида баҳс қизиб кетди. Бу баҳсни батафсил баён қилмоқчиман, чунки у бундан буёнги ҳаракатларимиз тарзига таъсир қилиб, Мепл-Уайт Мамлакатини бир неча кун ичида узоқ ҳафталардагидан кўра яхшироқ ўрганиб олишимизга ёрдам берди.

Музокарани Саммерли очди. У эрталабданоқ нимадан-дир порози бўлиб турган эди, лорд Жон эртанги кун режалари ҳақида гап бошлаши биланоқ тутоқиб кетди.

— Бугун ҳам, эртага ҳам, индинга ҳам бу қопқондан қутулиб чиқиш йўлларини излашимиз керак,— деди у.— Ҳаммаларингиз мамлакатнинг ичкарисига тобора кўпроқ кириб бориш ҳақида бош қотираяпсизлар, ваҳоланки, менимча, бу ердан чиқиб кетиш ҳақидагина ўйлаш лозим.

— Фан кишисининг бунчалик тубан кетишини ўйламаган эдим, сэр! — ғўнғиллади Челленжер пахмоқ соқолини силаркан.— Сиз шундай бир мамлакатга келиб қолдингизки, олам бино бўлиб, чинакам ишқибоз натуралист уни умр бўйи орзу қилиши мумкин, холос! Келиб-келиб сиздек бир олим шундай қўриқхонани ташлаб кетамиз, деган таклифни ўртага ташлаб ўтирса-я, яна бизга у билан ва унда истиқомат қилувчилар билан юзаки танишиш кифоя, деб маслаҳат берасиз, а! Сизга жуда ҳайрон қолдим, профессор Саммерли!

— Марҳамат қилиб, шуни унутмангки,— деди у жаҳл билан,— Лондонда мени студентларнинг катта группаси кутаяпти, ҳеч нимани билмайдиган ассистентимга ташлаб келганман. Менинг аҳволим сизникидан бироз бошқачароқ, профессор Челленжер, чунки менга маълум бўлишича, сизга ҳеч ким ва ҳеч қачон ёшларга таълим беришдек масъулиятли вазифани топширмаган-да.

— Ҳа, баракалла,— унинг гапига қўшилди Челленжер — Олий мақомдаги ижодий изланишларга қобил бўлган ақлу заковатни бўлмағур нарсалар билан банд қилишнинг нима кераги бор? Бу қабихлик бўлур эди, менимча! Мана шунинг учун ҳам мен бундай таклифларни ҳамиша қатъиян рад этиб келаман.

— Қанақа таклифларни ўзи! — ўсмоқчилаб ачитиб сўради Саммерли.

Лекин шу чоғ лорд Жон гапни бошқа мавзуга буришга уриниб кўрди.

— Сизларга шуни айтишим керакки,— дея бошлади у

гапини,— бу мамлакат билан яхшироқ танишмасдан туриб, Лондонга қайтишни шармандалик деб биламан.

— Мен эса редакция остонасидан қадам қўйишга, кексамиз Мак-Ардл кўзига кўрингани ор қиламан,— гап қистирдим мен. (Албатта сиз хафа бўлмасиз бу гапимга, сэр, а?). Шундай материалнинг қадрига етмай кетиб қолсам Мак-Ардл мени умрбод кечирмас. Лекин, менимча, бу баҳслар ортиқча: ахир биз жудаям хоҳлаганимиз билан, бари бир, пастга туша олмаймиз-ку.

— Навқирон дўстимнинг тафаккури ниҳоятда қашшоқ бўлса ҳам гапларида жон бор,— деди Челленжер.— Албатта, биз унинг жирканч газетаси манфаатларини сариқ чақага ҳам олмаймиз, лекин ҳақиқат ҳақиқатлигича қолади: биз пастга туша олмаймиз, бинобарин, бефойда баҳсларга вақт сарфлашнинг кераги йўқ.

— Менинг фикримча, сизлар ўйлаган нарсаларнинг ҳаммаси кучни беҳудага сарфлаш бўлиб чиқади,— тўнгилади Саммерли трубкасини оғзидан олмай.— Рухсатларингиз билан, сизларга шуни эслатиб қўяйки, биз бу ерга Лондон зоология институти илмий йиғилиши олдимизга қўйган маълум мақсад билангина келганмиз. Бу мақсад профессор Челленжернинг фикрларини текшириб кўришдир. Айтишим керакки, биз уларнинг тўғрилигини батамом тасдиқлай оламиз. Демак, бизнинг вазифамиз тугади. Ясситоғни, унда яшовчиларни муфассал ўрганиш масаласига келсак, бу улкан вазифани махсус жиҳозланган катта экспедициягина удалай олади. Бу вазифани бажаришга ўзимиз киришиб кетгудек бўлсак, фанга қимматли ҳисса бўлиб қўшилувчи биз тўплаган материални Англияга ким олиб боради? Профессор Челленжер одам боласи чиқа олмайдиган мана шу ясситоғ устига кўтарилиш воситасини топди. Келинлар, ундан ўзига хос топқирлик фазилатини яна бир бор ишга солиб, бизни келган оламимизга қайтаришини илтимос қилайлик.

Саммерлининг далиллари менга ниҳоятда оқилона кўринди. Ҳатто Челленжер ҳам мулоҳазага толди, фикрларимга шубҳа қилувчиларнинг ўзларини ҳақлигимга ишонтирмагунимча, мухолифларимни шарманда қила олмайман, деб ўйлаб қолди.

— Ясситоғдан тушиш муаммоси биринчи қарашда ҳал қилиб бўлмайдигандек туюлади,— деди у,— лекин мен инсон ақлу заковати бундай жумбоқни ҳал қилишига шубҳа қилмайман. Муҳтарам ҳамкасабам ҳақ бўлсалар керак: биз Мепл-Уайт Мамлакатига узоқ туриб қолишимиз керак эмас, уйга қайтиш ҳақида ўйлаш вақти етди. Бироқ мен

ясситоғни текшириб, бирор харитасини тузмагунимизча қайтиб кетишдан қатъий бош тортаман.

Профессор Саммерли бетоқат бўлиб, пишқириб қўйди.

— Разведкага роса икки кун вақтимиз кетди,— деди у,— бу ҳам ҳеч нима бермади. Биз аввалгидек ясситоғ топографияси ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмасмиз. Фақат бир нарса маълум бўлди: Мепл-Уайт Мамлақати ўрмонга бурканган экан. Лекин батафсил текшириш учун ойлаб вақт керак бўлади-ку! Бу ерда бирор тепалик бўлганида бошқа гап эди. Бироқ ясситоғ ўзининг ўртасига қараб нишабланиб боради, бинобарин, биз унинг ичкари-сига кириб борганимиз сари, бари бир унинг умумий кўри-ниши очилмайди.

Шунда менинг бир илҳомим келиб кетди. Мен тасоди-фан нигоҳимни қудратли шохлари бошимиз узра юксалган сербутоқ азамат гинкго дарахтига тушиб қолди. Дарахтнинг танаси ниҳоятда йўғон бўлгани учун бу атрофда ундан баланди топилмаслиги аниқ эди. Модомики, ясситоғ бамисоли қозондек четлари кўтарилиб тураркан, нима учун бу дарахт Мепл-Уайт Мамлақатини кузатишимиз учун минора вазифасини бажармас экан? Мен болалигимдаёқ дарахтларнинг учига чиқишга уста эдим. Ҳамроҳларим қояларга мендан яхши тирмашиб чиқишади, албатта, бироқ дарахт устига чиқишда менга етиб бўпти. Энг пастдаги шохга оёғимни қўйсам бас, буёғи ҳеч нима эмас, пилдираб олиб учига қиқиб кетаман.

Менинг фикрларим зўр қувонч билан кутиб олинди.

— Навқирон дўстимиз шундай ажойиб муаллақчилик ҳаракатлари қиладики, давангирдек-давангирдек одамлар, алп қоматли йигитлар ҳайрон қолсин,— деди Челленжер ёноқларини икки олмадек қизартириб.— Мен бундай қарорни қувватлайман.

— Йигитча, қойил сизга, ақлингизга балли-ей! — хитоб қилди лорд Жон елкамга қоқиб.— Нега бу фикр каллангизга олдинроқ келмаганига тушуна олмаяпман, холос! Қуёш ботишига бир соатча вақт қолди, лекин сиз жойнинг жуда тахминан бўлса ҳам планини чизишга улгурасиз. Тепага блокнотингизни олиб чиқаверинг. Ҳозир биз дарахт тагига учта яшикни устма-уст қўямиз-да, сизни бир амаллаб тепага чиқарворамиз.

Лорд Жон яшиклар устига чиқди-да, эҳтиёткорлик билан менга кўмаклаша бошлади, лекин шу чоғ ишга Челленжер аралашди. У ёнимизга чопиб келди-да, бир ҳаракат қилиб бақувват кафти билан мени юқорига иргитиб юборди. Мен йўғон булоққа ёпишиб олиб, оёқларимни дарахт

танасига тираб-тираб, аввал белимгача булоққа тирмашиб осилиб, кейин шохга чўккалаб олдим. Пастдаги урта булоқ менга зина вазифасини ўтади, қолган новдалар ҳам кўтарилишимга ёрдам берди, тез орада ер кўзимдан ғойиб бўлиб қолди.

Вақти-вақти билан тўхтаб қолишга, ҳатто узунлиги ўн фут келадиган шохга осилиб чиқишга тўғри келди, аммо, умуман олганда, кўтарилишим чакки бўлмапти, назаримда, тез орада Челленжернинг йўғон товуши бу томонларга асло етиб келмайдигандек эди. Лекин дарахт шу қадар улкан эдики, бошим узра соя солиб турган япроқларга қанча қарасам ҳам унинг сал бўлса-да, сийраклашаётганини пайқамасдим.

Кўп ўтмай йўлимда бир шохдаги ям-яшил миқти коптокдек бир нарсага дуч келдим — дарахтга ёпишиб чиқадиган ёт нарса бўлса керак деб ўйладим. Нималигини биллиш учун бўйнимни чўзиб қардим, кўзим бир нарсага тушди-ю, даҳшатдан ўзимни йўқотиб, дарахтдан йиқилиб тушишимга салгина қолди.

Аллакимнинг афти менга тикилиб турарди — орамизда икки футча ҳам масофа қолмаганди. Ҳалиги башаранинг эгаси бўлган, коптокдек шохлар орқасига яширинган махлуқ ҳам мен билан бир вақтда бўйинини чўзиб қараётган экан. Башара маймунникидан кўра кўпроқ одамникига ўхшарди. Ҳуснбузарлар тошиб кетган узун, оқиш юзи, эзилган бурни, каттакон пастки жағи, ияги билан ёноқларидаги гажакка ўхшаган чўткадек қаттиқ соқоли бу қиёфага мудҳиш тус берарди. Махлуқ жағларини катта очиб, гўё мени бўралаб сўкаётгандек бўкирди, шунда унинг пастга қайрилиб кетган қашқирона ўткир курак тишларини кўриб қолдим. Ўсиқ қошлари остидаги ёвуз кўзлари менга ўт сочгандек ялт этиб боқди-ю, шу он қўрқувдан жонсиз ҳолга тушди. Махлуқ тошдек ерга шўнғиди. Синаётган шох-шаббанинг қасир-қусири эшитилди, сапсарик, чўчқаникидек сертук бир гавда кўз олдимдан лип этиб ўтди-да, юлиниб-юлқинган япроқлар гирдобиди ғойиб бўлди.

— Нима гап?— лорд Жон Рокстоннинг овози эшитилди пастдан.— Нима бўлди?

— Сизлар ҳам кўрдингларми?— қичқирдим ҳаяжонимни боса олмай иккала қўлим билан шохни ушлаганча дағдағ титрар эканман.

— Аллақандай шовқин эшитдик, сиз тойиб кетибсизми деб ўйлабмиз. Нима гап ўзи?

Бу одамсимон маймуннинг беҳосдан пайдо бўлиши жон-

понимни чиқариб юборганидан, бор-е деб пастга тушиб, воқеани ҳамроҳларимга гапириб бермоқчи ҳам бўлдим. Бироқ дарахт чуққиси жуда яқин қолганини ҳамда зиммамга олган вазифани бажармасдан пастга қуруқ қайтиб тушиш иснодини ўйлаб фикримдан қайтдим.

Кейин бирпас ҳордиқ чиқариб олдим-да, нафасимни ростлаб, яна юқорига интилдим. Бир марта оёғим чириган шохга тегиб кетиб, иккала қўлим билан шохга осилиб қолдим, лекин умуман олганда, тепага чиқиш қийин эмасди. Секин-аста япроқлар сийраклашиб юзимга шабада ҳовури урилди, демак, гинкго қўшни дарахтлардан юксалган жойига чиқибман.

Лекин мен тобора баландга чиқавердим, энг учига чиқмагунимча атрофга қарамайсан деб сўз бергандим ўзимга ўзим. Ниҳоят, шохлар оғирлигимни кўтара олмай эгила бошлади. Шунда мен маҳкамроқ бир айри шохни танладим-да, яхшироқ ўтириб олиб, бизни тақдир шамоли олиб келган сеҳрли мамлакатнинг мафтункор жамолига маҳлиё бўлиб пастга қараб қолдим.

Қуёш нақ уфққа ёнбошлаган, оқшом осуда бўлганлиги учун остимдаги ясситоғ учидан бу учигача кафтдагидек кўриниб турарди. Ясситоғ сатҳи узунлиги ўттиз миль, кенглиги йигирма миль масофага чўзилган ясси кўринишдаги саёз воронкага ўхшарди, чунки унинг четлари ўртага қараб нишаб бўлиб борарди, ўртасида эса хийла катта кўл бор эди. Бу сўлим кўлнинг бўйларини тўқайзорлар ўраб олган, қуёшнинг заррин нурлари живирлаб ўйнаётган ложувард сув бети, сарғимтир саёз қумликлар сийрак қамишлар орасидан ялт-юлт кўзга ташланарди. Саёзликларда жуда кўп аллақандай нарсалар қорайиб кўринарди. Аллигаторлармикин десам, жуда катта, қайиқмикин десам — жуда узун. Дурбин билан қараган эдим, улар жонли махлуқларга ўхшади, қанақа махлуқлар эканлигини билмадим.

Ясситоғнинг лагеримиз турган томонида, уер-буерида ялангликлар кўриниб турган ўрмон билан қопланган қоялар марказий кўл томон олтмиш футча чўзилиб кетган. Нақ оёғимнинг остидагина игуанодонлар яланглиги борлигини, дарахтлари сийраклашиб бораётган ботқоқликлардан эса птеродактиллар ошиёнига йўл ўтишини ажратиб олдим. Лекин кўлнинг нариги томони табиати кескин ўзгараркан. У ерда ҳам биз пастда текисликдан туриб кўрган қизғиш базальт тепаликлар кўтарилиб турарди. Бу тепаликлар силсиласининг баландлиги икки юз футча, этакларида дарахтзорлар бор эди. Қизғиш қояларнинг

пастки қисмида, ердан салгина юқорироқда бир неча қора туйнук мавжудлигини дурбинда кўрдим — афтидан, булар форларнинг оғзи бўлса керак. Ана шу форларнинг бирида нимадир оқариб кўринди, аммо нималигини била олмадим.

Қуёш ботиб, ҳеч нимани кўриш мумкин бўлмай қолгач, мен ишимни тўхтатдим-да, дарахт тагида мени сабрсизлик билан кутиб туришган ўртоқларим олдига тушдим. Мана шу чоғда мен шу куннинг қаҳрамони бўлиб қолдим! Бу фикр мендан чиққан эди, унинг ижросини ҳам ўзим ўринлатдим. Мана ўша бизнинг бир ойлик вақтимизни тежайдиган, Номаялум мамлакатда довдираб сарсон-саргардон бўлиб юриш заруратидан бизни халос қиладиган ҳарита! Тантанали вазиятда қўлларимни қисиб табрик-лашди. Бироқ ўртоқларга харитани кўрсатишимдан олдин одамсимон маймунга дуч келганлигимни гапириб беришим керак эди.

— Махлуқ ҳаммавақт ўша ерда бўлган экан, — дедим.

— Буни қаердан биласиз? — сўради лорд Жон.

— Нуқул аллаким ёвуз кўзлари билан таъқиб қилаётгандек бўлаверди-да. Эсингиздами, профессор Челленжер? Бу ҳақда сизга гапирган эдим.

— Ҳақиқатан ҳам шунга ўхшаш бир гапни эшитгандай эдим. Навқирон дўстимиз ҳам кельт ирқиға мансуб кишиларга ўхшаб хаёлот оғушида юради.

— Телепатия¹ назарияси... — дея гап бошлади Саммерли, трубкасига тамаки тикаркан.

— Бу ҳаддан ташқари мураккаб муаммо, уни ҳозир муҳокама қилиб ўтирмаймиз, — шартта оғзидан олди Челленжер. — Қани, менга айтинг-чи, — мурожаат қилди у менга, худди яқшанбалик мактаб ўқувчисини синаётган руҳонийдек улуғвор бир меҳрибонлик билан, — бу жониворнинг бош бармоғини кафтига букиб турганини сезмадингизми мабодо?

— Йўқ, бунақасини асло сезмадим.

— Думи бормиди?

— Йўқ.

— Кейинги оёқларида тирноқ бормиди?

— Ҳар қалай, бўлса керак, бўлмаса шохдан-шоҳга бунчалик тез сакрай олмасди.

— Агар хотирам адаштирмаса, Жанубий Америкада

¹Телепатия — ҳиссиёт органларисиз фикрни узоқ масофага узатиш ва қабул қилиш.

маймунларнинг ўттиз олтига яқин тоифаси бор... профессор Саммерли, луқма ташламаслигингизни илтимос қиламан... лекин улар орасида одамсимон маймунлар йўқ эди. Энди шу нарса шубҳасизки, бунда одамсимон маймунлар бор экан, улар фақат Африка билан Шарқда яшайдиган сержун гориллалар бўлмай, балки одамсимон маймунларнинг бир тоифаси экан. (Мен ана шундай горилласимонларнинг қариндошларини Кенсингтонда кўрган эдим, деган гап оғзимдан чиқиб кетишига бир баҳя қолди.) Бу ердаги одамсимон маймунлар учун характерли бўлган нарса, уларнинг ўсимликларга ўчлиги ҳамда юзларининг оқ тусда бўлишидир, кейинги ҳол бу маймунларнинг дарахтлар устида, қалин япроқлар орасида яшашлари билан изоҳланади. Олдимизда бу махлуқлар кўпроқ кимга — маймунларгами, одамларгами.— яқинлигини аниқлаш муаммоси туради. Борди-ю, одамга яқин турса, авом халқ тилида оддийгина қилиб «стмай турган нарса» аниқланди дейишимизга, афтидан, асос топилган бўлади. Бизнинг бурчимиз дарҳол ана шу муаммони ҳал қилишга киришишдир...

— Эътироз билдираман! — кескинлик билан бўлди унинг сўзини Саммерли.— Ҳозир қўлимизда ясситонинг харитаси бўлган бир пайтда,— бунинг учун фикри камоли зукколик билан ишлайдиган мистер Мелонунинг топқирлигига офаринлар айтишимиз лозим (унинг сўзларини айнан келтиришим вожибдир), — бизнинг ягона бурчимиз — мудҳиш жойдан дарҳол эсон-омон чиқиб кетиш чорасини кўришдан иборатдир.

— Маданият мевалари сизга уйқу бермаяптими дейман! — тўнғиллади Челленжер фиғон бўлиб.

— Ҳа, сэр! Маданий оламнинг энг зўр меваси сиёҳ деб биламан, сэр! Биз бу ерда кўрган-билганларимиз ҳақида ҳисобот бераверайлик, ундан кейинги тадқиқот ишларини бошқалар қилаверсин. Ахир, мистер Мелон харитасини кўрсатгунча ўзингиз ҳам шунга рози эдингиз-ку.

— Яхши,— деди Челленжер.— Эксплуатациямиз натижалари дўстларимиз эътиборига бориб етган замон мен ҳам енгил тортаман. Лекин мен ҳозирча бу ердан чиқиб олиш йўлини тополмай турибман-да. Аммо-лекин Жорж Эдуард Челленжер ақлу заковатининг топқирлиги туфайли у ҳал қила олмайдиган муаммо йўқ ва у эртагаёқ бу масала билан жиддий шуғулланишга ваъда беради.

Улар ўртасидаги баҳс тугади. Уша оқшомдаёқ гулхан шуъласи билан ягона шам ёруғида менинг дарахт учида чизган қораламаларим асосида Йўқолган оламнинг ягона

харитасини тузиб чиқдик. Мен дарахт учида туриб олиб белгилаган деталлар тегишли жойларга туширилди. Челленжернинг қалами кўлни акс эттирган катта оқ доғ устида тўхтаб қолди.

— Бунга қандай ном қўямиз? — сўради у.

— Нима учун энди ўз номингизни абадийлаштириш учун қулай имкониятдан фойдаланмас экансиз? — одати-ча ачитиб кесатди Саммерли.

— Мен аминманки, сэр, авлодларимиз Челленжернинг номини эслаб қолишлари учун бундан ҳам бақувват асослар топилади. Бу асослар эса унинг шахсий хизматлари замирида ётибди, — ғазаб билан жавоб берди профессор. — Ҳар бир нодон ўз номини бирор дарёгами ёки тоғ чўққисигами қўйиши мумкин. Менга бундай ҳайкалнинг кераги йўқ.

Саммерли янги хуружга тайёрланиб, оғзини қийшайтириб тиржайди, лорд Жон бўлса, баҳсчиларни тинчитишга шошилди.

— Азиз навқирон дўстим, кўлга сиз ном беришингиз керак, — деди у. — Уни биринчи бўлиб сиз кўрдингиз. Борди-ю, харитага «Мелоун кўли» деб ёзиб қўйсангиз, ҳеч ким монелик қилмайди сизга.

— Албатта, албатта! Майли, навқирон дўстимиз ўз номини шу кўлга бера қолсин, — қувватлади уни Челленжер.

— Ундай бўлса, — дедим мен қизариб кетаётганимни ўзим ҳам сезиб, — кўлнинг номи Глэдис бўла қолсин.

— «Марказий кўл» деган ном қалай бўларкин, унинг қаерга жойлашганини ҳам билдириб турган бўлармиди? — сўради Саммерли.

— Йўқ, Глэдис кўли бўла қолсин, — Челленжер менга ҳамдардлик нигоҳи билан жилмайди-да, дашном бергандек бошини сарак-сарак қилди.

— Эҳ, ёшлар, ёшлар! — деди у. — Хўп, майли, Глэдис бўлса, Глэдис-да!

УН ИККИНЧИ БОБ

«ЎРМОНДА БЎЛИШ МУНЧА ҲАМ ҚЎРҚИНЧЛИ!»

Кейинги пайтларда эсим кирарли-чиқарли бўлиб қолди шекилли, лекин аввалги хатимда менинг ҳамроҳларимдек зукко одамлардан уч киши миннатдорчилик билан кўлимни қисишганини ёзган бўлсам керак, а?! Уларнинг гап-ларига қараганда мен ҳаммамизни қутқарибман ёки аҳволимизни анча осонлаштирибман. Экспедиция аъзоларининг

энг кенжаси бўлганим, ҳамма нарсада ўртоқларимдан кейинда турганлигим туфайли тажриба ва уddaбуронлик бoбида саёхатимизнинг дастлабки кунларида ҳеч вақода кўзга ташланмай юрдим. Лекин иш кўрсатиш пайти менга ҳам келди. О, афсус! Мағрурлик — яхшиликка олиб келмайди! Ўзимга бино қўйиб юборганлигим, менинг характерим учун янгилик бўлган мақтанчоқлик натижасида ўша куши кечаси шундай бир балога йўлиқдимки, ҳозиргача уни эсласам, аъзои баданимни қўрқув босади.

Бу воқеа шундай бўлган эди. Гингко дарахти учига муваффақиятли чиққанимдан мағрурланиб, ҳаяжонланиб кетганим учун асло ухлай олмадим. Ўша кечаси биринчи бўлиб Саммерли навбатчилик қилди. Гулханнынг ғирашира ёруғида унинг қўпол, бесўнақай гавдаси кўриниб турарди. У қаддини эгиб, милтигини тиззасига қўйганча ўтираркан, вақт-вақти билан бурнини торганида, эчки соқоли силкиниб қўярди. Лорд Жон ўзининг пончоси — жанубий америкаликлар кўрпасига ўралиб олганча миқ этмасдан ухларди. Аммо-лекин Челленжернинг йўғон ва қаттиқ хурраги бутун ўрмонга тараларди.

Тўлин ой ёрқин нур сочади; тун шабадаси ҳавони совута бошлади. Росаям сайр қиладиган тун бўлди-да! Бирдан миямга: бир сайр қилиб келмайманми, деган фикр келиб қолди. Лагердан шундоққина секин чиқаману марказий кўлга олиб борадиган йўлни топанман-да, эрталаб бир талай янгиликлар билан қайтаман. Хўш, қалай! Ўшанда обрўим ҳам, нуфузим ҳам янада ошиб кетган бўларди! Мабодо Саммерли бизни бу ердан қайтиб кетиш йўлини топишга кўндиргудек бўлиб қолган чоғида, биз Лондонга Мепл-Уайт мамлакатининг марказий қисми ҳақида энг аниқ маълумотлар билан борган бўлардик, у ерга мендан бошқа ҳеч ким оёқ босмаган бўларди-я! Мен Глэдисни эсладим... «Инсон — ўз шуҳратининг бунёдкори» — деган сўзлар қўлоқларимда янграрди. Мак-Ардлни ҳам эсладим. Газетамиз учун зўр материал бўлади, бугун бир саҳифани эгаллайди! Олдида мени зўр мартабалар кутмоқда! Уруш бошланиб қолса, мени жанг бўлаётган жойларга ҳарбий мухбир қилиб юборишади. Мен қўлимга илинган милтиқни олдим — ўқлари чўнтагимда бор эди, шу он фортизмизга кираверишдаги тўсиқ бўлиб турган нарсаларни бир ёқлик қилиб, ихотадан лип этиб ўтиб кетдим. Кейин орқамга қарасам, бечора посбонимиз Саммерлининг аввалгидек ўчиб қолаёзган гулхан ёнида бамисоли калласини лиқиллатадиган хитой қўғирчоғидек бошини бир маромда сарак-сарак қилганча мудраб ўтирганини кўрдим.

Юз ярдча юрмасимданоқ бу ишимнинг мутлақо бемаъ-нилиги ўзимга аён бўлди. Бу саёҳатномам саҳифаларида кибру-хавога берилиб кетишим чинакам дадил киши бўлишимга тўсқинлик қилишини, дунёда ҳаммадан ҳам қўрқоқ номини олишдан хазар килишимни ёзган эдим шекилли. Ана шу қўрқув мени олға бошлайверди. Мен лагерга қуп-қуруқ қайтиб кела олмасдим-да. Ҳатто ўртоқларим гирибонимдан олиб, юраксизликда айблашмаса ҳам, бари бир мен номусдан уялиб ўзимни қўйгани жой топа олмаган бўлардим. Айни вақтда мен қўрқувдан қалт-қалт титраб, шу номақбул аҳволдан қутулиш учун ҳамма нарсамдан кечишга тайёр эдим.

Ўрмон ниҳоятда қўрқинчли эди! Дарахтлар шу қадар зич, япроқлари шунчалик қалин эдики, ой нури ерга қарийб тушмас, энг юқоридаги шохларнинг баргларигина юлдузлари чарақлаган осмон сатҳида нафис нақшлардек кўринарди. Секин-аста қоронғиликка кўника борган кўзларим баъзи нарсаларни ажратадиган бўлди. Ана шу зимзиё тун қўйнида айрим дарахтлар ўрадек кўринар, бошқалари тим-қора зимистон қўйнига фарқ бўлгандек эди, бу қоп-қоронғи ўраларни ёрнинг оғзи деб кирмоқчи бўлганимда дарахтларга урилиб кетиб, орқамга тисарилардим. Мен шу топда ўлимга маҳкум игуанодоннинг жон талвасасида ўрмонни чарх уриб юрганини эсладим. Лорд Жоннинг машъали ёруғида кўз олдимдан лип этиб ўтган серсўғал, қонга бўялган тумшуқ ҳам ёдимга келди. Номсиз даҳшатли махлуқ шу ерларда ов қилиб юаркан-да. Ўиртқич бу зимистон қўйнидан истаган дақиқада лип этиб чиқиб қолиши мумкин. Мен тўхтадим, чўнтагимдан ўқни олдим-да, милтиқнинг затворини созладим. Бу милтиқ ҳам эмас, балки сочма қўшотар эди.

Шу он яна: «Қайтиб кетганим дурустмиди?» — дея ўйлаб қолдим. Баҳона ҳам етарли, ҳеч ким муваффақиятсизликка учраганимни билмайди. Бироқ аҳмоқона ғурур ана шу ҳақиқатга қарши кўндаланг бўлди. Йўқ, мен муваффақиятсизликка учрашни асло истаган эмасдим, буни мутлақо хоҳламасдим. Модомики гап шунга бориб тақалган экан, бу ерда менга менга қиладиган хавф-хатарга қарши курашимда ов қуролим уёқда турсин, милтиқ ҳам иш беролмаслиги мумкин. Лагерга қайтиб бориб, хатони тузатиб келишимнинг фойдаси йўқ, чунки иккинчи марта уларга билдирмай чиқиб бўлман. Ниятимни тушунтириб беришга тўғри келади, унда ташаббусни бой берган бўламан. Бир оз иккиланишлардан сўнг юрак ютиб, иш

бериши амримаҳол бўлган сочма қушотарни ушлаганимча олға юра бошладим.

Ўрмондаги зимистонлик мени ваҳимага соларди, ой нурига чўмган игуанодонлар яланглигига чиққанимдан сўнг баттар даҳшатга тушдим. Мен буталар орасига яшириниб, ялангликни кузатдим. Махлуқлар кўринмасди. Игуанодонлардан бири қаҳрамон бўлган фожиа, афтидан, бошқа махлуқларни ҳам бу яйловни тарк этишга мажбур этган бўлса керак. Туманли кумуш тонг сукунат оғушида — тиқ этган товуш йўқ. Юрак ютиб, ялангликни тез кесиб ўтдим-да, яна нариги томондаги ирмоқ бўйига чиқиб олдим, бу сой менга йўл кўрсаткич вазифасини бажарарди. Бу қувноқ ҳамроҳ чулдираши, шаршараси билан қадрдон дийримдаги болалик чоғларимда хонбалиқ тутиб юрганим, қалбимга азиз жонажон дарёмизни эслатарди. Оқим бўйлаб паст томон юрсам, ирмоқ мени кўлга олиб боради агар юқорига кўтарилсам, у мени яна лагеримизга элтади. Ирмоқ ҳадеб чаңгалзорлар орасида ғойиб бўлиб қолаверарди, аммо унинг тинимсиз чулдираши қулоғимдан кетмасди.

Қиямалик пастлаган сари ўрмон тобора сийраклашиб, ўз ўрнини бутазорларга бўшатиб бераверди, фақат одимодим жойлардагина яккам-дуккам баланд дарахтлар шўппайиб турарди. Юриш осонлашди, энди ўзим ҳеч кимга кўринмай, атрофни кузатиб боришим мумкин эди. Йўлим птеродактиллар ботқоғидан ўтарди, ўша томондан қанотлари камида йигирма фут келадиган шу улкан махлуқлардан бири менга пешвоз кела бошлади. Мана, у ой гардишини тўсиб, кўзни оладиган ёғду сочадиган пардали қанотларнио қорайиб кўринган гавдаси билан бошим узра чарх ура бошлади. Бу муртад махлуқ овозини чиқарса бас, разил инилари бошимга ёпирилиб келишини тажрибамдан билганим учун ўзимни буталар панасига урдим. Птеродактиль чаңгалзор орасига қўнғандан кейингина мен оҳиста йўлга тушдим.

Тун ниҳоятда сокин, лекин бу жимликни олға юрганим сари кучаяётган бир маромдаги, билқиллаган товушгина бузиб турарди. Ниҳоят, қозондаги қайнаётган суюқликдан чиқаётган бақирлашни эслатадиган ана шу товуш манбаи бўлмиш булоқ бўйида тўхтаб, унинг сирини англадим. Унча катта бўлмаган қўлмакнинг ўртасида бир қўл кўриниб турарди, аниқроғи у қўл эмас, каттароқ қўлмак эди, чунки диаметри ўзимизнинг Трафальгар-сквердаги ҳовуздан катта эмасди. Унинг сақичдек қоп-қора юзида тинимсиз пуфақлар ҳосил бўлиб ёрилар, газ тарқатарди. Қўл

мак устидаги ҳаво иссиқдан жимирлар, атрофидаги ер эса шу қадар қайноқ эдики, кафтим тегиши биланоқ қўлимни жон ҳолатда тортиб олдим. Афтидан, асрлар давомида ер юзига отилиб чиқишга интилиб ётган ясситоғ замиридаги вулқон жараёнлари ҳали тугамаган эди. Биз бу ерларда қалин ўсган майса-ғиёҳлар орасида ётган қояларнинг парчаларини, қотиб қолган лава қуюнларини кўрган эдик, лекин бу суюқ асфальт резервуари қадимий вулқоннинг ҳозирги пайтда ҳам ҳаракат қилаётганини тасдиқловчи биринчи рад этиб бўлмайдиган далил эди. Афсуски, тонг отгунча лагеримизга етиб олишим учун шошилишим зарур эди, шунинг учун мен бу ерда тўхтаб ўтирмадим.

Бу қўрқинчли йўлни умримнинг охиригача унутмасман. Ой нури ёритиб турган ялангликнинг четидан айланиб ўтарканман, қуюқ соя панасида юришга интилардим. Чангалзор ичида бирор ҳайвон ўтиб қолганда шох-шаббарнинг шитирлашини эшитиб, юрагим қинидан чиқиб кетгандек қотиб қолардим. Рўпарамда улкан соялар пайдо бўлар ва юмшоқ панжаларини оҳиста босиб, сирғалиб, яна ғоийиб бўлишарди. Мен орқамга қайрилиб, кетиш ниятида тез-тез тўхтардим-у, аммо ҳар гал гурурим кўрқувдан ғолиб келиб, мени мақсадим сари олға силжитарди.

Ниҳоят соатимга қарасам, бирдан ошинти, дарахтлар орасидаги очиқ жойларда сув кўрини бошлади, ўн минутчадан кейин марказий кўл бўйидаги қамишлар орасига келиб қолдим. Анчадан бери ташналик мени қийнаб келаётгани учун ерга ётдим сувга лабларимни тутдим; сув муздек, жуда тотли эди. Соҳилдан бу ерга жуда кўп излар тушган кенг сўқмоқ туташган — афтидан, ҳайвонлар ундан сув ичгани тушишса керак. Сувнинг шундоққина бўйида қотиб қолган лава улкан қоядек юксалганди. Мен унинг устига чиқиб ётдим-да, атрофни кузата бошладим.

Ниҳоятимга тушган биринчи нарса ўзининг фавқулодда ҳайратомузлиги билан мени лол қолдирди. Мен гинкго дарахти учидан кўрганларимни тасвирлаганимда, қоялар силсиласида қора доғлар борлигини, уларни ғорларнинг оғзига ўхшатиш мумкинлигини эслатган эдим. Ҳозир ўша томонга қараб, ёрқин қип-қизил аланга порлаб турган жуда кўп тешикларни кўрдим, уларни тун қоронғусида кўринадиган океан кемаларининг иллюминаторларига ўхшатиш мумкин. Аввалига булар сўнмаган вулқоннинг билқилаётган лавасининг ёлқинлари бўлса керак, деб ўйладиму шу заҳоти бу тахминимдан воз кечдим. Лава жуда пастда билқиллаши мумкин, бироқ баланд қоялар орасида бўлмайдикун. Ундай бўлса бу нима экан? Ҳар қалай, эҳ-

тимолдан узоқроқ-ку, лекин бошқа изоҳ топиш амри-
ҳол — булар ғорларда ёқилаётган гулханларнинг ёлқини-
дан бошқа нарса эмас, уларни инсон қўлигина ёқиши мум-
кин. Менинг сайрим ана шундай ажойиб натижалар бер-
ди! Бундай хабарлар билан Лондонга қайтиб боришимиз
уятли бўлмайди.

Мен бу қизил живир-живир ёлқинларга узоқ қараб
турдим. Мен турган жойдан уларгача бўлган масофа ўн
милча ҳам келмасди, ҳатто шунча жойдан ҳам уларнинг
ўчиши, яна ёрқинроқ гуриллаши, аллакимларнинг сояси
тўсганда кўзимдан бутунлай ғойиб бўлиши аниқ билиниб
турарди. Ана шу ғорлар ёнига бориб, уларнинг ичини ку-
затиб, ер куррасининг ана шу сирли бурчида истиқомат
қилувчи инсон ирқининг ташқи қиёфаси ва ҳаёт тарзи ҳа-
қида ҳамроҳларимга сўзлаб беришга муяссар бўлиш учун
бор мол-дунёمنى беришга ҳам тайёр эдим! Ҳозир бу ҳақ-
да ўйлашнинг мавриди эмасди-ю, лекин бу ғорлар ичида
қандай сир-синаотлар яширинганини билмасдан ясситоғ-
ни тарк этишни бирортамиз ҳам истамаслигимиз аниқ
эди.

Глэдис кўли — менинг кўлим! — қаршимда симобдек
ялтирар, унинг нақ марказида ойнинг жамоли акс этиб
турарди. Кўл чуқур эмасди: бир неча жойида қумлоқлари
кўриниб турарди. Кўлнинг силлиқ сатҳида одатдаги ман-
зара — унда гоҳ доиралар ҳосил бўлар, энгилгина мавж-
лапарди; мана, қумуш тангаларини кўз-кўз қилиб; балиқ
сақради, яна аллақандай қўрқинчли махлуқнинг тимқора
букри бели кўринди. Бўйни узун улкан оққушга ўхшаган
ғалати бир махлуқ сариқ қумлоқ четидан юриб келди-да,
шалоплаб қўлга бир шўнғиди-ю, сузиб кетди. Унинг эгик
бақувват бўйни билан серҳаракат боши сув устида анча
вақтагача кўриниб турди. Кейин у шўнғиб кетди, шу би-
лан кўринмай қолди.

Тезда мен оёқларим остида бўлаётган воқеаларга эъти-
боримни қаратдим. Кўл қирғоғида йирик армадиллга¹ ўх-
шаган иккита ҳайвон пайдо бўлди. Улар сув узра энга-
шиб, тилларининг узун қизил тасмасини тезгина ишга со-
лишди. Улардан кейин шохлари тарвақайлаб кетган ул-
кан кийик модаси ҳам икки боласи билан сув ичгани кел-
ди. Бундай ғаройиб шохона жониворни Мепл-Уайт мам-
лакатидан бошқа ҳеч ерда топа олмайсан; лось ҳам, аме-

¹ Армадилл ёки зирҳдор — усти суякдан қаттиқ зирҳ билан қоп-
ланган сут эмизувчиларнинг алоҳида тоифасига мансуб жониворлар
вакили. Қазиб олинган зирҳдорларнинг суяклари жуда катта эди.

рика кийиги ҳам унинг елкасидан қеларди. Оиланинг ҳам-ма аъзолари тинчгина сув ичишаётганди, лекин қўққисдан ота кийик огоҳлантирувчи бир пишқирган эди, жониворларнинг ҳаммаси шу ондаёқ қамишлар орасига уриб кетди. Армадиллар ҳам жуфтакни ростлаб қолишди. Сўқмоқда аллақандай янги махлуқ — ҳақиқий баҳайбат газанда пайдо бўлди.

Миямда — бели юмалоқ, қушларниқига ўхшаш кичкинагина боши ерга тегай-тегай деб турган, қўпол тишлари учбурчак шаклда терилган бу майиб, бадбашара махлуқни қаерда кўрган эканман? — деган фикр пайдо бўлди. Бирдан эсимга келди: ахир бу Мепл-Уайт ўз альбомида акс эттирган, Челленжерни ҳамма нарсадан аввал қизиқтирган стегозавр-ку. Унинг даҳшатли оғирлигидан ер ларзага келарди, сувни шундай ғўриллатиб ичардики, унинг шовқини тун оғушидаги ҳамма нарсани ҳозир уйғотиб юборадигандай туюларди. Стегозавр беш минутча шундоққина ёнимда турди. Қўлимни шундоқ узатсам, ҳар бир ҳаракатида зириллайдиган жуда хунук тишларини ушлаб оладигандай эдим. Махлуқ сувга қонгач, узоқлашиб, харсанглар орасида ғойиб бўлди.

Соатимни олиб қарадим — икки ярим бўлипти, айни лагерга қайтадиган вақт. Қайтадиган йўлим боисидан шакшубҳага ўрин йўқ, чунки мен буёққа ирмоқнинг чап соҳили бўйлаб келгандим, ирмоқ эса кузатиш нуқтамдан бир неча қадам нарида марказий кўлга қўйиларди. Шундай қилиб, тунги сайрим натижаларида, ўртоқларимга бир талай янгиликлар олиб қайтаётганимдан ғурурланиб, лагеримиз томон шодон қадам ташлардим. Албатта, энг муҳим янгилик — троглодитларнинг аллақандай авлоди яшаётганлиги аниқ бўлган, ичи ёритилган ғорлар ҳақидаги гап эди. Лекин менинг марказий кўлни кузатишларим ҳам чакки бўлмаган эди. Кўлда тирик мавжудотлар тўлиб ётганига шохид бўлишим мумкин, бундан ташқари шу чоққача кўринмаган, тарихимизгача яшаган қуруқлик махлуқларининг янги-бир неча нусхасини тасвирлаб бера олам. Инсон билимлари хазинасига бир кечада — яна қандай даҳшатли кечада денг! — шунчалик қимматли ҳисса қўша олган кишилар дунёда жуда кам бўлса керак деб ўйлайман.

Ўз хаёлларимга берилиб, қиямаликдан секин-аста юқорилаб борарканман, лагергача бўлган масофанинг ярмичасини босиб ҳам бўлувдимки, орқамдан эшитилган ғалати товушлар мени ҳақиқат оламига қайтарди. Бу хуррак билан ҳўнграш ўртасидаги бўғиқ, паст ва даҳшатли сас

эди. Афтидан, яқин орада аллақандай ҳайвон пайдо бўлган бўлса керак, аммо қоронғида нималигини ажрата олмадим. Қадамимни тезлатдим, яна ярим милча юрганимдан сўнг яна ҳалиги сасни эшитдим. Бу сафар бу саслар қўрқинчлироқ ва қаттиқроқ эшитиларди. Орқамдан биров қувиб келаётганмикин деган фикр миямга келиши биланоқ юрагим қинидан чиқиб кетаёзди. Аъзои баданим музлаб бошимдаги мўйларим типпа-тик бўлиб кетди. Бу йиртқиш махлуқлар бир-бирини бурда-бурда қилиб ташлайверсин, майли, яшаш учун кураш қонуни шундай ўзи, аммо уларнинг ҳозирги замон одамига хуруж қилиши, бу оламнинг султони бўлмиш инсонни овлаб юриши ўта ғалати, бу қўрқинчи фикрга асло қўшила олмадим! Кўз олдимда яна Дантенинг «Дўзах» достонидаги мудҳиш манзара жонланди — лорд Жон машъаласининг ялт этиб кетган ёруғида қонаб турган тумшуқ намоён бўлди. Ой ёғдусига чўмган сўқмоққа кўзларим ола-кула бўлиб, тикилиб қолдим, азбаройи қўрқиб кетганимдан тиззаларим қалтирарди. Бундай ҳол фақат тушда бўлади: сукунат, ялангликда ойнинг кумуш нури жилоланади, дов-дарахтлар қорайиб кўринади. Бирдан ана шу сукунатни яна ўша пастгина, хирилдоқ ўқириш бузди. Бу товуш янада қаттиқроқ, янада яқинроқ эшитилди. Шак-шубҳа йўқки, мени кимдир таъқиб қилиб келмоқда, қувиб келувчи билан орамиздаги масофа минут сайин қисқариб бормоқда.

Мен бамисоли қоққан қоziқдек турган жойимда қотиб қолдим: сўқмоқдан кўзимни узолмасдим. Ниҳоят, махлуқ кўринди. Мен яқинда ўтган ялангликнинг нариги томонидаги дов-дарахтлар қимирлаб кетди. Улардан аллақандай улкан қора нарса ажралди-да, бир сакрашда ой нурига чўмган ўт устига тушди. «Бир сакрашда» деган иборани бежо ишлатмадим, чунки даҳшатли махлуқ кенгурудек қаддини ростлаб, жуда бақувват кейинги икки оёғини ерга тираб юрарди; олдинги оёқлари қорнига боғлангандек эди. Бу ҳайвоннинг улканлиги ва бақувватлиги мени ҳайратда қолдирди, нақ икки оёғида типпа-тик турган ҳақиқий фил дейсиз. Шундай улкан бўлишига қарамай, тез ҳаракат қилишини айтгин! Дастлабки дақиқада беозор игуанодон бўлса керак, деган умид лип этиб ўтди хаёлимдан. Бироқ тамомила нодонлигимга қарамай янглишганимни англадим. Учбармоқли ўтхўр игуанодоннинг боши оҳуникидек кичкина эди, бу одам қўрқадиган махлуқники эса, кеча бизни қўрқитган газанданики сингари чўлқурбақа тумшуғининг айнан нусхасидек кенг, юмалоқ эди. Қутуриб, бўкириб мени қувлаши ва шижоати бу — этхўр динозавр-

лар ер юзида мавжуд бўлган ҳамма замонларнинг энг мудҳиш йиртқич ҳайвонларидан бири эканлигидан далолат беради. Махлуқ ўқтин-ўқтин олдинги оёқларига суяниб, тумшугини ерга нуқиб-нуқиб менинг изларимни ҳидлаб кўрарди. Баъзида изларимни йўқотиб қўяр, лекин динозавр уларни топиб олиб, яна узун-узун сакраб, сўқмоқдан мени таъқиб қиларди.

Ҳозир ҳам бу даҳшатли дамларни эсласам пешонамни муздек тер босади. Нима ҳам қила олардим? Қўлимда ов милтиғи бор, холос, у билан нима ҳам қила олардим ҳозир? Мен жон ҳолатда атрофга қараб, бирор пана жой, — қоями, дарахтми — кўринармикан, деб олазарак бўламан, лекин бу ерда, чаггалзорда навниҳоллар ёш бўлганидан мени таъқиб қилаётган махлуқ уларни қамишдек синдириб ўтиши, катта дарахтларни ҳам босиб-янчиб келавериши ҳеч гап эмасди. Фақат қочишдан ўзга иложим қолмаганди. Бироқ нотекис тош қиямаликдан чопиш ҳам осонмасди. Бахтимга йўлимни кесиб ўтган, юрилавериб текис бўлиб қолган сўқмоқни ўз вақтида пайқаб қолдим. Разведка қилиб чиққанларимизда ёввойи ҳайвонлар солган бундай сўқмоқларнинг кўпини кўргандик. Шу сўқмоқдан югурсам, балки таъқиб қилувчидан қутулиб кетарман, чунки ўзим яхши чопаман, бунинг устига ҳозир яхши ҳолатдаман. Шунинг учун фойдасиз ов милтиғимни иргитиб юбордим-да, шу тунгача ҳам, ундан кейин ҳам асло намойиш қила олмаган юқори даражадаги спринт¹ натижасини кўрсатдим. Оёқларим чалишар, юрагим гурсиллар, нафасим бўғзимга тиқилар, лекин даҳшат таҳликаси таъқибидан қочиб, ҳамон югуриб борардим. Яна бирдан алпона панжаларнинг гурсиллаши, шох-шаббаларнинг қарсиллаши, қудратли ўпканинг ҳуштаги яқиндан эшитила бошлади... Ҳайвон менга етиб олай-етиб олай деб қолди. Ана у жудаям яқинимда. Ёнгинамда! Қутулишнинг иложи йўқ.

Аҳмоқ эканман! Нега энди югуришдан аввал шунча ўйлаб ўтирдим экан? Аввалига динозавр фақат ҳидлаб топнишига ишонган бўлса керак, бу эса қувишини секинлатарди. Лекин мен югуришим биланоқ у мени кўриб қолди-ю, ўша ондан бошлаб динозавр мени диққат-эътиборидан қочирмади. Яна бир неча бор сакраган махлуқ сўқмоқнинг муюлишида кўринди. Ойнинг ёрқин нурида чақчайган улкан кўзлар, жағига терилган икки қатор даҳшатли тишлар, олдинги икки калта панжасидаги ўткир тирноқлар ялтираб кўринди. Мен жон ҳолатда қичқириб, шошиб ол-

¹ С п р и н т (инглизча)— югуриш.

га қочдим. Ҳансираган хурраксимон нафас тобора яқинлашаверди. Оғир-оғир ташлаб келаётган қадамлар менга етиб олди. Яна бир секунддан кейин йиртқич махлуқ ордан қамдан ёпишади. Бирдан қулоқни қоматга келтирувчи қасир-қусур эшитилиб, жарга қулаб бораётирман, уёғи зистонлик, бўшлиқ қўйнида ўзимдан кетибман.

Ҳушимга келиб қарасам — менимча, орадан бор-йўғи бир неча минут ўтган бўлса керак-да, — қўланса, мутлақо чидаб бўлмайдиган бадбўй ҳид димоғимни ёриб, ўзимни лоҳас қилди. Мен қоронғида тимирскиланган эдим, бир қўлимга каттагина бир бўлак гўшт билан иккинчисига оғир суяк илинди. Юқорида, жуда баланддаги юм-юмалоқ тешикдан чарақлаб турган юлдузлар кўриниб турарди. Демак, мен аллақандай жуда чуқур ўранинг тубида ётган эканман. Зўр машаққатлар билан ўрнимдан туриб, оёғимдан бошимгача пайпаслаб чиқдим. Аъзон баданим зирқираб оғирди, ҳайрият, суякларим бутун, шикастланган ери йўқ. Ана шу чуқурга йиқилишимдан олдинги ҳолат тафсилотлари гувиллаб турган миямда элас-элас жонланаркан, оқариб бораётган осмонда динозаврнинг қора боши худди кўриниб қолаётгандек бўлаверди. Лекин ҳаммаёқ жимжит, осуда эди. Шунда бу бахтли тасодиф мени қаерга ташладийкин деб, ўранинг тубини пайпаслаб чиқдим. Ўра тагида ириб ётган бўлак-бўлак гўшлар бўлиб, улардан ўлаксаларнинг қўланса ҳиди буруқсиб турарди. Бу ўлаксаларни босиб, қоқилиб, йиқилиб юрарканман, қаттиқ бир нарсага дуч келиб қолдим — бу чуқурнинг нақ ўртасига қоқилган ёғоч қоziқ экан. Уни пайпаслаб чиқдим, қўлим ёпишқоқ нарса устида сирғанарди, аммо қоziқнинг учига бўйим етмади.

Бирдан чўнтагимда мўм гугурт борлиги эсимга тушиб, биттасини чақшим биланоқ бу чуқур нимага қилинганини англадим. Шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас: бу инсон қўли билан бунёд этилган қопқон эди. Унинг ўртасига қоқилган учи ўткир тўққиз фут келадиган қоziқ санчилиб ҳалок бўлган ҳайвонларнинг қонига бўялавериб қорайиб кетибди. Уранинг тагида ётган парча-парча ириган гўшлар навбатдаги қурбонга жой бўшатиш учун қоziққа илинган ҳайвоннинг кесиб ташланган бўлаклари бўлса керак.

Челленжернинг шундай даҳшатли махлуқлар яшайдиган ясситоғда заиф муҳофаза воситаларига эга бўлган инсон истиқомат қила олмайди, деган фикри эсимга тушди. Лекин энди инсоннинг ваҳший махлуқларга қарши кураш воситалари менга аниқ маълум бўлди. Тешиклари тор бўлган ёрлар, бу ерда ким бўлишидан қатъи назар, ис-

тиқомат қилувчилар учун маскан бўлиб хизмат қиларкан. Бу инсоннамо жониворларнинг баҳайбат калтакесаклардан ақлан ниҳоятда устунлигини жилла қурса шундан билса бўладики, улар ҳайвонлар юрадиган сўқмоқларда шохшаббалар орасида қопқонлар қўйганлар, душманлари эса эпчил, ҳирсдек бақувват бўлишларига қарамай қопқонга илиниб ажал топаверганлар. Инсон бу ерда ҳам оламнинг ҳокими бўлган.

Ўранинг қия деворидан юқорига чиқиб олиш учун алоҳида чаққонлик талаб қилинмаса ҳам мени тилка-пора қилиб ташлашига оз қолган ўша ёвуз махлуқ панжасига яна тушиб қолмасам гўрга эди деб қўрқиб, юрагим бетламай турдим. Қаёқдан билай, динозавр ўлжасининг чиқишини кутиб, дов-дарахтлар орасида пусиб тургандир балки? Лекин мен Челленжер билан Саммерлингни бу баҳайбат ўрмалаб юрувчиларнинг хулқ-атвори ҳақидаги гаплари эсимга тушиб, бир оз дадиллашдим. Иккала профессорнинг фикри шунга бориб тақалган эдики, динозаврнинг кичкинагина мия қутисида ақл учун жой топилмаган, уларда мия деган нарса йўқ, шу сабабли шу мавжудотлар табиатнинг яшаш учун ўзгариб турувчи шарт-шароитларига мослаша олмай, қирилиб, ер юзидан йўқолиб кетганлар.

Динозавр мени пойлаб туришидан аввал бошимдан қандай воқеалар кечганини билиши, сабаб ва оқибат ўртасидаги боғланишларни аниқлай олиши талаб қилинарди. Лекин ақлсиз ҳайвон ёвуз ҳирсига бўйсуниб, аввалига ҳайронликда, бетоқат бўлиб турган-да, кейин янги ўлжани қидириб кетган бўлса керак, деган тахмин ҳақиқатга кўпроқ яқин эди. Мен ўранинг четига тирмашиб чиқдим-да, атрофни кузатдим. Юлдузлар сўна бошлаган, само оқариб келаяпти, тонгнинг ёқимли ҳушбўй шабадаси юзимга урилди. Душманим ўзини сездирадигани бирор белгини зоҳир қилмасди. Мен секин-аста чуқурдан чиқдим-да, жиндек хавф-хатар туғилиши биланоқ ўзимни пана жойимга отаман, деган ниятда қочишга тайёр бўлиб ерга ўтирдим. Кейин атрофдаги сокинликдан ва тонг отганидан бироз таскин топиб дадилландим ва ўрнимдан туриб, дарахтларни паналаб, келган сўқмоғимдан орқага кетдим. Бир неча ондан сўнг ов милтиғимни кўриб қолдим-да, қўлимга олдим, мен йўл кўрсатувчи нишона бўлиб хизмат қилувчи ирмоқ бўйига чиқиб, қўрқа-писа, ёнверимга қарай-қарай лагери-миз томон тез юриб кетдим.

Қўқисдан келган шамол ўртоқларимни ёдимга солди. Тонг сукунатини узоқда отилган милтиқ садоси бузди. Мен тўхтаб, қулоқ солдим: ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит.

«Уларга бир нима бўлмадимикин?» — деган фикр ўтди миямдан. Лекин шу ондаёқ ўқ отилиши сабабини соддароқ ва табиийроқ талқин қилиб, кўнглим тинчиди. Тонг ёришиб кела бошлади. Менинг гойиб бўлиб қолганимни, албатта, пайқашган. Ўртоқларим мени ўрмонда адашиб қолган гумон қилиб, лагерга келиб олишимга ёрдамлашиш маъносига ўқ узган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас. Тўғри, ўқ узишни ман қилганмиз, лекин менга хавф-хатар даф қилиб турган бир пайтда уларни ҳеч нима тўхтата олмасди-да. Имконим борича лагерга тезроқ етиб боришим, ҳаяжон васвасасини босишим зарур бўлиб қолди.

Тун бўйи изтироб чекиб, ҳориб-чарчаганимдан дармоним қолмагани учун ҳар қанча хоҳласам ҳам тез юра олмасдим. Ниҳоят, мана таниш жойлар кўрина бошлади. Чап томонда — птеродактиллар ботқоғи, тезда эса игуанодонлар яланглиги келади. Энди мен турган жой билан Челленжер Форти орасида торгина ўрмонзор қолди, холос. Мен ўртоқларимни тинчитиш мақсадида шодон қичқириб қўйдим. Аммо жавоб бўлмади. Чор-атроф мудҳиш сукунат қўйнида. Юрагим қисилади. Мен қадамимни тезлатдим, кейин чопиб кетдим. Мана ихота деворимиз, бироқ кираверишдаги тўсиқ йўқ. Мен ичкарига отиддим. Тонгнинг совуқ ғира-ширасида кўзларимга даҳшатли манзара кўринди. Нарсаларимиз ялангликнинг ҳамма ерида сочилиб, ивирсиб ётарди; ҳамроҳларим ҳеч қаерда йўқ, ўчиб қолган гулхан ёнида эса, ўтлар орасида катта қон кўлмаги қизариб турибди.

Бу тасодифдан қаттиқ ҳаяжонланиб, дастлабки онларда фикрлаш қобилиятимни тамомила йўқотиб қўйдим. Бўмбўш лагеримиз атрофида ўрмон бўйлаб даҳшат ичра югуриб-елиб, кучимнинг борича ўртоқларимни чақириб юрганимни элас-элас эслайман, холос. Лекин ўрмондан садо чиқмасди. Бири биридан даҳшатли фикрлар ақлу ҳушимни олди. Уларни бошқа кўрмасам, а? Мана шу даҳшатли жойда ёлғиз ўзим қолиб кетсам, ватанга қайтиб кета олмасам нима бўлади-я? Тақдир шу ерда яшаб, шу ерда ўлишимни лозим топган бўлса-я? Бу фикрлардан даҳшатга тушиб, сочларимни битталаб юлишни, бошимни ерга уришни хоҳлар эдим. Ўртоқларимнинг — кибру ғурури барқарор Челленжер ҳам, иродаси метиндек, ўзи совуққон ҳеч қачон ҳазил-мутойибани тарк этмайдиган лорд Рокстоннинг ҳам менга қанчалик таянч, меҳрибон бўлиб қолганликларини энди тушундим. Уларсиз мен зимистонда ёлғиз қолган ожизу нотавон бир боладек эдим-да. Ўзимни қаёққа урай, нима қилай, ишни нимадан бошлай?

Мана, секин-аста ўзимга келиб, ҳамроҳларимнинг бошига қандай мудҳиш кулфатлар тушгани ҳақида ўйлай бошладим. Лагерда бўлиб ўтган ағдар-тўнтар уларнинг айна мен ўқ товушини эшитган пайтимда рўй берганидан далолат берарди. Лекин битта ўқ отилган, демак, бу тўс-тўполон бир лаҳзада юз берган. Милтиқлар шу ернинг ўзида ётарди, улардан бири — лорд Жоннинг милтиғи, затворида эса отилган ўқ гильзаси турибди. Челленжер билан Саммерлининг гулхан ёнида қолиб кетган кўрпасига қараганда, фалокат улар ухлаб ётган вақтда рўй берган. Ўқ-дори, озиқ-овқат солинган яшиклар ялангликнинг ҳар ер-ҳар ерида сочилиб ётибди; фотография аппаратларимиз билан пластинкалар солинган қутичаларни ҳам шу ерда кўрдим. Буларнинг ҳаммаси омон қолибди, лекин яшиклардан чиқариб олинган озиқ-овқатлар ғойиб бўлибди, назаримда, улар жуда кўп эди. Бундан маълумки, лагери-мизга ҳужум қилганлар одамлар эмас, ҳайвонлар экан, бўлмаса бу ерда ҳеч нима қолмасди.

Ҳўп майли, бу ерга ҳайвонлар ёки аллақандай битта баҳайбат махлуқ ҳужум қилди дейлик, ундоқ бўлса, ҳамроҳларимга нима бўлдийкин? Ваҳший ҳайвонлар уларни тилка-пора қилиб ташлаган бўларди, аммо унда қолдиқлари қани? Тўғри, кўлмак бўлиб ётган қон ўтган воқеадан шаҳодат бериб турарди, лекин кечаси билан мени қувиб чиққан динозавр, мушук сичқонни гум қилгандек, ўз ўлжасини осонгина олиб кетган бўларди-ку. Ундоқ десам, қолган икки киши унинг кетидан қувмасмиди? Лекин улар нима учун милтиқларини олишмаган? Изтироб чекиб, ҳориб-чарчаган миям бу жумбоқни ечишдан ожиз эди. Ўрмоннинг уёқ-буёғини қидириб, ҳеч нима топа олмадим. Адашиб қолдим, бахтли тасодиф туфайлигина яна лагери-мизга қайтиб кела олдим, бунга камида бир соат вақтим кетди.

Шунда миямга бир фикр келиб қолиб, кўнглим бир оз таскин топди. Ҳар қалай бу ерда ўзим ёлғиз эмасдим. Қоя этагида содиқ Самбо бор эди-ку! У менинг товушимни эшитади. Мен жар ёқасига бордим-да, пастга қарадим. Ҳа, албатта, ана у, гулхан ёнида кўрпа устида ўтирибди. Эҳтимол, ўртоқларимдан бири унинг олдига тушиб ўтиргандир? Лекин диққат билан қараган эдим, умидларим пучга чиқди. Самбонинг қаршисида ўтирган кишининг танаши энди чиқиб келаётган қуёш нурларида қип-қизариб кўринарди. Бу ҳиндулардан бири эди. Мен қаттиқ қичқириб, дастрўмолимни ҳилпиратдим. Самбо бошини ирғитиб, менга жавобан қўлини силкитди-да, қоя томон югуриб

кетди. Бир неча минут ўтар-ўтмай у қоянинг учида, менга жуда яқин жойда туриб, қайғули бир сукутда менинг ҳикоямни тингларди.

— Уларни иблис олиб кетди, мистер Меллун,— деди Самбо.— Сизлар иблис мамлакатига келгансизлар ва у ҳаммаларингни олиб кетади. Самбо айтганларини эшитинг, сэр, тезроқ буёққа тушинг, бўлмаса сиз ҳам фалокатга йўлиқасиз.

— Мен қандай қилиб тушаман, Самбо?

— Дарахтлардаги чирмовуқларни кесинг, мистер Меллуун. Уларни буёққа ташланг. Мен чирмовуқларни тўнкага боғлайман, кўприк бўлади-қўяди.

— Узимиз ҳам бунни ўйловдик. Аммо чирмовуқ бизни кўтара олмайди-да.

— Арқонга одам юборинг, мистер Меллуун.

— Қимни, қаёққа юбораман ўзи?

— Ҳиндуларнинг қишлоғига, сэр. Ҳиндулар қишлоғида теридан тўқилган арқон кўп. Пастда ҳинду бор, ўшани юборинг.

— У қаердан келиб қолди?

— У бизнинг ҳинду. Унинг ҳамма нарсасини тортиб олиб, ўзини роса дўппослашибди. У қайтиб кепти. Энди хатишгизни ҳам олади, арқон ҳам олиб келади, буюрганингизни бажаради.

Хатни олади... Жуда яхши фикр-ку! Балки, бизга ёрдам бергани бирор киши келиб қолармикин? Бизни қутқаришмаган тақдирда ҳам биз фанни бойитган кашфиётлар дўстларимизга бориб етар ва жаҳон бекорга қурбон бўлмаганлигимизни билар дейман. Иккита хатни тайёрлаб қўйган эдим. Кечгача учинчисини ҳам ёзиб, унда сўнгги минутларгача бўлган воқеаларни баён қиламан. Ҳинду хатларимни уёққа, ёруғ оламга етказади.

Мен Самбога бугун кечга яқин қояга яна кўтарилишини буюрдим-да, ана шу ғуссали кун давомида ўтириб, кеча кечаси бошимдан ўтган воқеаларни баён қилишга уриндим. Мактубларимга қўшимча қилиб кичкинагина хатча ҳам ёздим; ҳинду уни биринчи учраган оқ одамга — савдогаргами, бирор кеманинг капитанигами бериши лозим эди. Хатчамдан ҳаётимиз бизга арқон юбориш-юбормасликларига боғлиқ бўлиб қолганлиги айтилган эди. Кечқурун Самбо томонга ҳамма мактубларимни ҳамда уч фунт стерлинг солинган ҳамёнимни жўнатдим. Пул ҳиндуга аталган бўлиб, арқон учун икки баробар ҳақ тўлашни ваъда қилган эдим.

Мана энди, азизим Мак-Ардл, мактубларим сизга қан-

дай етиб борганини тушунарсиз ва ўзингизнинг уқувсиз мухбирингиз ҳақидаги бор ҳақиқатни (мабодо у бундан кейин бир сатр ҳам ёза олмай қолса) шундан билиб олишингиз мумкин. Мен ҳозир жуда ҳам изтироб чекиб, ниҳоятда тушкун ҳолатда бўлганим сабабли бирор режа тузишга ҳолим йўқ. Эртага келажак ишлар ҳақида ўйлайман, лагеримиз билан алоқани узмайман, бахтиқаро ўртоқларимни излашда давом этаман.

УН УЧИНЧИ БОБ.

«БУ МАНЗАРАНИ ҲЕЧ ҚАЧОН УНУТМАЙМАН»

Уша ғам-андухга тўла куни, қуёш ботаётган паллада пастда кетаётган ҳиндуни — бизнинг қутилишимизга бўлган сўнги умидимизни — кўрдиму унинг ушоққина ёлғиз эвази сади узоқ Амазонка ўртасида секин-аста пардасини ёпаётган пуштиранг шом тумани қўйнига сингиб, ғойиб бўлиб кетгунча тикилиб турдим. Самбонинг гулханига — улкан оламдан келаётган мана шу ягона ёруғлик нурига, вайрон кўнглимни ҳарорат билан обод қилаётган содиқ негримизнинг эркаловчи нигоҳидек ёқимли нурга яна бир марта қараб, дабдаласи чиққан лагеримиз томон равога бўлганимда, ҳаммаёққа қоронғилик чўккан эди. Бироқ бошимга фалоқат тушганидан кейин мана эндигина бутун олам бизнинг ишларимиздан хабар топиб, балки ҳаётимиз эвазига очилган кашфиётимизни ҳам буюк янгиликлар қаторига қўйиб, бизнинг номларимизни эслаб юрар-ку, деган фикр билан ўзимни овутиб, бир оз тетиклашдим. Бу фалоқат уяси бўлиб қолган лагерда тунашга юрагим дов бермади, чангалзор эса ундан баттар қўрқитарди. Аммо иккаласидан бирини танлаб олишим керак эди-да. Ақл-идрок ҳушёр бўлишимни талаб қиларди-ю, аммо тинка мадори қуриган бадан мудроқ босишига қарши курашишга ожиз эди. Гингко дарахтига чиқиб олиб, муқаррар суратда йиқилиб тушганимда майиб бўлмайдиган пастроқ шохларида мизғиб олиш учун қулайроқ жойни қидириб роса овора бўлдим.

Пастга тушиб, энди нима қилиш кераклиги ҳақида ўйлашга мажбур бўлдим. Ўйлаб-ўйлаб, лагерга кириладиган жойни шох-шаббалар билан тўсдим, уч жойга учбурчак қилиб гулхан ёқдим, тўйиб овқатландим-да, қаттиқ уйқуга кетдим. Эрталаб азонда фавқулодда кутилмаган ва ниҳоятда қувончли бир тарзда уйғониб кетдим.

Эрта тонг палласида аллаким қўлини елкамга қўйиб

турганини сезиб қолдим. Дик этиб турдим қалт-қалт титраганча милтиғимга ёпишдим, кулранг ғира-шира тонг ёруғида устимга эгилиб турган лорд Жонни кўриб, азбарой хурсанд бўлганимдан бирдан қичқириб юборибман.

Ҳа, бу ўша, ўзимизнинг лорд Жон эди, аммо нақадар ўзгариб кетибди-я! Сўнгги бор озода оқ костюм кийган лорд Жонни сокин ва босиқ ҳолда кўрган эдим. Ҳозир у кўз олдимда ранглари оқарган, қарашлари бежо, кўкраги худди узоқ ва тез чопиб келган кишиникидек оғир кўтарилиб-тушиб турган, бошяланг, ориқ юзи тимдаланган, қонга бўялган, костюми тилка-пора бўлган ҳолда намоён бўлганди. Бу манзарадан лолу ҳайронликда унга тикилиб қолдим, Аммо у оғиз очишимга ҳам имкон бермасдан ялангликда сочилиб ётган нарсаларимизни йиғиштираркан, қисқа, зууқ-юлуқ гаплар айтарди:

— Тез, тезроқ бўлинг, йигитча! Ҳар бир минут ғанимат. Милтиқларни олинг икковини. Қолганлари менда. Уқдан мумкин қадар кўпроқ. Чўнтакларингизни тўлатиб олинг. Энди емишдан ғамланг. Олти банка етар. Мана шундай. Ҳеч нимани сўраманг, мулоҳаза қилиб ўтирманг. Қани, қочдик, бўлмаса, кечикамиз.

Хумор кўзларимдаги уйқу ўчмасдан, нима бўлаётганини яхши англамаган ҳолда икки милтиқни қўлтиғимга қисиб, олти банка консерва банкасини қучоқлаб олганимча ўрмонда чопиб кетаётган лорд Жон кетидан югурдим. У энг қалин, ўтиш қийин бўлган ўт-ўланлар орасидан юриб-юриб ниҳоят, мени баланд дов-дарахтлар орасига олиб чиқди. Биз тикон-пиконга қарамай, ўзимизни бу чангалзорга урдик. Лорд Жон ер бағирлаб ётиб олди-да, мени ҳам судраб кетди.

— Худого шукур! — ўпкасини тута олмай дерди у.— Энди хавф-хатардан қутулдик шекилли. Улар бамисоли сув ичгани келгандек лагерга ёпирилишади-ю, овора бўлишади.

— Нима бўлди ўзи? — сўрадим мен нафасимни ростлашга уриниб.— Иккала профессор қани? Бизни овламоқчи бўлаётганлар ким?

— Одамсимон маймунлар! — шивирлаб деди лорд Жон.— Ё парвардигор, бу қандай йиртқич махлуқ экан! Секинроқ гапиринг. Қулоқлари жуда сезгир, кўзлари ҳам ўткир, лекин пайқашимча, ҳид билишлари ҳеч нимага арзимас экан. Изимиздан қувиб ета олишмайди. Қаерларда қолиб кетдингиз, йигит? Омадингиз бор экан, бу олатасирга чап бериб қолибсиз.

Мен шивирлаб саргузаштларимни ҳикоя қилиб бердим унга.

— Ҳа, ишларимиз чатоқ!— деди лорд Жон динозавр билан қопқон ҳақидаги гапларимни эшитиб.— Бу ер дам оладиган курорт эмас. Лекин шунга қарамай бу иблислар ҳужум қилган чоғда бу ерларнинг гўзаллиги ҳақида тўла тасаввурга эга бўлудим. Мен бир марта одамхўр — папуаслар чангалига тушганман, аммо улар бу йиртқич махлуқларга қараганда фаришта экан.

— Қандай бўлганини бирма-бир айтиб беринг,— илтимос қилдим мен.

— Воқеа тонг палласида рўй берди. Олим дўстларимиз эндигина кўзларини уқалаб, ҳали очишга улгуришмаган эдилар. Бирдан осмондан тушдим, ёпирай, ҳаммаёқни маймунлар тутиб кетса бўладими! Бамисоли олмазордаги дарахтлардан тўкилган мевалардек устимизга ёғилса борми! Улар, афтидан, сиз чиққан баланд дарахтни тонг отмасданоқ эгаллаб олишган бўлишса керак. Биттасининг қорнига ўша заҳоти ўқни жойладим, аммо иш шу билан тугади — бир лаҳза ҳаммамизни ер билан яксон қилишди. Бу иблисларни маймун деяшману, лекин улар ёғочларни ўйнатиб, бизга тошлар отиб, ўз тилларида алланималарни чулдирашиб қутурадилар, бу ҳам етмагандек қўлларимизни чирмовуқ билан боғладилар. Булар одамсимон маймунлар бўлиб, камолотда бутун саёҳатларим даврида учратган барча ҳайвонлардан юқори туришади. Худога шуккур, дунёда кезмаган жойим кам қолди десам бўлади. Фақат бунақа махлуқларни кўрмаган эканман. Кўрмасам ҳам гўрга эди, уларсиз ҳам яшай олардим! Кейин бундай бўлди. Улар яраланган, худди бўғизланган чўчқадан отилаётгандек қони тирқираб турган уруғларини етаклаб бир жойга олиб бориб қўйдилар-да, атрофимизни қуршаб ўтиришди. Тумшуқлари ниҳоятда бадбашара, худди бизни тилкапора қилиб ташлайдиган даражада хунук. Бўйлари одам бўйи келиб қолади, аммо таналари йўғонроқ, чорпахил. Ўтираверишди, ўтираверишди, бизга қараб ўтираверишди... Қошлари сап-сарик осилиб тушган, худди хира ойнага ўхшаган кўзлари кўрқинчли. Челленжернинг ҳеч нимадан кўрқмаслигини биласиз, лекин у ҳам юрагини ҳовучлаб ўтирарди. Охири чидаб туролмади-да, ўрнидан сапчиб туриб: «Тамом қилиб қўя қолинглар бизни, чўзиб ўтиришининг фойдаси йўқ!» — дея қичқира бошлади. Ана шу воқеалардан мияси айниб қолган бўлса керак, қилди жинниликни, қилди жинниликни. Маймунлар ўрнида унинг ашад-

дий душманлари мухбирлар бўлганида борми, уларга ҳам бунчалик бақирмасди.

— Хўш, маймунлар нима қилишди?

Менга ана шу ҳайратомуз воқеаларни шивирлаб гапириб бераётган лорд Жоннинг гапларини бутун вужудим билан тинглаяпман-у, отишга тайёр қилиб қўйган милтигининг тепкисидан қўлимни узмай, атрофга олазарак бўлиб қарайман.

— Мен: «Энди тамом бўлди!» — деб ўйладим. Лекин қаёқда дейсиз. Маймунлар чуғурлашар, қичқириварди. Кейин биттаси Челленжернинг ёнига келди-да, у билан ёнма-ён турди. Айтсам, йигитча, ҳозир кулиб юборасиз, иккови бир-бирига шундай ўхшардики, бамисоли қариндошими деб ўйлардингиз кўрсангиз! Мен ўзи ишонмасдим-у, лекин кўз алдамайди-да. Бу қари одамсимон маймун, афтидан қабиланинг бошлиғи бўлса керак, Челленжернинг айнан нухаси бўлиб, фақат ранги бошқача — сариқ эди. Дўстимизнинг бошқа белгилари ҳам унда муҳайё, фақат бир оз дағалроқ шаклда. Танаси чорпахил, яғринлари кенг, кўкраги гилдиракдек, бўйин деган нарса йўқ, узун қуюқ соқол, мўйдор қошлари, афтига монанд кибрли нигоҳи — барингни уч пулга олмайман! — деб турарди. Хуллас, тамомила ўхшаш. Бу ёвуз махлуқ Челленжер ёнига келиб, унинг елкасига панжасини қўйганда, бу ўхшашлик кишини ҳайратга соладиган даражада яққол намоён бўлди! Васваса ичра ўтирган Саммерли уларга қараб, хахолаб юборди. Маймунлар ҳам аввалига кулишди, — (агар мана шу хихиллашни қулги деб айтиш жоиз бўлса), — кейин бизни ушлаб, олиб, ўрмон ичига судраб кетишди. Милтиқ ва бошқа нарсаларга тегишмади, лекин яшиқлардан титкилаб олинган озиқ-овқатнинг ҳаммасини олиб кетишди. Йўл-йўлакай мен билан Саммерли бўладиганимизча бўлди — мана, афти башарамга, кийимларимнинг далвадалва бўлиб кетганига қаранг. Улар ўт-ўланлар орасидан баланд-паст демай, судраб кетишаверди, терилари сержун бўлгани учун уларга бало ҳам урмасди. Аммо-лекин Челленжер асло шикастланмади. Тўрт маймун уни бамисоли Рим соҳибқирони каби бошларига кўтариб олишганди. Тсс! Бу нима?

Қаердандир узоқдан рақс қайроғининг товушини эслатдиган ғалати шиқиллаш қулогимизга чалинди.

— Бу ўшалар! — шивирлади ўртоғим ўқларни «экспресс»нинг иккинчи қўшотар ўқдонига жойларкан. — Иккала милтиқни ҳам ўқланг, йигит, тириклайн таслим бўлмаймиз, бу ҳақда ўйламанг ҳам. Эшитяпсизми, қандай чи-

риллашаётганини. Демак, нимадандир хавотирга тушишган. Шошмай турларинг, дундиқчалар, қани, тумшуқларингни суқиб кўрларинг-чи!

— Улар жудаям узоқда шекилли.

— Бу газандалар олдимизга келиша олмайди, лекин уларнинг айғоқчилари ҳаммаёқда изғиб юришади. Хўп майли, энди менинг ғам-ғуссали ҳикоямга қайтайлик. Шундай қилиб, бу иблислар бизни жарнинг шундоқ ёқасидаги каттакон дарахтзорга олиб боришди. У ердаги дарахтларда бутун бир шаҳарлари бор экан — шох-шаббаю япроқлардан мингга яқин чайласи бор экан қурғурларнинг. Бу ердан уч-тўрт милча масофада. Тубан махлуқлар! Бу жирканчлар текканидан кейин умрбод ювиниб поклана олмасам керак. Улар ифлос панжалари билан ҳаммаёғимни пайпаслаб чиқишди-я. Дарахтзорда қўл-оёғимизни боғлашди, айниқса менга тушган ғаламис худди сенинг боцманингга ўхшаб, денгиз арқонларини чандирдек туғишга устаси фаранг экан. Шундай қилиб, бизни боғлаб дарахт тагида қолдиришди, тўқмоқ тутган давангирдек бир маймунни қоровул қилиб қўйишди. Нуқул «биз», «бизни» деяпман, а. Бу сўз мен билан Саммерлигагина тегишли. Челленжер бўлса, дарахт устида ўтириб олиб, аллақандай мевалардан тановул қилиб, ҳаёт лаззатини сурарди. Унинг ҳам бизга фойдаси тегиб қолди, боғланган арқонларимизни бўшатишнинг иложини қилди. Профессорнинг, худди Хасан-Хусан кучоқлашиб олгандек, дарахтнинг шохини бағрига босиб олганини кўрганингизда борми, кула-кула ўлардингиз, яна йўғон овозлари билан: «О, янгроқ қўнғироқ!» деган қўшиқни ҳам айтардилар. Буни қарангки, музыка маймунларга ёқиб, уларни тотувликка мойил қилди. Ҳа, сиз куласиз-да, аммо биз ўлар ҳолатда эдик. Челленжерга нимани хоҳласа, албатта, маълум даражада чегарадан чиқмай, шуни қилишига рухсат этилганди, лекин биз учун қаттиқ тартиб ўрнатилган эди. Бизга таскин берадиган ягона фикр — сизнинг озодликда эканлигингиз ва ҳамма ёзув ва материалларни сақлаб қоласиз-ку, деган умид эди.

Энди, азизим, навқирон дўстим, буёғини эшитиб, ҳайратланинг. Сиз баъзи белгиларига кўра — гулханлар, қопқонлар ва шунга ўхшаш нарсаларга қараб, яситоғда одам яшайди деб ўйлайсиз. Биз эса ана шу одамларни кўрдик. Лекин айтиш керакки, бу бояқишларнинг қиёфаси жудаям аянчли аҳволда. Ночор, юрагини олдириб қўйган, нотавон халқ! Бунинг ажабланадиган ери йўқ. Афтидан, одамлар қабиласи яситоғнинг ғорлар кўриниб турган нариги то-

монини эгалласа керак, маймунлар эса —буёғини. Иккала қабила ўртасида ҳаёт-мамонт жангги бораётир. Агар уни тўғри талқин қила олган бўлсам, бу ердаги вазият қуйидагича:

Кеча одамсимон маймунлар ерли халқ вакилларидан ўн икки нафарини асир қилиб, ўз шаҳарларига олиб келишди. Бу воқеа давомида шундай шовқин-сурон кўтаришди, шундай чириллашдиларки, асти қўяверасиз, қулоқлар қоматга келди. Маҳаллий халқ вакиллари қизилпўст, жуда паст бўйли экан. Бу йиртқичлар йўл-йўлакай тирноқ ва тишлари билан уларни шундай қийнаб келишдики, бояқишлар зўр-базўр судралиб силжишарди. Иккитасини шу ернинг ўзидаёқ ўлдиришди, биттасининг қўлини суғириб олишларига оз қолди. Умуман олганда, бу манзара ниҳоятда мудҳиш ва жирканч эди. Бу бахтиқаролар мардона туриб бердилар, ҳатто чурқ ҳам этишмади, биз эса уларга қарай олмасдик ҳам. Саммерли хушидан кетиб йиқилди. Челленжердек одам ҳам тишини тишига қўйиб зўрға чидаб турарди... Ҳайрият, кетиб қолишди, шекилли.

Биз ўрмоннинг чуқур сукунатига узоқ қулоқ солдик, лекин қушларнинг қанот қоқишидан бўлак ҳеч нарса бу сукунатни бузмасди. Лорд Жон яна ҳикоясига қайтди:

— Роса омадингиз келибди-да: йигит! Маймунлар маҳаллий халқ вакиллари билан шу қадар овора бўлиб кетишдики, бизнинг тўғримизда ўйламай ҳам қўйишди. Шу нарса бўлмаганда, лагеримизга иккинчи марта ҳужум қилишлари муқаррар эди. Сиз мутлақо ҳақсиз: улар ҳаммавақт бизни дарахтдан кузатиб туришган экан, бир киши кўринмай қолганини жуда яхши билишган. Бироқ кейин улар ўзлари билан ўзлари овора бўлиб қолиб, бизни унуттишган. Шу сабабли ҳам уйғониб кетганингиз учун маймунлардан эмас, мендан миннатдор бўлаверинг. Ё парвардигор, кейин бошимизга тушган фалокатларни айтинг! Бунақа даҳшатни инсон бошига солмасин! Америкаликнинг скелетини учратган жойимиз — бамбукзор эсингиздами? Бу бамбукзор маймунлар шахрининг тагида экан, маймунлар ўз асирларини ўша ёққа ташлашар экан. Мен аминманки, унда скелетлар тоғ-тоғ бўлиб ётибди, фақат яхшироқ қидириш керак. Жар ёқасида шундай маросимларни ўтказиш учун дарахтларни кесиб, жой текислаб қўйишган экан. Улар бахтиқаро асирларни жар ёқасидан биттадан сакрашга мажбур қилишаркан; томошанинг қизиғи шунда эканки, ҳалиги ўзини ташлаган асир чилпарчин бўладими ёки бамбукка санчилиб қоладими — шуни кўриб завқланишаркан. Маймунлар қабиласининг ҳамма аъзолари жар

Ёқасида қатор бўлишиб, бизни ҳам бу томошани кўришга таклиф этишди. Ҳиндуларнинг дастлабки бешаласи пастга сакраган эди, бамбук уларнинг танасини мисоли сарёққа санчилган пайпоқ тўқийдиган симдек тешиб ўтди. Мен энди бечора америкаликнинг скелетини эслаб ҳайрон бўлмайман. Ҳа, бу манзара ниҳоятда даҳшатли, айни вақтда мароқли ҳамдир. Гарчи ҳар биримиз менинг ҳам навбатим келади, деб ўйласак-да, бу сакрашларга маҳлиё бўлиб қараб турардик.

Аммо иш бунга бориб етмади. Ҳиндуларнинг бешовини бугунга олиб қолишди, лекин бугунги томошанинг сабабкорлари биз — Саммерли билан мен бўлардик, Челленжер эса бир амаллаб қутулиб қолардиёв. Маймунлар тилига тушуниш унча қийин эмасди, чунки улар асосан белгилар ёрдамида сўзлашишарди. Уларнинг гаплашувларига разм солиб туриб, ҳаракат қилиш керак, деган қарорга келдим. Ўзимнинг баъзи режаларим бор эди. Фақат ўзимнинг кучимга таянишим лозим эди, Саммерлидан ҳеч қандай фойда йўқ, Челленжер ундан салгина дуруст, холос. Улар бир неча минутгина бир бўлдилар-у, шу заҳоти бизни ҳибсда тутиб турган бу сариқ иблисларин илмий тасниф этиш боғида жўшқин баҳсин бошлаб юбордилар. Бири уларни Ява дриопитекларни¹ деса, бошқаси питекантроплар² дерди. Иккови ҳам номаъқул бузоқнинг гўштини епти! Лекиннинг миямда бутунлай бошқа нарса бор эди. Энг аввало шунга эътибор бердимки, бу жирканч махлуқлар текис жойда одамга қараганда секин югуради, чунки уларнинг оёқлари калта ва қийшиқ бўлиб, таналари оғир. Ҳатто Челленжер уларнинг энг чопағонидан ҳам тез юурса керак, сиз билан бизни эса, уларга қараганда ҳақиқий чемпионлар десаям бўлади. Кейин яна битта муҳим кузатишимни айтиб қўяй: улар ўтли қуроллар ҳақида тасаввурга ҳам эга эмаслар. Менимча, улар мен яралаган бебахт маймунни эсларидан чиқариб юборишган чоғи. Хуллас, бизга милтиқлар етишмай турибди-да, бўлмаса уларнинг адабини берардик, а!..

Мана шундай қилиб, бугун эрталаб азонда қоровулимнинг қорнига ўхшатиб бир тепдиму лагерга югурдим, сизни учратдим, милтиқларни олдим... Қолгани ўзингизга маълум.

¹ Дриоптек — қолдиқлари қазилмаларда топилган одамсимон маймунлар, ҳозир ҳам яшайдиган горилла, шимпанзе, орангутанг сингари антропоидларнинг аجدодлари.

² Питекантроп — одамсимон маймун.

— Ҳуш, профессорларимиз нима қилишади? — даҳшат ичра қичқирдим мен.

— Уларни қутқариш керак. Улар мен билан бирга югура олишмади, — Челленжер дарахтда ўтираверди. Саммерлининг эса югуришга қуввати етмасди, шунинг учун мен аввал милтиқларни олиб келиб, кейин қолганларни қутқариш керак, деган қарорга келдим. Челленжерга улар тегишмаса керак, аммо Саммерлига қафил бўла олмайман. Очигини айтганда, шундоғам Саммерлини ўлим кутяпти. Мен бунга мутлақо аминман, чунки менинг қочшим аҳволни оғирлаштиргани йўқ. Лекин энди номус зиммамизга ўртоқларимизни қутқариш ёки уларнинг тақдирига шерик бўлиш вазифасини юклайди. Ҳар эҳтимолга қарши, азиз навқирон дўстим, тавба-тазарру қилинг, гуноҳларингиздан покланинг, чунки кечга бориб тақдирингиз ҳал бўлади.

Билмадим, лорд Рокстон учун характерли бўлган гапириш тарзини — жумлаларининг узуқ-юлуқлигини, фикрларининг шартталигини, гаплари оҳангидаги чапаниларга хос истеҳзони тушунтириб бера олдиммикан? Бу одам йўлбошчи бўлиб туғилган аслида. Хавф-хатар яқинлашган сари унинг гаплари тобора бурролашар, совуқ кўзлари янада порлар, Дон Кихотники сингари мўйлови узун-узун бўлиб, тиккайиб кетарди. У таваккалчиликни севар, айниқса ўзига тааллуқли бўлган ҳолларда чинакам саргузаштлар шайдоси бўлгани учун қалтис дамлардан завқланарди, у ҳар бир хатарда ўзига хос спорт эҳтироси мавжуд, чунки одам бундай дамда ўз жонини тикиб, тақдири билан қалтис ўйин гирдобида бўлади, деб ҳисобларди. Бу фазилатларининг бари лорд Жонни беназир ўртоқ даражасига кўтарганди, дўстларимдан хавотир олмаганимда, бундай ўртоқ кетидан хурсанд бўлиб, ҳар қандай қалтис ишга ҳам бораверардим.

Қўналғамиздан энди чиқмоқчи бўлиб турганимизда лорд Жон дафъатан қўлимдан ушлаб олди.

— Қаранг — шивирлади у. — Югуриб келишяпти!

Биз турган жойдан тепа шоҳлари чирмашиб, сидирга ям-яшил равоқ ҳосил қилган дарахтлар орасидаги торгина яланглик кўриниб турарди. Ана шу ялангликда одамсимон маймунлар гуруҳи кўзга ташланди. Уларнинг кўплари тўқмоқ билан қуроқланганди. Жунлари ўсиб кетган, майиб одамларга ўхшаган букри, оёқлари қийшиқ бу маҳлуқлар ҳар томонга олазарак бўлиб, баъзан узун қўлларини ерга теккизиб, диконглаб-диконглаб келишарди. Букирикларни бўйларини паст қилиб кўрсатса-да, чамалаб, камида беш фут келса керак, деб ўйладим. Бир минутча-

дан сўнг уларни аниқ кўра бошладим. Кейин улар дарахтлар танасида кўздан ғойиб бўлишди.

— Йўқ, энди бари бир, — деди лорд Жон милтиғини тушириб. — То улар ўрмонни изғиб бўлмагунларича даминтизни чиқарманг. Шу изғишларига яна бир соат муҳлат берамиз, кейин кўрармиз, балки уларнинг шаҳарларига босиб бориб, ғафлатда қолдирармиз.

Мана шу умримизнинг бир соатга узабганлигидан фойдаланиб, ўзимиз билан олиб келган консерва банкаларининг бирини очдик-да, нонушта қила бошладик. Лорд Рокстон азондан бери, бир неча мевани ҳисобга олмаганда, ҳеч нарса емагани, шунинг учун ҳозир иштаҳа билан тушираверди. Нонушта қилиб бўлганимиздан кейин чўнтақларимизни ўққа тўлдирдик-да, ҳар қўлимизга биттадан милтиқ олиб, дўстларимизни қутқаргани равона бўлдик. Чангалзордан чиқишдан олдин лорд Жон дарахтларнинг танасини кесиб, — зарурат туғилиб қолганда Челленжер Форти қай томондалигини топиш осон бўлсин учун — бир неча белги қолдирди. Биз чурқ этмай дарахтзор оралаб бориб, ўзимиз биринчи марта қўнган жар ёқасидан чиқиб қолдик. Лорд Жон шу ерда тўхтади-да, ўз режаларини билан мени таништирди.

— Қалин ўрмонзорда бу йиртқич ҳайвонлар бизни ҳар нима қила олишади, — деди у. — Улар бизни кўришадди, биз эса кўра олмаймиз уларни. Очиқ жой бўлса бошқа гап, чунки биз улардан тез чопамиз-да. Шундай экан, бас, имкони борича очиқ жойдан юришга ҳаракат қилайлик. Ясситоғнинг чеккаларида дарахтлар сийрак, демак, ҳужумни ўша ерлардан бошлаймиз. Шошилмай, кўзингизга қараб, эҳтиёт бўлиб юринг, милтиқларингизни отишга тайёрлаб қўйинг. Энг муҳими эсингиздан чиқмасин: тирик қўлга тушиш йўқ, сўнги ўқингиз қолгунча отиб қолинг. Сизга берадиган охириги маслаҳатим, шу навқирон дўстим.

Жар бўйига келганимизда, пастга қараган эдик, тош устига ўтириб олиб, трубкасини чекаётган содиқ негримизни кўрдик. Уни чақириб, кўрган-кечирганларимизни бирам ҳикоя қилиб бергим келдики, асти қўяверасиз! Лекин бу хатарли эди — ғанимларимиз эшитиб қолишлари мумкин. Ўрмонзорда одамсимон маймулар гиж-гиж бўлиб, уларнинг қулоқни қоматга келтирувчи ўзига хос чийиллашлари бизга ҳам эшитиларди. Биз буталар орасига ётиб олиб, уларнинг чийиллашлари узоқлашиб, эшитилмай қолгунча турардик. Бу нарса олға силжишимизни секинлаштирарди, маймулар шаҳрига етиб олишимиз учун икки соат вақт керак бўлди. Энди у яқин қолди —

мен буни лорд Жоннинг эҳтиёткорлик билан юришидан пайқадим. Мана, у қўлини силкиб, ётиб олишимни буюрди, ўзи бўлса олға судралиб кетди, бироқ тезда орқасига қайтди. Юзи ҳаяжонланганидан учиб турарди.

— Тезроқ! — шивирлади у. — Тезроқ! Кечикмасак бўлгани!

Аъзон баданим қалтираганича у томон судралиб бордим-да, буталар орасидан орқамиздаги очиқ ялангликка қарадим.

Бу манзарани асло унутмайман. Бу манзара шу қадар ҳайратомуз, шу қадар ақлни шоширадиган даражада эдики, сиз ишонадиган даражада тасвирашдан ҳам ожизман. Балки бу жойлардан эсон-омон чиқиб кетармиз; бир неча йиллар ўтар... мен аввалгидек «Еввойи» клубининг меҳмонхонаси деразасидан зерикарли, ўзининг мавжудлигига шубҳа уйғотмайдиган Темза дарёсининг соҳилига тикилиб тураман... Ана ўшанда шу воқеаларнинг гувоҳи бўлганимга ўзим ишонармикинман? Бўлиб ўтган реал воқеалар менга алаҳсираш онларида зоҳир бўлгандек туюлмасмикин? Мана шунинг учун ҳам ҳали кўрган-билганларим эсимдан чиқмасидан, уларнинг ростлигини тасдиқловчи биргина одам бор экан — у ҳозир ҳам ўт-ғиёҳлар устида мен билан ёнма-ён ётибди, — ҳаммасини ёзиб-чизиб қўймоқчиман.

Кўз олдимизда кенлиги юз ярдча келадиган, жар ёқасига ям-яшил қалин майса-ғиёҳлар ва пастак папортниклар билан қопланган яланглик ястаниб ётарди. Бу ялангликни дарахтлар ярим доира шаклида ўраб олганди, дарахтларни эса шох-шабба ва япроқлардан тўқилган бир неча қатор уйчалар қуршаганди. Қораялоқ инини кўз олдингизга келтиринг-а, ин ўрнига уйча бўлади, шуни тасаввур қилсангиз, нима деяётганимни тушунасиз. Уларнинг эшиклари олдида ва яқинидаги шохларда маймунлар ўтирибди, жуссаларининг чоғроқлигига қараганда, урғочи маймунлар ва уларнинг болалари бўлиши керак. Уларнинг ҳаммаси пастда бўлаётган воқеаларни мароқ билан томоша қилишаётганди, биз ҳам улардан кўз узолмай қолдик.

Ясситоғ четига яқин очиқ жойда жунлари патила-патила, сариқ одамсимон маймунлардан бир неча юзтаси саф тортиб турибди. Баъзиларининг бўйлари жуда баланд, баъзилариники пастроқ, лекин уларнинг баридан истисносиз жирканиб, ҳазар қиламан. Маймунлар зич саф тортганликларидан интизомга қаттиқ риоя қилишлари билиниб туради. Улар олдида бир неча паст бўйли, лекин таналари

муносиб тузилган, терилари қуёшнинг ёрқин нурларида жездек товланаётган ҳиндулар туришарди. Бу кичик тўдада оқ танли одамнинг баланд, ориққина қомати ажралиб кўринади. Бошининг қуйи эгилганлиги, қўлларини кўксига чалиштириб олганлиги — туриш-турмуши ниҳоятда қўрқаётганлигини ва тақдирга тан берганлигини ифода қиларди. Биз бу одамнинг Саммерли эканлигини қийналмай таниб олдик. Бир неча маймун бахтиқаро асирлар ёнида қоровуллик қилишар, улар бандиларнинг қочишга заррача интилишларини ҳам босишга тайёр эдилар. Унгроқда, ясситоғнинг шундоққина четида яна икки гавда ажралиб турарди, улар шу қадар бесўнақай эдиларки, бошқа шароит бўлганда масхарабозлар бўлса керак дердингиз, улардан кўзимни узолмай қолдим. Улардан бири ўзимизнинг дўстимиз, профессор Челленжер эди. Камзулидан парчапурча увадалар қолган, кўйлаги беном йўқолган, соқоли алпона кўкрагидаги жунга қоришиб кетган, саргардонликда юрган вақтимизда ўсиб кетган сочлари эса, қора ёлдек шамолда ҳилпирарди. Ҳозирги замон маданий оламнинг бу ҳосиласини Жанубий Американинг энг паст ёввойисига айлангириш учун бир кун кифоя экан-а!

Челленжернинг ёнида унинг ҳоқони — одамсимон маймунлар қабиласининг султони турарди. Лорд Жою муболаға қилмагани: у профессоримизнинг айнан нухаси эди, фақат ранги бошқача. Ўша пастак қомат: ўша кенг суякдор ягринлар, ўша узун-узун қўллар, ўша жундор кўкракка тушиб турган пахмоқ соқол. Бирдан-бир фарқи шундан иборатки, одамсимон маймуннинг япасқи, ясси пешонаси европаликка хос ажойиб бош суякнинг тамомила тескарисиди. Қолган жиҳатларини назарда тутадиган бўлсак, маймунлар ҳоқони профессоримизнинг ажабтовур тасқара бир шакли эди.

Бу ҳолатни қоғозда тасвирлаш жуда кўп жойни олган бўлур эди, лекин мен ана шу бутун манзарани бир лаҳзага жо қилдиму кўз олдимизда рўй берган фожиа даҳшатига маҳлиё бўлиб қолдим. Икки одамсимон маймун бир ҳиндуни тутиб, жар ёқасига судраб келди. Хоқон қўлини силкиди. Йиртқич махлуқлар одамни қўллари ва оёқларидан ушлаб, худди арғамчидек уёқдан-буёққа тебратиб, жарга улоқтирдилар. Зўр куч билан ирғитилган бебахт ҳинду ҳавода ёй ясаб учиб, тошдек пастга қулади. Посбонлардан ташқари барча маймунлар аламони жар томон отилди, жар ёқасида таҳликали жимликда қотиб туришди-да, бирдан тантанавор қичқириб юборишди. Маймунлар қувониб, савдойилардек диконглаб сакрашар, узун-узун

сержун қўлларини кўтариб ўйнашар, ҳаяжондан увлашарди. Кейин улар қуюндек жар ёқасидан қайтишиб, ўз сафларига келиб туришди-да, навбатдаги қурбоннинг томошасига шайланишди.

Бу сафар Саммерлининг гали эди. Икки посбон қўполлик билан уни қўлидан ушлаб, туртиб-туртиб, олға итаришди. Бояқиш бамисоли товуқхонадан судраб чиқарилган ётган жўжадек силкинар, таталарди. Челленжер маймунлар ҳоқонига қараб, жонини жабборга бериб, имо-ишоралар билан ялиниб-ёлворарди. У илтимос қилар, ўртоғимни қутқаринг, раҳм-шафқат қилинг, дея зорланарди. Лекин маймун ўз қиёфадошини бетакаллуф итариб, бошини силкитди. Бу унинг сўнгги онгли ҳаракати бўлди: пақ этиб отилган ўқдан сариқ ҳоқон ичи тўла қопдек ерга думалаб тушди.

— Аламонга қараб от! Уқни аяма, ўғлим! — қичқирди лорд Жон.

Ҳар қандай ўртамиёна одам қалбининг ҳам энг чуқур жойларида ўзи англаб етмаган нарсалар бўлади. Мен ҳаммиша раҳмдиллигим билан машҳур эдим: яраланган қуённинг фиғонини эшитсам ҳам кўзларимдан ёш тирқираб отиларди. Лекин ҳозир қасос олиш ҳисси аъзойи баданимни чулғаб олганди. Дик этиб ўрнимдан турдим у аввалига битта милтиқдан кетма-кет ўқ узавердим, кейин иккинчи милтиқни ишга солдим, затворларни шарақлатиб милтиқларни ўқларканман, қаттиқ ҳаяжондан ўзимни унутиб, қийқирардим. Икковлашиб, тўрт милтиқдан отавериб, маймунлар сафини дув тўқдик. Саммерлининг иккала соқчиси тил тортмай ўлди, профессорнинг ўзи эса, афтидан, озод бўлганини фаҳмламай, маст кишидек каловланиб борарди. Ғанимларимиз нима бўлаётганига тушуна олмай, ногаҳоний ёпирилган ажал гирдобидан ҳанг-манг бўлишар, жонларини қўйишга жой тополмай, ялангликнинг уёғидан-буёғига зир югуришарди. Улар қўлларини дўлайтириб чийиллашар, ўликларга қоқилиб йиқилишарди. Кейин инстинкт амрига бўйсуниб, гала-гала бўлиб ўзларини дарахтлар паноҳига урдилар, ҳалок бўлганларнинг таналари дўппайиб-дўппайиб ётган яланглик бўшади-қолди. Унинг ўртасида асирларнинг кичкина гуруҳигина қолди.

Челленжернинг тез ишлайдиган калласи дарҳол вазиятни баҳолади. У меровсираб қолган Саммерлининг қўлидан тутиб, уни судраганча биз томонга югурди. Икки соқчи улар кетидан қувмоқчи бўлган эди, лорд Жон битта ҳам ортиқча ўқни исроф қилмай, аввал биттасини, кейин иккинчисини қулатди. Биз буталар орасидан югуриб, дўст-

ларимизга пешвоз чиқдик-да, ҳар бирига биттадан ўқланган милтиқ тутқиздик. Лекин шу ерда Саммерли тамомила дармондан кетди. У оёғини зўрға босар эди. Бу орада одамсимон маймунлар қўрқувларини босиб олишганди. Улар йўлимизни тўсиш мақсадида бўлса керак, буталар орасига сочилиб, ўрмалаб қолишди. Челленжер икковимиз Саммерлини қўлимизга кўтариб олдик, лорд Жон бўлса, буталар орасида тишларини қайраб келаётган дахшатли тумшуқларни нишонга олиб, бизнинг қочишимизни паналаб турди. Бу ярамас махлуқлар чинқириб, чамаси бир миль, балки ундан ҳам кўп масофагача, бизни изма-из таъқиб қилиб келишди. Кейин бизнинг устунлигимизни сезишди шекилли, лорд Жоннинг беҳато ўқига дучор бўлмайлик дейишдимиз, орқада қолиб кетишди. Лагеримизга етиб келгач, орқамизга қараган эдик, бизни тинч қўйишганига қаноат ҳосил қилдик. Жилла қурса, бизга шундай туюлган эди, аммо хато қилган эдик. Биз эндигина лагерьга кирaverишни тўсиб, бир-биримизнинг қўлларимизни сиқиб, яланглик ўртасидаги булоқ бўйига чўзилиб, ором оламиз деб турган эдик, ҳамки, иҳота орқасидан аллакимнинг шиддатли қадам товуши эшитилди, шу ондаёқ унсиз нолалар қулоққа чалинди. Лорд Жон милтиғи билан раҳна жойга келди-да, ташқарига қаради. Тўсиқ орқасида тирик қолган тўрт ҳиндунинг қизил-мисранг танаси юзтубан ётарди. Улар қўрқувдан титрашарди, бизни ҳимояларинга олинглар, дея ёлборишарди. Улардан бири турдида, қўлини ифодали айлантириб, ўрмоннинг ҳаммаёғи хавф-хатарга тўла, демоқчи бўлди шекилли, кейин лорд Жоннинг оёғига йиқилиб, унинг тиззаларига юзини суртаверди.

— Бунисига нима дейсиз энди? — хитоб қилди бошлиғимиз ҳайронликдан нима қиларини билмай, мўйловини бураб.— Йўқ, чинданам, нима қиламиз бу дардисарларни? Тур, дўстгинам, тура қол, этигимни ўз ҳолига қўй.

— Уларга ҳам ғамхўрлик қилиш керак,— деди Саммерли трубкасига тамаки тиқаркан.— Сиз ҳаммамизни ўлим чангалидан қутқардингиз, ахир. Қойил қилиб қўйдингиз бу ишни! Сиз билан фахрланаман, тасанно!

— Жуда ажойиб иш қилдингиз-да! — хитоб қилди Челленжер.— Ҳайратомуз иш бўлди! Шахсан бизгина эмас, бутун Европанинг илм-фан аҳли умрбод сиздан қарздор. Иккиланмасдан айта оламанки, профессор Саммерли билан профессор Челленжернинг ҳалокати ҳозирги замон фани учун анча сезиларли йўқотиш бўлур эди. Сиз ва навқирон дўстимиз ҳар қанча мақтовга лойиқсизлар.

Челленжернинг лабларига оталарча табассум ёйилди. О, шу топда Европа илм-фан аҳли севимли фарзанди ва умидининг турқи-тароватини бир кўрганида борми! Сочлари патила-патила бўлиб кетган, кўкраги қип-яланғоч, кийимлари жулдур-жулдур. Илм-фан таянчи тиззалари орасига очиқ консерва банкисини қисиб ўтирганича австралия қўйи гўштининг катта-катта бўлагини оғзига тикарди. Ҳинду унга бир қаради-да, қичқириб, яна лорд Жон оёқларига йиқилди.

— Қўрқма, кичкинтой, — деди бошлиғимиз тиззаларига суркалаётган қоп-қора каллани силаркан. — Челленжер, сизнинг турқингиз бу ҳиндунинг ўтакасини ёриб юборди. Менимча, бунда таажжубланадиган ҳеч нарса йўқ. Қўрқма, дўстгинам, бу киши ҳам бизларга ўхшаган одам.

— Аммо-лекин, сэр! — қичқирди Челленжер.

— Ҳечқиси йўқ, профессор, сизнинг ташқи қиёфангизни гайритабиий қилиб яратгани учун худога минг-минг шукур қилишимиз керак. Мабодо маймунлар ҳоқони билан ҳайратомуз бир тарзда ўхшаш бўлмаганингиздами...

— Бас, бас, қилинг, лорд Жон Рокстон! Жудаям ҳадингиздан ошаверманг!

— Факт фактлигича қолади-да.

— Илтимо, сэр, гапнинг мавзуини ўзгартирсангиз! Сизнинг танбеҳларингиз мутлақо ўринсиз ва ишга алоқаси йўқ. Биз ҳиндуларни нима қилиш масаласини ҳал этишимиз керак. Афтидан, уларни уйларига элиб қўйишимизга тўғри келар. Лекин улар қаерда яшашади? Бу жумбоқни ечинг.

— Бу саволингизга жавоб беришга уриниб кўраман, — дедим мен. — Ҳиндулар марказий кўлнинг нариги томонидаги ғорларда яшашади.

— Э, шунақа денг! Навқирон дўстимизга уларнинг уйлари қаерда эканлиги маълум экан-ку. Бу ердан унчалик яқин бўлмаса керак, а?

— Йигирма милча бордиров, кам эмас! — жавоб бердим.

Саммерли инграб қўйди.

— Ҳар қалай, мен у ерга етиб бора олмасам керак. Эшитяпсизларми? Бу жирканч махлуқлар ҳамон изимизда изғиб юришибди.

Ҳақиқатан ҳам ўрмоннинг қоронғи бағридан одамсимон маймунларнинг чийиллагани элас-элас эшитиларди. Ҳиндулар яна қўрқиб, изтироб ичра тўлғана бошладилар.

— Бу ердан кетиш керак, мумкин қадар тезроқ, — де-

ди лорд Жон.— Иигитча, сиз Саммерлига ёрдам берасиз. Ҳиндулар юкларни кўтариб боришади. Қани, юринглар, бизни сезиб қолишмасларидан жўнаб қолайлик.

Ярим соатдан камроқ вақтда дов-дарахтлар орасидаги жойимизга югуриб бориб, бекиниб олдик. Фортимиз томондан одамсимон маймунларнинг ҳаяжонли қичқириқлари кун бўйи келиб турди, лекин ўзлари бу ёққа келишмади, чарчаган қочоқлар — оқлар ҳам, қизил танлилар ҳам — ниҳоят, қаттиқ, узоқ уйқуга кетишди.

Кечқурун уйқу аралаш кимдир қўлимдан тортаётганини сезиб, зўр-базўр кўзимни очдим-у, олдимда Челленжер турганини кўрдим.

— Мистер Мелоун, менга маълум бўлишича, сиз кундалик тутасиз ва бир вақт келиб, уни эълон қилмоқчисиз, а,— деди у тантанавор оҳангда.

— Мени бу ерларга махсус мухбир сифатида юборишган-да,— деб жавоб бердим.

— Ҳа, баракалла. Сиз, албатта, лорд Жон Рокстоннинг ҳалиги.. гўё мен билан... аллақандай ўхшашликлари бор... дегандай шамаларини эшитган бўлсангиз керак дейман...

— Ҳа, эшитдим.

— Бундай бемаъни гапларнинг эълон қилиниши ва умуман воқсаларнинг бемаслаҳат баён қилиниши мени ниҳоятда ранжитиши ҳақида сизга гапириб ўтирмасам ҳам бўлар дейман.

— Мен фактларга қатъий риоя қилишга сўз бераман.

— Лорд Жон бўлса, бўлмағур хаёлларга бориб, майнавозчиликдан тоймайди, ҳатто энг маданиятсиз ирқларнинг вакиллари ҳам инсонлар шаънига ҳурмат билан қарашини ўзича талқин қилишдан тоймайди. Менинг фикрим сизга тушунарлими?

— Мутлақо, тушунарли.

— Демак, мен сизнинг одоб сақлашингизга ишонаман, — деди Челленжер ва узоқ сукутдан сўнг қўшиб қўйди:— Аммо-лекин бу одамсимон маймунлар ҳоқони ажабтовур махлуқ экан-да, ўзиям... Одамни ҳайратда қолдирадиган ташқи қиёфасини қаранг, ақллилигини айтмайсизми! Тўғрими?

— Жуда муносиб шахс,— деб жавоб бердим.

Профессор, афтидан, хотиржам бўлди шекилли, яна ухлаш учун жойига чўзилди.

«БУ ҲАҚИҚИЙ ҒАЛАБА ЭДИ»

Биз таъқиб қилувчиларимиз — одамсимон маймунлар буталар орасидаги ошиёнимиз борлигидан беҳабар бўлишса керак, деб ўйлардик, аммо тезда хато ўйлаганимизга амин бўлдик. Урмон ниҳоятда жимжит — тиқ этган товуш йўқ, барглар ҳам қилт этмайди... Ҳар қалай, аввалги ҳодисалардан ортирган тажрибамизга кўра, бу ифлосларнинг нақадар муғамбирлик, сабр-тоқат билан ўз ўлжаларини кузатишларини ва ҳужум қилиш учун қулай пайт пойлашларини эътибордан қочирмаслигимиз керак эди. Тақдирим бундан буён нима бўлишини билмайман-у, лекин ўша тонгдагидек ҳеч қачон ўлимга яқин бўлмагандирман. Ҳозир ҳаммасини бир бошдан гапириб бераман.

Кечаги даҳшатли ҳаяжонлар ва очликдан роса ҳам чарчаб ҳолдан кетган эканмиз, бир кечалик уйқудан кейин ҳам ўзимизга келмадик. Саммерли шу қадар заиф эдики, оёғида зўрға турарди, аммо ўзига хос қатъият ва мардлик билан буни тан олгиси келмасди. Биз ҳарбий кенгаш чақириб, бу ерда яна икки соат ўтиришга, ниҳоятда зарури — тўйиб нонушта қилиб олиб, кейин бутун ясситоғни кесиб йўлга тушишга, марказий кўлнинг нариги томонидаги ғорларга киришга қарор қилдик; менинг кузатишларимга кўра, бу ғорларда одам яшаши керак эди. Ўзимиз қутқарган ҳиндулар биз тўғримизда яхши гап айтишар, уларнинг ҳамқабилалари томонидан яхши кутиб олинишимизга умид қилардик.

Бундай саёҳатдан сўнг Мепл-Уайт Мамлакати бизга сирларини янада кўпроқ очиши мумкин ва зиммамизга юкланган вазифани бажариб бўлиб, бутун диққат-эътиборимизни ўз ватанимизга яна қайтиб кетиш йўлларини излашга бағишлайдиган бўлдик. Ҳатто Челленжернинг ўзи ҳам, экспедициямиз мақсадига эришади, ва бундан кейинги бурчимиз — ажойиб кашфиётларимизни бутун маданий олам аҳлига тезроқ етказишдан иборатдир, деб тан олди.

Энди биз қутқарилган ҳиндуларга диққат билан қарашга фурсат топдик. Улар ўрта бўйли, мускулдор, эпчил, кўринишдан ёввош, ҳар қандай тукдан холи юзлари юмамоқ шаклда, қайиш билан боғлаб, гарданларига турмакланган сочлари силлиқ, қоп-қора. Кийимлари сонларига ўралган бир парча теридан иборат, холос. Қони тинмаган қулоқларининг ситилганлиги уларга тақилган безакларнинг душманлари — маймунлар қўлида қолиб кетганлигидан далолат берарди. Ҳиндулар бир-бири билан чуғур-

лашиб, биз тушунмайдиган тилда гаплашиб кетишди, ammo биз бир амаллаб уларнинг қабилаларини «аккала» дейлишини билиб олдик. Улар бу сўзни бир-бирларини кўрсатиб такрор-такрор айтдилар, кейин сиқилган муштларини қўрқув ва ғазаб ичра титраган ҳолда ўрмон томонга ўқталиб: «Дода! Дода!» — деб бақирдилар, афтидан, улар одамсимон маймулларни шундай дейишса керак-да.

— Булар ҳақида сиз нима дейсиз, Челленжер? — сўради лорд Жон. — Менга ҳозирча фақат бир нарса аниқ: ҳув анави, пешонаси қирилган йигит — уларнинг бошлиғи.

Ҳақиқатан ҳам бу ҳинду ўзини ҳамроҳларидан бошқачароқ тутар, гарчи қолганлари ундан катта ёшда бўлсалар-да, унга буюк эҳтиром билан муомала қилишарди. Йигитнинг ҳар бир ҳаракатида ифтихор билан мустақиллик аломатлари сезилиб турарди, шунинг учун бўлса керак, Челленжер улкан панжасини унинг бошига қўйганида у асов отдек тайсаллади-да, қора кўзларини ғазабли чақнатиб, орқага тисарилди. Кейин кафтини кўксига қўйиб, иззат-нафсини писанда қилгандек, бир неча бор «Маретас» деган сўзни такрорлади.

Профессор заррача ҳам тортинмай бошқа ҳиндуни бўйнидан қучоқлаб, бамисоли кўргазмали нарсани намойиш қилаётгандек уёқдан-бўёққа айлантириб, бизга лекциясини ўқиб кетди.

— Бош суягининг ривожланганлиги, юзининг бурчаксимон тузилганлиги ва бошқа белгилари бу қабилани паст ирққа қўшиш имконини бермайди, — фўлдиради у йўғон товушини баралла қўйиб. — Биз ирқлар таснифи шкаласида буларни Жанубий Америкадаги жуда кўп қабилалардан юқори қўйишимиз керак. Мен бу ерда, ясситоғда, бу қабиланинг пайдо бўлиши ва ривожланиши мумкин эмаслигига қаттиқ ишонаман. Ваҳоланки, одамсимон маймуллар билан бу ерда сақланиб қолган тарихимиздан олдинги давр ҳайвонлари ўртасида осмон билан ерча фарқ борлиги аниқ-ку. Бинобарин, улар ҳам Мепл-Уайт Мамлакатада пайдо бўлишлари ва ривожланишлари мумкин эмас.

— Хўш, улар қаердан келиб қопти бўлмаса? Осмондан тушибтими? — сўради лорд Жон.

— Бу масала, шубҳасиз, Европа ва Америка олимлари ўртасида катта баҳсларга сабаб бўлади, — жавоб берди профессор. — Бу масаланинг талқинимдаги таърифи — тўғрими ёки нотўғрими — шундай бўлади: (бу сўзларни айтаётганида кўкрагини яланғочлаб, ниҳоятда зўр виқор билан атрофни кўздан кечириб қўйди) — бундаги тамомила ўзига хос шароитларда эволюция умуртқалилар-даража-

сига кўтарилган, айна чоғда эски шакллар янгилари билан ёнма-ён яшаб, ривожланаверганлар. Шу сабабли ҳам юра даври шакллари билан бирга аждодлари муўтабар ҳисобланмиш ҳозирги замон тапири ҳам, йирик оҳу ҳам, чумолихўр ҳам бу ерда бир яшайверган. Буларнинг барчаси равшан. Аммо сизлар: «Одамсимон маймунлар-чи, ҳиндулар-чи?» — деб сўрарсизлар. Уларнинг ясситоғда мавжудлигига илм-фан аҳли нима дейди? Фикримча, бунга биттагина жавоб бўлиши мумкин: улар бу ерга ташқаридан келган. Шуниси жудаям мумкинки, Жанубий Америкада мавжуд бўлган аллақандай одамсимон маймунлар жуда қадим замонларда буёққа келишиб олиб, ўз эволюцияси натижасида ташқи кўриниши ниҳоятда баҳайбат, ва ёқимтой бўлган одамсимон маймунларнинг (Челленжер шу он менга тик қаради) айрим вакиллари тоифасини яратганликлари эҳтимолга жуда яқин, уларнинг онги бўлганда, ҳатто инсон ирқини ҳам яшнатган бўлур эдилар. Ҳиндуларга келганда эса, шуниси айтиш мумкинки, бу қабила ё очликдан, ёки душман таъқибидан қочиб, текисликдан буёққа келиб қолган. Бу ерда шу чоққача кўринмаган баҳайбат йиртқич махлуқларга тўқнаш келишиб, навқирон дўстимиз айтган ғорлардан паноҳ топишган. Бироқ, шубҳасиз, улар ёввойи ҳайвонлар, жумладан, маймунлар билан ҳаёт-мамот жанглари олиб боришган; одам ораланини ёқтирмаган бу маймунлар бор ҳийла-найранглари ни ишга солиб курашганлар, бу борада улар ҳар қандай каттароқ махлуқларга ҳам бўш келишмаган. Ҳиндулар қабиласининг оз сонли бўлишига сабаб, менимча, мана шу. Хўш, жентльменлар, энди нима дейсизлар? Бу жумбоқни тўғри ечдимми ёки масаланинг моҳияти хусусида бошқа эътирозларингиз борми?

Бироқ профессор Саммерли эътироз билдиришга мажолсиз бўлгани учун норозилик белгиси сифатида калласини сарак-сарак қилиб қўя қолди. Лорд Жон тўқлари сийраклашиб бораётган пешонасини қиртиллатиб қашиди-да, мен бошқа вазн ва бошқа тоифадаги полвонман, дейётгандек, Челленжернинг беллашувга чақириғини рад этди. Мен бўлсам, ўз одатимга содиқ қолган ҳолда, гапни бошқа муҳимроқ нарсага буриб, ҳиндулардан бири ғойиб бўлиптими, дедим.

— У кетди, — деди лорд Рокстон. — Биз унга консервдан бўшаган банка бериб, сув олиб келишга юбордик.

— Эски лагеримизгами? — деб сўрадим.

— Йўқ, булоққа. Узоқдамас, ҳув анави дарахтларнинг

тагида. Юз ярдча келар-келмас жойда. Лекин миттивой шошилмаётган кўринарди.

— Бориб қарай-чи, у нима қилаётган экан? — дедим-да, ўртоқларимни ғарибона нонушта тайёрлашга қолдириб, ўзим милтиқни олиб, ўрмонга равона бўлдим.

Менинг ҳатто мана шу қадар қисқа муддатга ҳам буталар орасидаги ишончли манзилимизни тарк этишга журъат этганим сизга хато бўлиб кўрингандир, ахир, маймунлар шаҳри биздан узоқда, душманлар ҳидимизни йўқотиб бўлишган, бундан ташқари қўлимда милтиғим бор эди-ку. Бироқ кейинчалик маълум бўлишича, мен одамсимон маймунларнинг макру ҳийласига ва кучига етарли баҳо бермаган эканман. Соё жилғаси жуда яқинда чулдирад, лекин дарахт ва буталарнинг қалин шох-шаббалари уни менинг нигоҳимдан яшириб турарди. Ям-яшил ўт-ўланлар орасидаги аллақандай қизил нарсга кўзим тушиб қолганида, ўртоқларимдан анча олислаб кетган эдим. Бу биз сувга юборган ҳиндунинг ўлиги эди. Уни кўриб, ўлгудек қўрқиб кетдим. Бечора ғужанак бўлиб ётибди, боши худди елкаси оша қараётгандек нотабийй қайрилганди. Мен ўртоқларимни хавф-хатардан огоҳлангириш мақсадида бақирдим-да, ҳиндунинг ёнига югуриб келиб, устига энгашдим. Шу топда худонинг ўзи мени бир ўлимдан сақлади — нажот фариштаси жонимга оро кирдими, ё инстинкт туйғуси иш бердими, ёхуд баргларнинг шитирлаши огоҳлантирдими, мундоқ юқорига қараб қоламанми! Бошим узра қалин япроқлар орасидан сариқ жун билан қопланган икки мускулдор қўл секин-аста мен томон чўзилиб келаяпти-да. Яна бир секунд бўлганда, бу ғаддор бармоқлар бўйнимни исканжага олиши тайин эди. Мен ўзимни орқамга ташладим. Аммо бу қўллар мендан ҳам эпчил экан. Тўғри, сакраш мени ўлимдан қутқарди-ю, бироқ битта панжа гарданимга ёпишди, иккинчиси — юзимга чанг солди, кейин томоғимни кафтим билан ёпган эдим — бармоқларимни тимдалади.

Назаримда, ердан кўтарилаётгандек бўлдим, бошимни зўр куч билан қайираётганларини сездим... Яна бир минутдан сўнг бўйнимнинг томирлари узилиб кетадигандек эди. Миям айлана бошлади, лекин мен бу даҳшатли қўлни қўйиб юбормадим, ниҳоят уни иягимдан ажратиб ташладим. Бошим узра совуқ кўк кўзли тумшуқ эгилди, унинг бешафқат кўзлари жодулаб қўяётгандек таъсир қиларди менга. Қурашишга куч-мадорим қолмади. Ёвуз махлуқ дармондан кетаётганимни сезиши биланоқ жирканч жағлари очилиб, қиличдек тишлари ялтिलाб кетди, панжаларини

янада қаттиқроқ сиқиб, бошимни орқамга эга бошлади. Кўз олдимдан хира доиралар сузиб ўта бошлади, қулоғимда кумуш қўнғироқчалар жарангларди. Қаердадир узоқдан ўқ товуши эшитилди — огриқни қарийб сезмай, шилқ этиб йиқилдиму ҳушимдан кетдим.

Ҳушимга келиб, қарасам, ошиёнимизда, буталар орасидаги ўт устида ётибман. Кимдир булоққа чопиб бориб сув олиб келган бўлса керак, лорд Жон бошимни ҳўлларди, Челленжер билан Саммерли бўлса икки томонимдан ушлаб туришарди. Уларнинг ташвишли чеҳраларини кўриб, биринчи марта профессорларимизнинг илм-фан кишиларигина эмас, оддий инсоний ҳиссиёт соҳиблари эканликларини англадим. Баданимда ҳеч қандай жароҳат йўқ экан. Ҳушимдан кетишимга сабаб, қаттиқ таъсирланганим бўлса керак, чунки орқа миям билан бўйнимдаги огриқни ҳисобга олмаса, ярим соатдан кейин бутунлай ўзимга келдим.

— Оббо, навқирон дўстим-ей, бу сафар ўлишингизга бир баҳя қолди-я,— деди лорд Жон.— Қичқирингизни эшитиб, сиз томон югурганимда, бу йиртқич махлуқ бошингизни қайираётган экан, оёқ-қўлларингизни осмонга чўзганингизни кўрдиму биттамыз у дунёга равона бўлипти-да, деган фикр ўтди миямдан. Шошиб қолганимдан ҳатто мўлжалга ҳам уролмадим, лекин хайриятки, бу ярамас сизни кўйиб юбориб, қочиб қолди! Вой, иблис-ей! Қани энди, менга милтиғи билан эллик кишини беришса, бу ерда дарров тартиб ўрнатардик-да, бу жирканч маҳлуқларнинг изини ҳам қолдирмасдик.

Одамсимон маймунларнинг бир амаллаб бизнинг ошиёнимизни кўриб қолишгани ва ундан кўз узмаётганликлари энди мутлақо равшан бўлди. Кундузи улардан кўрқмаса бўлади, лекин кечаси ҳолимиз нима кечади? Улар бу ерга албатта ёпириладилар. Демак, кетиш керак, қанча тез бўлса, шунча яхши. Уч томонимизни ўрмон қўршаб олган, унинг ҳар бир жойида пистирмага дуч келишимиз мумкин, тўртинчи томонида эса марказий кўлга олиб борадиган қия сой йўли бошланади, унинг у ер-бу ерда очиқ ялангликлари бўлган пастак бутазорлар бор. Бу қиямаликдан мен ўша кечаси юргандим, у тўппа-тўғри ҳиндуларнинг ғорларига олиб боради. Демак, биз шу ёққа юришимиз керак.

Ачинадиган ягона нарса — лагеримизнинг қолиб кетаётгани эди, унда ғамлаган нарсаларимизнинг қолаётгани учун эмас, балки бизни ташқи олам билан боғловчи сўнги ҳалқа — негр Самбони ташлаб кетаётганимиз учун юра-

гимиз ачирди. Сирасини айтганда, милтиқларимизни олволганмиз, ўқлари ҳам етарли, бир оз муддатга амаллаб турсак бўлади, кейин, балки, эски жойимизга қайтиб келиш ва яна негримиз Самбо билан алоқа боғлаш мумкин бўлар. Самбо бизни ташлаб кетмасликка қаттиқ сўз берган, шунинг учун сўзининг устидан чиқишига имконимиз комил эди.

Эрталаб азонда экспедициямиз йўлга равона бўлди. Олдинда йўлбошловчи бўлиб ёш қабила бошлиғи борди. У бирор юкни кўтариб боришдан ғазаб билан бош тортди. Унинг кетидан тирик қолган икки ҳинду экспедициянинг озгина қолган юк-япағини орқалаб боришарди. Биз тўртовлон милтиқларимизни осиб олганча издиҳомнинг орқасида кетардик. Бутазордан чиқишимиз биланоқ бу чоққача жимжит бўлган ўрмонни бирдан одамсимон маймунларнинг ваҳиёна қий-чуви тутиб кетди. Улар кетаётганимиздан ё хурсанд бўлишиб, ёки аламлиридан қичқиринишаётганди. Орқамизга қараб ҳеч нимани кўрмадик, лекин бу чўзиқ қий-чув чор атрофимизни ўраб олган ўрмоннинг ям-яшил девори орқасида қанчадан-қанча душманимиз яшириниб олганидан аниқ далолат бериб турарди. Бироқ маймунлар бизни қувишни ўйламасдилар шекилли, шунинг учун биз очиқ ерга чиқиб олгач, улардан қўрқмай қўйдик.

Мен ҳаммадан кейинда борарканман, ўртоқларимга қараб, беихтиёр жилмаярдим. Наҳотки, бу одам ўша яқинда Олбенидаги эрон гиламлари тўшалган, деворларига суратлар осилган, қизил рангли ҳашамдор кошонасида мени қабул қилган лорд Жон Рокстон бўлса? Наҳотки, шу киши Энмор-паркдаги каттакон ёзув столи ёнида савлат тўкиб, виқор билан ўтирган ўша профессор бўлса? Ва, ниҳоят, Зоология институтидаги мажлисда шафқатсизлик билан ҳеч кимга сўз бермай гапирган ҳарфхўр олим қаерда қолди? Англиянинг қишлоқ йўлларида учраб қоладиган дайди гадоилар ҳам бунчалик ғариб ва ғамгин бўлмас! Биз ясситоғда бор-йўғи тўрт ҳафта бўлдик, лекин бизнинг алмашиб киядиган либосларимиз пастда қолган, сўнги ҳафта эса ниҳоятда оғир бўлганди-да, аммо мен ўша кеча маймунлар чангалига тушмаганим учун зорланишга ҳаққим йўқ эди. Ҳамма ўртоқларим шляпаларидан айрилганликлари учун бошларини рўмолча билан танғиб олишганди; кийимлари жулдувроқи, афти-бошлари кир, лой бўлиб, соқоллари ўсиб кетганидан уларни таниб бўлмасди. Саммерли билан Челленжер қаттиқ оқсашар, мен ҳам эрталабки қўрқувдан ҳалиям ўзимга келмай, оёғимни зўр-

ға кўтариб босардим, маймун чангалида эзилган бўйнимни қимирлата олмасдим. Ҳа, ҳаммамизнинг кўринишимиз ниҳоятда афтодаҳол бўлиб, ҳамроҳларимиз — ҳиндуларнинг ўқтин-ўқтин орқаларига қараб, бизни кўрганларида ҳайрон бўлишларига, ҳатто қўрқиб кетишларига асло ажабланмасдим.

Тўқайдан чиқиб, кўл бўйига етганимизда ярим кечадан ошиб қолган эди. Ҳиндулар кўлнинг кенг сатҳини кўриб, қувонч садолари билан кўлларини силкитиб, бизга сувни кўрсатишди. Манзара ҳақиқатан ҳам мафтункор эди. Енгил қайиқларнинг бутун бир флотилияси тўппа-тўғри биз турган томонга сузиб келарди. Кўлни қувончли садоларнинг гулдириси тутиб кетди. Ҳиндулар жойларидан сапчиб туриб, эшкак ва найзаларини силкита бошлашди. Кейин яна ўтириб эшкакларини ишга солишди, қолган масофани кўз юмиб очгунча босиб ўтишди-да қайиқларини соҳилнинг қиямалик қумлоқ жойига қўйиб, ёш бошлиқлари қаршисида қувонч билан қичқириб, таъзим бажо этиб, тиз чўкдилар. Кейин оломон орасида йирик ялтироқ шишалардан маржон ва билакүзук таққан, елкасига зумрад рангда товланувчи ажойиб хол-хол терини ташлаган анча ёшлардаги ҳинду олдинга чиқди. У ёш бошлиқнинг олдига югуриб келди-да, йигитни меҳр билан бағрига босди, кейин биз томонга қараб, ундан ниманидир сўради-да, ёнимизга келиб, мулозамат қилиб турмай, навбатма-навбат ҳаммамизни қучоқлаб чиқди. Унинг бир овиз сўзи билан қолган ҳиндулар бизга ҳурмат бажо қилиб, ерга эгилардилар. Бундай қулларча таъзим менинг ҳам, лорд Жон билан Саммерлининг ҳам энсамизни қотирди, аммо бундан Челленжер бамисоли офтобда яйраётган гулдек яшнаб кетди.

— Балки бу маҳаллий халқ ривожланишда анча олдинга кетгандир,— деди у соқолини силаркан, олдида эгилган қора танларни кўздан кечириб,— аммо-лекин баъзи билимдон европаликлар ҳам олий мавжудотлар олдида ўзларини қандай тутишни улардан ўргансалар бўларди. Ибтидоий одамнинг инстинкти нақадар аниқлигини ўйлаб кўринг, а!

Афтидан, ҳиндулар ҳарбий сафарга отланган бўлишса керак, чунки уларнинг ҳар бирида учига суякдан паянак ўрнатилган узун бамбук найзадан ташқари камон билан ўқлар, белида тўқмоқ ёки болта бор эди. Уларнинг биз чиққан ўрмон томонга ғазаб билан хўмрайиб қарашлари ва «дода» сўзини такрорлашлари бу сафарларидан мақсадлари кекса бошлиқнинг ўғлини (биз уларнинг ота-

болаликларини фаҳмладик) қутқариш ёки унинг ўлими учун қасос олиш эди. Энди улар доира ясаб, чўнқайиб ўтиришди-да, ҳарбий кенгаш тузишди, биз бўлсак, улар ёнидаги улкан базальт тош устида ўтириб олиб, бўлаётган воқеаларни кузата бошладик. Биринчи бўлиб жангчилар гапиришди, кейин ёш дўстимиз ўз қабиласига қарата оташин нутқ сўзлади. Унинг имо-ишоралар, қўл ҳаракатлари билан оро берилган нутқи, гўё бу тил танишдек, бизга тамомила тушунарли эди.

— Ҳозир уйга қайтиб бориш керакмикин? — деди у. — Эртами-кечми душманамиз билан юзма-юз дуч келишимиз турган гап. Биродарларимиз ўлдирилди. Бошқалар ўлдирилгандан кейин менинг тирик ҳамда соғ-саломат юришимдан не фойда? Қайбиримиз ўз ҳаётимиз учун хотиржам бўла оламиз? Ҳозир биз ҳаммамиз жамул-жаммиз. — У бизларни кўрсатди. — Бошқа ёқдан келган бу кишилар — бизнинг дўстларимиз. Улар буюк жангчилар, маймунларни биз каби ёмон кўришади. Момақалдироқлар ҳам, чақмоқлар ҳам уларга бўйсунди. — Шу гапни айтиб, у қўлини осмонга кўтарди. — Шундай имконият яна келармикин? Қани, олға юринглар, ё ўлармиз ёки хотиржам яшаш имконини қўлга киритамиз, ана ўшанда хотинларимиз олдига ёруғ юз билан борамиз.

Кичкина-кичкина қизил танли жангчилар ўз бошлиқларининг гапларини жон қулоқлари билан тинглашарди, у нутқини тугатгач, тантанавор хитоблар янгради, ҳамма бир кишидек найзасини кўкка иргитди. Йигитнинг отаси ўрмон томон ишора қилиб, биздан алланарсани сўради. Лорд Жон ишора билан сабр қилиб туришини таклиф этди-да, бизга мурожаат қилди.

— Ана энди, ҳар ким ўзи учун ўзи ҳал қилсин, — деди у. — Шаҳсан мен бу мартишкалар билан ҳисоб-китоб қилиб қўйиш тарафдориман, мабодо иш уларни ер юзидан қуритиш билан тугаса, ҳўп соз бўлади, бундай операциядан кейин ер куррамиз покланиб, янада гўзаллашадиган. Мен янги дўстларимиз билан бирга бораман, ғалабанинг сўнгги дамларигача уларни ёлғиз қўймайман. Хўш, сиз нима дейсиз, йигитча?

— Албатта, мен сиз билан бўламан!

— Сиз-чи, Челленжер?

— Менинг ёрдамимга умид қилишларинг мумкин.

— Сиз-чи, Саммерли?

— Биз экспедициямиз мақсадларидан борган сари узоқлашаяпмиз, лорд Жон. Сизларни ишонтириб айтаман-ки, мен одамсимон маймунлар колониясига қизил танли-

лар ҳуружини бошқариб бориш учун бу ерга Лондондаги профессорлик кафедрамни ташлаб келган эмасман, асло!

— Ҳа, нимасини айтасиз, ҳақиқатан ҳам жуда тубанлашиб кетдик-да! — деди илжайиб лорд Жон. — Лекин вазият шундай бўлгач, нима ҳам қила олардик? Хўш, жавобларингизни кутяпмиз.

— Жуда шубҳали иш-да, бу, — бўш келмади Саммерли, — лекин ҳаммаларинг боргудек бўлсаларинг, мен ҳам чор-ночор кетларингдан юришга мажбурман-да.

— Демак, борамиз, — деди лорд Жон, сўнг қабила бошлиғига юзланди-да, милтиғига шаппати уриб, ризолик аломати билан бош ирғади.

Чол ҳаммамизнинг қўлларимизни сиқиб чиқди, унинг ҳамқабилалари эса, янада зўр шоду хуррамлик билан қичқиришди.

Йўлга чиқиш учун кеч бўлиб қолганидан ҳиндулар наридани бери лагерь қуришга киришишди. Ҳаммаёқда тутун буруқсиб, гулханлар гуриллади. Уч-тўрт ҳинду чангалзорга кириб, ёшгина игуанодонни олдиларига солиб, ҳайдаб келишди, бу махлуқнинг ҳам елкасига асфальт ёпишганди. Ҳиндуларнинг бири унинг олдига келди-да, жониворни сўйишни буюрди, шундагина улкан игуанодонлар бамисоли биздаги туёқли моллар каби ҳиндуларнинг хусусий мулки эканлигини англадик. Бинобарин, сирли асфальт доғлар молларга қўйиладиган тамға ёки белгидек бир нарса экан. Бу ўтхўр жониворлар ниҳоятда улкан бўлишларига қарамай, миялари зигиртдек бўлгани учун шу қадар ночор эдиларки, уларни ҳатто кичкина бола ҳам эпласа бўларди. Бир неча минут ўтар-ўтмай игуанодоннинг гўштини ним талаб, ювиб, аллақандай йирик тангали балиқ билан қўшиб, гулханларда қабоб қила бошлашди. Бу балиқларни ҳиндулар қармоқ ўрнига найзаларни ишга солиб, қўлда тутишганди.

Саммерли қирғоққа яқин саёзликка чўзилиб, пинакка кетди, биз учовимиз эса, бу фаройиб мамлакат ҳақида мумкин қадар кўпроқ нарса билиш иштиёқида ёниб, кўл бўйида сайр қилгани равона бўлдик. Йўлимизда икки марта птеродактиллар ботқоғидагидай кўк рангдаги лойли ўрага дуч келдик. Ҳаракатсиз вулқонларнинг шу кратерлари нима учундир лорд Жонни ниҳоятда қизиқтириб қолди. Челленжер ҳам диққат-эътиборини ундан дариг тутмади — бу зўр куч билан отилиб чиқадиган гейзер — қайнарбулоқ бўлиб, оқимлари бақирлаб қайнаб, пуфакларидан аллақандай номаълум газ ажралиб тараларди. Челленжер ичи ғовак қамишни гейзерга суқди-да, гугурт чертиб, унга те-

гизиши биланоқ ёқилган газ портлаб, зангори аланга ҳосил қилиб ёна бошлаганини кўргач, худди мактаб боласидек қувониб қичқириб юборди. Кейин у қамишнинг учига ҳамёинини тутди, уни газга тўлдириб, осмонга қўйиб юборди. Бу тажриба профессорни янада ҳайратлантириб юборди.

— Ёнар газ! Яна қанақа денг — ҳаводан ҳам енгил! Энди ишонч билан айтишим мумкинки, унинг таркибида эркин водороддан анчагина миқдорда бор. Тўхтаб туринглар, дўстларим! Жорж Эдуард Челленжер ҳали ҳамма имкониятларини ишга солиб бўлгани йўқ. Буюк ақлу заковат табиатни ўзига бўйсундиришга мажбур этади. Сиз ҳали бунини ўз кўзларингиз билан кўрасизлар! — У мағрурона кўкрагини кериб кеккайди-ю, аммо пинҳоний фикрларини бизга зоҳир қилмади.

Ўзимга келсак, бу соҳил мен учун кўлга қараганда унча қизиқарли кўринмасди. Ҳиндуларнинг пайдо бўлиши ва қўналғадаги шовқин-суронлар атрофдаги жон зотини қўрқитиб, ҳар томонга питратиб юборгани, ўлакка излаб осмонни фалакка парвоз қилиб юрган бир неча птеродактилни ҳисобга олмаганда, лагеримиз чор-атрофидаги сукунатни ҳеч нарса бузмасди. Лекин марказий кўлнинг пуштиранг сувидаги ҳаёт ўз маромида кечарди. Аллақандай жониворларнинг улкан тимқора беллари, тишсимон сузгичлари аҳён-аҳёнда ялт этиб кўриниб, сувнинг кумуш зарраларини сачратиб, яна шўнғиб ғойиб бўлишарди. Қумлоқ саёзликларда улкан тошбақагами, қалтакесакларгами ўхшаган сўпоқ мавжудотлар ғиж-ғиж бўлиб, улар орасида бир бадбашара махлуқ — юмалоқ пўстакдек жонивор, айниқса эътиборимизни ўзига тортди; устида қуёш нурлари ялтираб турган бу жонзот бутун бадани билан тиртишиб, қум устида секин ўрмаларди. Вақти-вақти билан қўққисдан илонсимон махлуқларнинг бошлари сувдан кўтарилиб қоларди-ю, шу он улар чиройли сузиб кетишар, кейин орқа томондаги кўпириб турган гирдоб қўйнига кириб ғойиб бўлишарди. Лекин, маълум бўлишича, улар асло илон эмас экан. Шундай махлуқлардан биттаси сувдан чиқиб, олдимиздаги қумлоққа чўзилган эди, яхшилаб кўриб олдик: унинг узун бўйни улкан пардали сузгичлари бўлган цилиндр шаклидаги танаси билан туташиб кетганди. Энди бизга етиб олишган Челленжер билан Саммерли ҳайрат ва шодонликдан ўзларини йўқотиб қўяёздилар.

— Плезиозавр! Чучук сувда яшайдиган плезиозавр! — хитоб қилди Саммерли.— Наҳотки, уни ўз кўзларим билан кўраётган бўлсам! Азизим Челленжер, зоологлардан қай бири бундай бахтга муяссар бўлгани билан мақтана олади?

Ибтидоий кўлнинг ажойиботлари сеҳрига мафтун бўлиб қолган иккала профессоримизни аранг ажратиб олиб, кетишга кўндирганимизда, қоронғи тушиб қолган, зим-зиё кечада қизил танли иттифоқдошларимизнинг гулханлари кўзга ташланарди. Гарчи биз сувдан анча узоқда, соҳилда ётган бўлсак-да, кўлнинг ичкарасидаги баҳайбат махлуқларнинг шалоплашиб пишқиришини ҳамон эшитардик.

Гира-шира тонг отиши биланоқ бутун лагерь оёққа турди, бир соат ўтгач, бемисл сафарга йўл олдик. Мени ҳам фронтга ҳарбий мухбир қилиб юборишармикин, деб доим орзу қилиб юрардим. Ҳар бир хаёлпараст мен эришган бахтга муяссар бўлса, мен билан ҳамроҳ бўлса, жон дерди-я! Шундай қилиб, мен ўз вазифамга киришиб, «жангоҳдан биринчи хабаримни йўллашга отландим».

Кечаси билан лашкаримиз маҳаллий аҳоли вакиллари ҳисобига кўпаяверди, эрталабга келиб жангчиларнинг сони беш юзга яқинлашиб қолди. Олдинга разведкачилар юборилди, улар кетидан эса, асосий кучлар зич ва қатор-қатор бўлиб йўлга тушди. Буталар ўсиб ётган қияликдан юқорига юриб, чангалзорга етдик. Найзабардорлар билан камончилар ўрмон этагига занжирдек ёйилишди. Рокстон билан Челленжер ўнг қанотдан, мен билан Саммерли эса чап қанотдан жой олдик. Шундай қилиб, биз милтиқ техникасининг сўнгги намуналари билан қуролланган ҳолда тош даврининг ёввойилари тўдасига қарши жангга кирдик.

Душман ҳам жим ётмади. Ўрмонни чўзиқ чинқириқлар тутиб кетди, тош ва тўқмоқлар билан қуролланган одамсимон маймулар галаси нақ ҳужум қилаётган ҳиндулар ўртасига ёпирилди. Бу дадил, лекин ўтакетган бемаъни ҳужум усули эди, чунки қўпол, оёқлари қийшиқ жирканч махлуқлар мушукдай чаққон маҳаллий аҳоли жангчиларига бас кела олмасдилар.

Кўз ўнгимизда даҳшатли манзара намоён бўлди, ғазабга келган маймулар оғизларидан кўпик сачратиб, қутурган кўзларидан ўтлар сочиб, тутқич бермай ўқ-ёйдан мо-

¹ Плезиозавр — танаси йўғон, оёқлари катта, бўйни узун ўрмаловчи денгиз йиртқичи. Ҳозирда қирилиб битган бу махлуқлар юра ва бўр даврларида яшаган бўлиб, айрим вакиллари ниҳоятда йиқик, узунлиги ўн беш метр бўлган.

ҳирлик билан отиб қираётган душманлари устига ташла-
нишди. Шундоққина олдимдан кўкрак ва биқинларига ўқ-
лар санчилган баҳайбат махлуқ бўкирганча ўқдек ғизил-
лаб ўтди. Унга раҳмим келиб, ўқ уздим, махлуқ алоэ (са-
бур) пояси тагига қулаб, ер тишлади. Лекин бошқа оти-
шимга тўғри келмади, чунки ҳужум нақ ғанимлар занжи-
рининг ўртасига қаратилгани учун ҳиндуларнинг ўзлари
бизнинг ёрдамимизсиз уларни даф қилишга қодир эди-
лар.

Бу ҳуружда қатнашган маймунлардан битта-яримта-
сигина бешикаст дарахтлар панасида ўз маконига қочиб
олган бўлса ҳам катта гап.

Лекин биз ўрмон ичига кирганимизда иш ниҳоятда
жиддий тус олди. Шиддатли жанг бир соатдан ортиқ да-
вом этди, айрим дамларда, назаримда, енгилиб, ўлиб кет-
масак гўрга эди, деган ваҳима босарди мени. Маймунлар
дарахтлар орасидан лип этиб чиқиб, тўқмоқлари билан
бир йўла уч-тўрт ҳиндуни гум қилишар, уларга найзала-
рини ишга солиш имконини ҳам беришмасди. Тўқмоқла-
рининг зарби ниҳоятда қаттиқ бўлганидан тушган жойи-
ни пачақ қилиб юборарди. Тўқмоқ зарбаларидан биттаси
Саммерлининг милтиғига тегиб, уни дабдала қилди. Яна
бир минут бўлганда унинг боши ҳам мажақланган бўлар-
ди, лекин ўз вақтида этиб келган ҳинду Саммерлининг бо-
шига тўқмоқ туширай деб турган душманга найза санчди.
Дарахтларга чиқиб олган маймунлар тепадан бизга тош
отишар, қуруқ шохларни ирғитишар, нақ жиққамушт бў-
либ турган жойга ўзларини ташлашарди-да, сўнги томчи
қонлари қолгунча ашаддийлик билан уришардилар. Ҳин-
дулар саросимага тушиб қолишди, агар ғанимларга катта
талафот етказаетган милтиқларимиз иш бермаганда бор-
ми, уларнинг тирақайлаб қочиши турган гап эди. Лекин
қабил бошлиғи ўз жангчиларини яна тўплади-да, шиддат-
ли ҳужумга бошлади, энди одамсимон маймунларнинг қо-
чишини кўрсангиз эди! Саммерли милтиғидан айрилганди,
мен бўлсам, кетма-кет отиб турдим, чап қанотда ҳам тўх-
товсиз ўқ отилаётгани эшитиларди.

Ниҳоят, маймунлар васвасага тушиб қолишди. Улар
чинқириб, ўкириб, сочилиб қоча бошлашди, бизнинг итти-
фоқчиларимиз эса қийқириқ билан уларни қувиб кетишди.

Бу ғолибона кун инсон ниятининг қашшоқ тарихида ни-
ҳоятда сероб бўлган, асрлар мобайнида тинмай келаётган
ўзаро адоват, низолар, таъқиблар туфайли кўрган-кечир-
ган хўрликлари эвазига оллоҳнинг инояти бўлиши керак
эди. Шу кундан бошлаб бу ерлик инсон мангула ясситоғ-

нинг хўжайинига айланди, одамсимон ҳайвон эса унга бўйсунадиган бўлди; ҳақиқат қарор топди.

Мағлублар ҳар қанча югурмасинлар, уларни ҳиндулардан ҳеч бир нарса сақлай олмади, ўрмон канорасида ўқтин-ўқтин ғолибона қичқириқ садолари, таранг тортилган камонлар жананги янгради, дарахтлар тепасидан йиқилиб тушаётган гавдалар гурсиллаши эшитилиб турди.

Мен ҳам барчанинг кетидан югуриб кетаётган эдим, бирдан бизни қидириб юрган лорд Жон билан Челленжерга дуч келиб қолдим.

— Ҳа, албатта-да! — деди лорд Жон. — Ҳал қилувчи зарбани ҳиндуларнинг ўзларига қўйиб берсак ҳам бўлади. Ёмон қирғин бўлади-да. Бу хунрезликни қанча камроқ кўрсак, шунча тинч ухлаймиз.

Челленжернинг кўзларида ғолибкорлик ўтлари чақнардди.

— Дусларим! Бизга тарихнинг бундан буёнги тараққиётини, жаҳон тақдирини белгилайдиган жанглардан бирига гувоҳ бўлиш бахти насиб этди! — эълон қилди у мағрурона қиёфада керилиб, олдимизда уёқдан-буёққа юраркан. — Бир халқнинг иккинчи бир халқ устидан ғалабаси нима дегани? Ҳеч нима эмас бу. У ишнинг моҳиятини ўзгартирмайди. Лекин ғорларда истиқомат қилган одамлар арслонларни мағлуб этиш тонгидаги беомон жанглар ёки филлар зулмкор хўжайинлари борлигини англаб етган палладаги зафарлар тарихда из қолдирувчи ҳақиқий ғалабалардир.

Бу каби қирғинларнинг беаёвлигини оқлаш учун нақадар зўр ишонч соҳиби бўлмоқ керак!

Ўрмон ичра борар эканмиз, ҳар қадамда ҳиндуларнинг найзаси ва ўқи санчилиб ҳалок бўлган маймунларнинг ўлигига дуч келардик. Соғ жойини билиб бўлмайдиган, абжағи чиққан инсон танаси айниқса, зўр олишув бўлганидан, унинг эгаси ўз жонини осонликча таслим қилмаганидан далолат берарди. Олдинда ҳаммавақт қичқириқ ва бўкиришлар эшитилиб турарди, биз шунга кўра ёвни қувиш қай томонда бораётганини аниқлардик. Одамсимон маймунларни ўз ошиёнлари — шаҳарларига қисиб қўйишди, улар ўз маконларида сўнгги кучларини тўплаб, қаршилик кўрсатдилар, аммо мағлуб бўлдилар, биз пайтида келиб, охирги даҳшатли қирғинбарот жангининг гувоҳи бўлдик. Икки кун бурун ҳиндулар, ўша жар ёқасида бизнинг жасоратимизга шоҳид бўлган ҳиндулар худди ўша ялангликка жангларда омон қолган юзга яқин маймунни ҳайдаб келдилар. Биз ҳиндулар бу тўдани найзалар билан

туртиб-нуқиб, ярим доирага қисиб қўйишган бир чоғда етиб келгандик. Уларнинг тақдири бир неча секундда ҳал бўлди-қўйди. Уттиз-қирқ маймун шу жойнинг ўзида ер тишлади. Қолганлари найзалар таъқибига дош беролмай таталанар, ғингширди. Аммо бу ёрдам бермади. Уларни жарга улоқтирдилар; бу махлуқлар ҳам пастда, олти юз футча қуйида ўсиб ётган ўткир бамбуқларга санчилиб, аввалги қурбонлари аҳволига тушдилар.

Челленжер ҳақ эди — шу кундан бошлаб инсон Мепл-Уайт Мамлакати устидан ўзининг абадий ҳукмронлигини ўрнатди. Маймунлар қабиласининг эркаклари битта ҳам қолдирилмай қириб ташланди, маймунлар шаҳри вайрон қилинди, ургочилари билан болалари асир қилиб, ҳайдаб кетилди. Сўнгги қирғинбарот жанг одамлар билан маймунлар ўртасидаги асрий қирғинларга барҳам берди.

Бу галаба бизни халос этди. Биз Челленжер Фортига, қолдириб кетган нарсаларимизга қайтиб келдик, негримиз билан алоқа ўрнатдик. У бўлса маймунлар дўлдек ёғилиб пастга думалаб тушаётганликларини кўриб, тозаям қўрқиб ўтирган экан.

— Уёқдан кетинглар, кетинглар уёқдан!— дея қичқирарди у кўзларини ола-кула қилиб.— У ерда иблис бор, у сизларни ўлдиради!

— Ҳақиқат негр тилида сўзлаяпти,— ишонч билан деди Саммерли.— Шунча саргузаштларни бошимиздан кечирганимиз етар, айниқса, бунақа ишлар бизнинг тоифамиздаги кишиларга ярашмайди. Челленжер, ўзингизнинг сўзларингизни эслатаяпман. Ҳозирдан бошлаб сиз бу даҳшатли мамлакатдан чиқиб олишимиз ва маданий оламга қайтишимиз ҳақидагина ўйлашингиз керак.

У Н Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

«КУЗ ОЛДИМИЗДА ОЛАМЖАҲОН МУЪЖИЗАЛАР НАМОЁН БЎЛДИ»

Кундаликларимни ҳечам хато қилмасдан ёзиб борарканман; бошимиздаги булутлар тарқалиб, қуёш жамолини кўрдик, деб битадиган дамларни орзиқиб кутардим. Шу чоққача биз бу ердан чиқиб кетиш йўлини тополмай гаранг бўлиб, тақдиримиздан нолирдик. Лекин бари бир шунини яхши тасаввур қиламанки, бизга Мепл-Уайт Мамлакатининг янги-янги муъжизалари ва унда истиқомат қилувчиларнинг ҳаётини кузатиш имкониятини бергани учун яситоғда мажбуран қолиб кетганимизни мамнуният билан эслаб юрармиз ҳали.

Ҳиндуларнинг одамсимон маймунлар қабиласи устидан ғалабаси бизнинг аҳволимизни тубдан ўзгартириб юборди. Уша ондан бери биз ясситоғнинг чинакам хўжайинлари бўлиб қолдик, чунки маҳаллий аҳоли бизнинг мўъжизакор куч-қувватимиз уларнинг азалий душманларини яксон қилишда ёрдам берганлигини ёдда тутиб, биздан қўрқиб, ҳурматимизни бажо келтирадиган бўлишганди. Улар биздек қудратли ва сеҳрли мавжудотларнинг ясситоғдан кетишларига қарши эмасдилар чоғи, аммо паст-текисликка тушиш йўлидан хабарлари бўлмаса керак. Уларнинг имо-ишораларидан илгари ясситоғ билан туннель орқали боғланишганини тушундик, унинг пастки оғзини тоштепа силсиласини айланиб ўтганимизда кўргандик. Бир замонлар бу йўлдан одамсимон маймунлар ва ҳиндулар юқориغا кўтарилишган бўлишса, яқингинада ундан Мепл-Уайт ўз ўртоқлари билан фойдаланганди. Лекин бир йил муқаддам бу ерда қаттиқ zilзила бўлиб, туннелнинг юқори қисмини қоятошларнинг парчалари кўмиб юборганди. Биз бу туннелдан пастга, текисликка тушмоқчи бўлганимизни изҳор қилганимизда ҳиндулар фақат елкаларини қисиб, сарак-сарак қилиб қўйишди, холос. Уларнинг бизга ёрдам бера олмасликларини ҳам, кўмаклашмоқчи эмасликларини ҳам билиб бўлмасди.

Ҳиндулар ғолибона жангдан сўнг омон қолган маймунларнинг бир қисмини ясситоғнинг бошқа қисмига ҳайдаб кетишди (вой, худо, уларнинг йўл-йўлакай бўкириб борганларини эшитсангиз эди!) уларни ўз ғорлари яқинига жойлаштирдилар. Шу кундан бошлаб маймунлар қабиласи тамомила одамларга қуллик хизматига ўтди.

Кўпинча аллақандай ибтидоий Иезекилнинг аввалги шон-шуҳратини ва маймунлар шахрининг собиқ улуғворлигини қўмсаб, зор-зор йиғлагани, чўзиб нола қилаётгани эшитилиб қоларди. Бугундан эътиборан мағлуб маймунлар ўз хўжайинлари — одамларнинг уйида ўтинчи, сув ташувчи сингари хокисор вазифаларни бажаришлари керак эди.

Жангдан икки кун ўтгач, биз яна ясситоғни кесиб ўтиб, қизил қоялар этагида лагерь қуриб жойлашдик. Ҳиндулар бизга ғорларга жойлашишни таклиф қилган эдилар, лекин лорд Жон, мабодо улар бизга қарши бирор шум ниятни амалга оширмоқчи бўлиб қолгудай бўлсалар, уларнинг ҳукмларида бўлмайлик тағин, деган андиша билан розилик бермади.

Биз ўз мустақиллигимизни сақлашни афзал кўрдик, шунинг учун иттифоқчиларимиз билан яхши муносабатлар

да бўлган ҳолда ҳар эҳтимолга қарши қуролларимизни шайлаб турдик. Биз уларнинг ғорларида тез-тез бўлардик. Вожаб, бундай ажойиб маконни яратган уларнинг ўзларими ёки табиатми? Буни аниқлай олмадик. Бу ғорлар бир хил баландликда қояларнинг пойдевори ҳисобланган қаттиқ гранит билан вулқон отилган пайтда ҳосил бўлган қизғиш базальт ётқизиқларига тўшалган аллақандай юмшоқ тупроқни ўйиб ясалганди.

Ёр сатҳидан тахминан саксон фут баланддаги ғорларга биронта ҳам йирик ҳайвон чиқа олмайдиган қилиб ишланган тор ва тик тошзиналардан юриб чиқиларди. Ғорларнинг ичи иссиқ ва қуруқ эди. Ғорлар тоғнинг ичига турли чуқурликда кириб борган бўлиб, уларнинг силлиқ, кўкимтир деворларига қоракосов билан ясситоғда учрайдиган ҳайвонларнинг ажойиб тасвирлари чизилган эди. Мепл-Уайт Мамлакатиде битта ҳам тирик жон зоти қолмаган тақдирда ҳам келажакнинг тадқиқотчиси бу ғорларнинг деворларига ишланган расмларга қараб, унинг ғаройиб маҳлуқлари ҳақида батафсил маълумота эга бўлиши мумкин эди, чунки бунда ҳамма нарса: динозаврлар ҳам, игуанодонлар ҳам, ихтиозаврлар ҳам тасвирланганди.

Баҳайбат игуанодонлар ҳиндуларнинг уй ҳайвонлари ёки бамисоли кўча гушт сандиқларидай бир нарса эканлигини фаҳмлаганимиздан кейин бизда ҳатто ўқ-ёй каби энг ибтидоий қуролга эга бўлган инсон ясситоғнинг ҳукмдори бўлиб олганини англадик. Бироқ тезда бу фикримиз хато эканлигини тушундик, бунда улардан ҳам зўрроқ мавжудот борлигига амин бўлдик.

Талотўп ғорлар этагига жойлашганимизнинг учинчи куни рўй берди. Челленжер билан Саммерли эрталаб маҳаллий аҳоли уларга найзалари билан санчиб, калтакесак тутиб берадиган кўлга равона бўлишганди. Мен лорд Жон билан лагерда қолувдим; яқинимизда, ғорлар олдидаги майса билан қопланган қиямаликда ўз юмушлари билан овора бўлган ҳиндулар кўриниб турарди. Қўққисдан юзлаб овозлар шиддат билан: «Стоа! Стоа!» деб бақираётганликларини эшитиб қолдик. Ёшу қари ҳар томондан югуриб келиб, бир-бирини итариб, туртиб, ўзини ғорга урар, тошзиналардан юқорига ўрмаларди.

Улар мақонларига кириб олишиб, бизга қўлларини силкишиб, тезроқ ёнимизга келиб қўшилишлар, дея таклиф қилишарди. Биз милтиқларимизни олиб, нима гаплигини билиш учун югуриб кетаётган эдик, кичикроқ ўрмонзорга икки баҳайбат маҳлуқдан кучининг борича қочиб келаёт-

ган ўн-ўн беш ҳиндуга дуч келдик. Ҳиндуларга етиб олай-етиб олай деб югураётган бу махлуқлар бизнинг эски лагеримизга ташриф буюрган ва мени кечаси қувлаган йиртқишларнинг айнан ўзи эди. Улар сакраб-сакраб ҳаракат қилар, улкан жирканч чўлқурбақаларига ўхшарди. Кўз олдимизда рўй бераётган бу ҳангомага қараб маҳлиё бўлиб, қотиб қолибмиз. Бу йиртқиш махлуқларнинг хол-хол бадбашара терилари қуёш нурида жамики камалак рангларида товланар, балиқ тангасидек ялтиларди. Лекин узоқ кузатишимиз мумкин бўлмади, чунки каттакон чўлқурбақалари бир неча марта сакраб, бебахт ҳиндуларга етиб олишди. Мана шунда ниҳоятда даҳшатли ҳодиса рўй берди. Энг яқин ўлжасига бутун оғирлигини ташлаган йиртқишлар бечораларни янчиб-мажақлаб, яна бошқаларига ўзларини отардилар. Ҳиндулар жон аччиғида қичқириб, кучларининг борича ғор томон чолишарди, аммо таъқиб қилувчиларидан қутулиб кета олишмади. Улар биринкетин ҳалок бўлардилар, биз лорд Жон билан ёрдамга етиб келганимизда уларнинг гуруҳидан нари борса беш-олти киши омон қолган эди. Аммо биз уларга ёрдам беришдан кўра ўзимиз ҳам ўлиб кетишимизга оз қолди. Бу жирканч махлуқларга кетма-кет отган ўқларимиз унча қор қилмасди, бамисоли найча шаклида ўралган қоғоз пуфлаб отгандек таъсирсиз эди. Ваҳоланки, икки юз қадамча масофадан отардик! Баҳайбат ўрмалаб юрувчилар яраланганликларини писанд ҳам қилмасдилар, марказий мия аппаратлари бўлмагани уларга қарши ҳар қандай замонавий қуролни ҳам фойдасиз қилиб қўйган эди. Биз эришган ягона нарса — тасир-тусур отишмамиз ва милтиқларимиздан чиққан ялт-юлт олов йиртқишларни чалғитиб, ҳиндуларга халаскор зиналарига етиб олишларига қумақлашишдан иборат бўлди, холос.

Йигирманчи асрнинг портловчи ўқлари иш бермаган жойда ёввойиларнинг строфант қиёмига ботириб олинган ва мурда заҳари сурилган оғули ўқлари иш берарди. Бундай ўқлар ов пайтида бефойда эди, чунки уларнинг заҳарини махлуқ сезиб улгургунича ўлжасини бурда-бурда қилиб ташлаган бўларди. Лекин ҳозир аҳвол бошқача эди: таъқиб этувчилар ғорларга элтадиган тош зиналарга етишлари биланоқ тоғнинг ҳар бир ёриғидан ҳуштак чалиб физиллаётган ўқлар ёғилаверарди. Ёвуз махлуқларга қардалган бу ўқлар худди қушларнинг патидек бўлса-да, улар дастлабки минутларда оғриқни сезмасдилар шекилли, заиф бир ғазаб важоҳатида ўлжани қўлдан чиқармаслик учун зиналардан тепага сакраб-сакраб бир неча поя юқо-

рига кўтарилдилар-у, шу он пастга думалайвердилар. Ниҳоят, заҳар таъсир қила бошлади. Ҳайвонлардан биттаси бўғиқ бўкириб, улкан япалоқ боши билан ерга гурсиллаб тушди. Иккинчиси чинқириб тикка отилмоқчи бўлди-ю, бир неча марта сакради-да, кейин аввалгисининг олдига ғужанак бўлиб тушди, сўнг у ҳам жимиб қолди. Шунда ҳиндулар тўда-тўда бўлиб ғорларидан сочилиб чиқишиб, тантанавор қичқириқлар билан мурдалар атрофини ўраб олишиб, энг хавфли икки душманлари устидан қозонган ғалабалари шодиёнасини бошладилар.

Оғу ҳамон таъсир қилаётганидан бу маҳлуқлар гўштини ейиш мумкин эмасди, шу сабабли ҳиндулар икки маҳлуқ танасини бурдалаб, бу ернинг ҳавосини заҳарламасин деб, ўрмонга элтиб чуқурга ташладилар. Ғорлар олдида ҳар бири ястиқдек келадиган иккита юрак қолди, холос; уларнинг ҳар бири ўзича мустақил равишда секин ва бир маромда сиқилиб-кенгайиб яшашда давом этарди; бу мудҳиш юрак уриши бир кун, икки кунгача давом этди, фақат учинчи кунга бориб тўхтади.

Бир кун эмас-бир кун стол ўрнини босаётган консерва яшиги эмас, ҳақиқий столим, қалам қолдиғи билан титилиб кетган қўйин дафтарим эмас, энг яхши қоғоз-қаламларим бўлганида, аккала қабиласига мансуб ҳиндуларни, улар орасида кечган ҳаётимизни ҳикоя қилиб бераман, бизга секин-аста сиру асрорларини очаётган Мепл-Уайт Мамлакатаи сеҳрли оламини батафсил тасвирлаб ёзаман. Бу нарсалар хотирамдан асло ўчмайди; бизнинг ясситоғда ўтказган ҳар бир дақиқамиз болалигимдаги илк таассуротларим каби умрбод яшайди, бошқа ҳеч бир нарса бу хотиротларни сиқиб чиқара олмайди. Бир кун келарки, мен унда марказий кўлда ҳиндулар тўр билан, оз бўлмаганда бизнинг қайиғимизни ағдариб юборай деган навқирон ихтиозаврни¹ тутиб беришган ўша ойдин кеча тавсифларини ёзиб чиқарман: тиленгами, балиққами ўхшайдиган бу маҳлуқнинг учта кўзи бўлиб, учинчиси қаншарининг ўртасидаги чуқурчада, қолган иккитаси эса суяк пластинкалари билан муҳофаза қилинганди. Ўша кечада кўм-кўк сув илон қамишлар орасидан биз томон ўқдек отилди-ю, Челленжернинг қайиқчисини ҳалқаларига чулғаб, уни ҳам ўзи билан судраб, сув остида ғойиб бўлганди.

Мен оппоқ ғаройиб жонивор ҳақида ҳикоя қилиб бе-

¹ Ихтиозавр — кўринишдан дельфинга ўхшаш, айни балиқ шаклидаги мавжудот. Мезозой эрасида яшаган бу ўрмаловчи маҳлуқ денгизларда истиқомат қилган.

ришни ҳам унутмайман — ҳанузгача унинг нималигини — Ўрмалаб юрувчими ёки ҳайвонми эканлигини биллолмай- миз,— бу мавжудот марказий кўлнинг шарқроғидаги сас- сиқ ботқоқликда истиқомат қилиб, кечалари буталар ора- сидан мўралаб, заиф фосфор ёғдуси таратарди. Ҳиндулар ундан шу қадар қўрқардиларки, ҳатто бу ботқоққа яқин ҳам йўламадилар, биз бўлсак шу ботқоққа икки марта бориб, мазкур ҳайвонни икки марта кўрдик, аммо атала- балчиқ йўлимизга ғов бўлгани учун унга етиб бора олма- дик. Фақат шуни айта оламанки, бўйи баста сигирдан кат- тароқ бўлиб, кўланса ҳид таратиб туради.

Менинг кейинги ёзувларимдан улкан тез чопар қуш ҳа- қидаги сатрларни ҳам ўқийсиз. Бир марта Челленжер бу қушдан қочиб, қоялар тагидан паноҳ топганди. У туяқуш- дан анча баланд бўлиб, бош суягидек хунук калласи қип- яланғоч узун бўйнида қўнқайиб турарди. Челленжер тош- лар узра эмаллаб бораётганида ҳалиги қуш пихи қайрил- ган серзарда тумшуғи билан бир чўқиб, пошнасини узиб олганди. Бу сафар замонавий қуролимиз ўз хизматини аъло даражада бажарди: бўйи ўн икки фут келадиган фо- роракос¹ (хурсанд бўлиб кетган профессор нафасини рост- лашга ҳам улгурмай, бизга унинг номини маълум қилган- ди) лорд Жоунинг ўқига учиб, ерга қулади-ю, сап-сарик ға- забнок, кўзларини биздан узмаган ҳолда оёқларини тапил- латиб, патларини осмон билан битта қилди. Қани энди бу баджаҳл япасқи калла Олбенидаги кабинетни безаган бош- қа ўлжалар қаторидан жой олганини кўришга муяссар бўлсам!

Ниҳоят, токсодон² деган махлуқ ҳақида ҳам албатта тўхталиш керак. Бўйи ўн фут келадиган, сўйлоқ, ўткир тишлари чиқиб турган бу баҳайбат денгиз чўққасининг биттасини ҳайвонлар сув ичадиган жойда отган эдик.

Ўз вақтида буларнинг барчаси тўғрисида муфассал ҳи- коя қилиб бераман, бошимиздан кечган ғаройиб воқеалар билан бирга тўртовимиз ўрмон четигади бунгача бизга та- ниш бўлмаган ёрқин анвои гуллар кучоғида, сўлим ёз ке- чалари ётиб олиб кўрган нарсаларимиз тўғрисида мароқ билан сўзлагумдир. О, нималарни кўрмадик ўшанда: тў- лишиб пишган меваларининг оғирлигидан эгилиб турган

¹ Ф о р о р а к о с — ўлиб битган баҳайбат қуш, учмайдию туяқушга ўхшаб югурарди. Бош суягининг узунлиги 0,5 метр, пихи қайрилган ил- гаксимон улкан тумшуғи бор.

² Т о к с о д о н — ўлиб битган йирик ўтхўр сүтэмизувчи, бўйи кар- кидондан баландроқ. Токсодонлар Жанубий Америкада кайнозой эра- сининг охирида яшаганлар.

шоҳлараро қараб, мовий осмони фалак қуйнида чарх уриб учаётган ғаройиб қушларга тикилиб ҳайратга тушдик, кейин нигоҳимизни майса-ғиёҳларга буриб, бизни кўриш учун инларидан чиққан жониворларни кузатдик; қайиқларда сузиб, қўлнинг ўртасида сайр этган чоғларимиздаги таҳлика билан сув сатҳига боққанимиз ўша тунларнинг гаштини тасвирлагайман; мана, афсонавий бир қўрқинчи махлуқ шалоп этиб сувдан сакраб чиқдию яна шўнғиб, катта-катта ҳалқалар ҳосил қилиб, ғойиб бўлди; мана, бизга нотаниш бир жонивор сувнинг тагидан ўтаётганини кўрсатувчи йўл яшил рангда ёришиб кўринди.. Мен бу манзараларнинг ҳамма тафсилотларини эслаб қолдим, бир кун эмас-бир кун хотирам билан қаламим, уларни тасвирлаб берур.

Лекин сиз, эҳтимол: «Ўзларингиз кечаю кундуз маданий оламга қайтиш йўлларини тинмай излаётган бўлсаларингиз, бундай кузатишларга қандай вақт топдиларингиз?» — деб сўрасизлар. Сизга жавоб бериб айтаманки, биз доимо юртимизга қайтиб кетиш йўлларини излаб ғаранг эдик, ammo улардан ҳеч фойда чиқмасди. Фақат бир нарса аниқлашди: ҳиндуларнинг ёрдамига умид боғлаш мумкин эмас экан. Улар бизга дўст бўлиб, қарийб қулларча садоқат билан муносабатда бўлар эдилар, лекин биз ёрдам ҳақида оғиз очишимиз биланоқ, масалан, бирор узун тахтани жар ёқасига олиб боришга қарашиб юборишни илтимос қилсак, ёки қайиш ва чирмовиқлардан узун арқон эшишга ёрдамлашишни сўрасак, ҳиндулар секингина ўтириб олишиб, қатъиян рад этардилар. Ҳиндулар жилмайишиб, кўзларини қисиб, бошларини сарак-сарак қилишарди, холос, иш бундан нарига ўтмасди. Қабиланинг оқсоқоли ҳам қайсарликда бўш келмасди, фақат унинг ўғли Марретасгина оқ танли одамларга маъбус боқиб, самимий ҳамдардлигини имо-ишоралар билан тушунтирарди.

Маймунлар билан бўлган жангдан сўнг ҳиндулар бизга сеҳрли найларидан ўт пуркаб, ўлим сочувчи муъжизакор одамлар сифатида ғалаба гарови деб қарардилар ва биз улар билан бирга бўлсак, бахт ўзларидан юз ўғирмайди, деб ўйлардилар. Улар бизга қизил танлиларни хотинликка олинглар, ғорларни макон қилиб, шу ерда ясситоғда мангу қолиб, тинч-осойишта яшанглар, бунинг эвазига ўз халқларингни унутсаларинг бас, деб таклиф қилишди.

Ҳозирча ҳаммаси тинч-тотувлик билан борарди, лекин биз режаларимизни сир тутиш лозимлигини билардик, чунки ҳиндулар ундан воқиф бўлиб қолсалар, куч ишлатиб бўлса ҳам бизни олиб қолишлари мумкин эди-да,

Динозаврлар билан учрашув хавфи мавжуд бўлишига қарамай (аслини олганда бу хавф-хатар унчалик катта эмасди, чунки динозаврлар, юқорида айтганимдек, асосан кечалари ов қилишарди), кейинги уч ҳафта ичида мен аввалгидек қоятош этагидаги постида турган. Самбони кўргани эски лагеримизга бордим. Кўзларим бепоён текисликка жовдираб, узоқ кутилган ёрдам келаётганимкин деган илинж билан боқарди. Лекин кактуслар ўсиб ётган далаларда инсон боласи кўринмасди, далаларнинг, бу ердан элас-элас кўринаётган бамбукзор девори осойишталигини ҳеч нарса бузмасди.

— Улар тезда келишади, мистер Мелоун. Яна бир ҳафта кутинглар. Ҳиндулар арқон олиб келиб, сизларни у ердан тушириб олишади! — Ажойиб Самбомиз мени шу сўзлар билан дадиллантирди.

Иккинчи марта борганимда, эски лагеримизда тунаб қолдим, эрталаб эса йўлимда мени бир тасодиф кутиб турган экан. Мен яхши таниш йўлдан қайтаётганимда, птеродактиллар ботқоғига яқинлашганимда, олдинда — буталар орасида тўсатдан аллақандай ғалати шарпа пайдо бўлди. Яқинроқ келиб, мундоқ қарасам, ғилофга ўхшаш нарса кийган ёки ҳамма тарафдан ҳимоя қиладиган қамиш қафас ичидаги бир одам юриб кетаяпти. Бу одамнинг лорд Жон Рокстон эканлигини билганимдаги қанчалар ҳайратланганимни билсангиз эди! У мени кўриши биланоқ бу беўхшов ишшоотидан чиқиб, кулиб юборди, лекин унинг қиёфаси ўзининг шу аҳволдан хижолат чекаётганини айтиб турарди.

— Э, сизмидингиз, йигит? — деди лорд Жон. — Бундай учрашувни асло кутмагандим.

— Нима қилаяпсиз бу ерда? — сўрадим мен.

— Дўстларим, птеродактиллардан хабар олаяпман, — бамайлихотир жавоб берди у.

— Бунинг нима кераги бор эди?

— Жуда аломат жониворчалар-да! Лекин жудаям одамови бўлишади. Кутилмаган меҳмонларни қандай кутиб олишларини ўзингиз ҳам биласиз-ку. Шунинг учун мана шунақа сават тўқиб, уларнинг силаб-сийпашидан қўриқланаман-да.

— Бу ботқоқликда нима керак бизга?

Лорд Жон юзимга синовчан назар билан боқди, мен унинг алланарсадан иккиланиб, изтироб чекаётганини пайқадим.

— Сизнингча, қизиқиш фақат профессор унвони борларга хосми? — деди у ниҳоят. — Мен ана шу ювош жо-

ниворларни ўрганапман, вассалом. Шу иқрорим кифоями сизга?

— Кечиринг мени,— дедим.

— Хафа бўлмайсиз, йигит. Мен Челленжерга бу маҳлуқнинг кичкинагина жўжасидан тутиб, олиб бормоқчиман. Бу менинг асосий вазифам. Йўқ, раҳмат, сизнинг ёрдамингиз менга керак эмас. Мен бу саватни кийиб олсам, ҳеч кимдан қўрқмайман, сиз эса ҳимоясизсиз. Хўп, майли, хайр, мени кечқурун кутинглар.

У беўхшов саватини бошига илди-да, ўгирилиб, ўрмон ичига равона бўлди.

Лорд Жоннингки хулқ-атвори бунчалик ғалати бўлипти-ю, Челленжерга худо паноҳ берсин. Шуни айтиш керакки, профессоримизда куркаларни ўзига жалб қилувчи бир жозиба бор эди, шу сабабли ҳам бу жониворлар хира пашшадек жонига теккан пайтларда қўриш учун каттакан пальма шохини олиб юрарди. Бу нақадар аломат кулгили манзара эканлигини тасаввур қилсангиз эди! Бу мен Мепл-Уайт Мамлакатада кўрган ҳамма фаройиботларнинг энг антиқаси эди. Пайпоқларини ечиб ташлаган Челленжернинг ҳукмдорлик белгиси туширилган билагини яланғочлаб, виқор билан юришини кўрсангиз, унинг кетидан худди масхарабознинг серсоқоллар султонидек канизаклари ўсимлик пояси толасидан тўқилган майин матога ўралган ҳинду қизлари тизилиб борарди.

Саммерли бўлса Мепл-Уайт Мамлакатаи ҳашаротлари билан қанотлилари дунёсини ўрганишга муккасидан кетган, бутун вақтини тутган нусхаларига ишлов бериш билан ўтказарди (унингча, бизни бу қийин аҳволдан қутилтириш йўлини асло изламаётган Челленжер билан ғижиллашиб ўтказган соатлари бундан мустасно эди, албатта).

Челленжер ҳар кунни эрталаб ғойиб бўлиб қоладиган қилиқ чиқарди, ҳар кун пешинда гўё аллақандай фавқулодда жиддий ишнинг бутун оғирлиги менинг елкамда деяётгандек, савлат ва виқор билан келиб қоларди.

Ажойиб кунларнинг бирида Челленжер пальма шохидан айрилмагани ҳолда бизни бошлаб кетди-да, ўзининг пинҳоний режаларини тўкиб солди.

Биз пальмазор ўртасидаги кичикроқ ялангликка чиқиб, илгари тасвирлаб берганим қайнарбулоқлардан бирини кўрдик. Ҳар тарафда игуанодонлардан тилиб олинган жуда кўп қайишлар ивирсиб ётарди: шу жойнинг ўзида пардасимон пўстнинг каттагина бўлаги ётарди — кейинчалик маълум бўлишича, бу яхшилаб қириб, қуритилган балиқ-калтакесак ошқозонининг айнан ўзи экан. Бу парда-

нинг четлари тикилган бўлиб, бамбук найчалари сиғадиган кичкина тешикчалар қолдирилганди; Челленжер уларнинг икки учини лой воронка билан бирлаштириб, унинг ичига қайнарбулоқдан ажралиб чиқаётган пуфак-пуфак газларни йиға бошлади. Тезда сўлгин халта ҳаракатга келиб, секин-аста қаппайиб, шишиб, шу қадар зўр куч билан осмонга интилардики, Челленжер унинг қорнидан ўтқазилган камарни дарахтларга боғлаб қўйишга мажбур бўлди. Ярим соатдан сўнг у чинакам ҳаво шарига айланиб, катталашди, унинг қайишларни тортқилаб осмонга интилаётганини кўриб, кўтариш кучи нақадар катта эканлигини билиш мумкин эди. Челленжер ўз даҳосининг маҳсулига индамай тикиларкан, соқолини мамнуният билан силаб турарди — бамисоли тўнғич ўғлини кўриб қувонаётган бахтиёр отага ўхшарди.

Узоққа чўзилган сукунатни Саммерли бузди.

— Наҳотки сиз мана шу нарсада парвоз қилишимизни таклиф этмоқчи бўлсангиз? — сўради у муздек совуқ товуш билан.

— Ҳозирча мен сизларнинг олдингизда унинг қувватини намойиш қилмоқчиман, азизим Саммерли, токи бу нарсага сизларда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмасин.

— Ундай бўлса, бу бемаъни ниятни каллаиңгиздан чиқариб ташланг, — деб маслаҳат бераман, деди қатъият билан Саммерли. — Бундай аҳмоқона ишга мени ҳеч қандай куч билан мажбур қила олмайсиз. Лорд Жон, ишонаманки, бу дўттибозликни сиз ҳам қўлламасангиз керак.

— Жуда ажойиб, оқилона нарса! — деди йўлбошчимиз. — Унинг ҳаракатланганини кўриш мароқлидир дейман.

— Ҳозир кўрасизлар, — деди Челленжер. — Кейинги кунларда мен ақлимнинг жами кучини тўплаб, бу ердан қандай чиқиб кетиш муаммосини ҳал қилиш устида ўйладим. Биз шунга амин бўлдикки, қия қоялардан тушиш мумкинмас, туннель эса йўқ бўлиб кетган. Қоятошга кўприк ташлашнинг ҳам иложи йўқлиги шубҳасиз. Хўш, унда нима қилиш керак? Мен бир куни навқирон дўстимга бу қайнарбулоқларнинг эркин ҳолатдаги водород ажратиб чиқаришларини айтган эдим. Ана шундан ҳаво шари ясаш ҳақидаги фикр ўз-ўзидан келиб чиқади. Тан олишим керакки, газни йиғадиган нарсани қаердан оламан деб гаранг эдим, лекин кўзим у бу ердан ўрмаловчиларнинг улкан ички аъзолари чиқариб ташлангандан кейин, менда шак-шубҳага ўрин қолмади. Мана, меҳнатларим самарасини кўриб турибсиз.

Челленжер бир қўли билан йиртиқ камзулининг ёқасидан тутиб, иккинчи қўлини виқор билан олдинга кўтарди.

Бу орада шар тамомила думалоқ шаклга кирди, қайишлар уни зўрба-зўр тутиб турарди.

— Сафсата! Бориб турган бемаънилик! — пўнғиллади Саммерли.

Лекин лорд Жон Челленжернинг ғояларига қойил қолиб, қувончини ичига сиғдира олмасди. Кейин баланд товуш билан деди: — Бунга саватни қаердан оласиз?

— Энди сават ҳақида ўйлайман. Бу масалада баъзи мулоҳазаларим бор. Ҳозирча аппаратим сизларни кўтаришга қодир эканлигини намоён қиламан.

— Сиз ҳаммамизни бир йўла кўтаради демоқчимисиз?

— Йўқ, биз бамисоли парашютда тушгандек галма-гал тушамиз. Қайта кўтарилиш учун мосламани ҳам ўйлаб топаман. Мабодо аппаратим битта одамнинг оғирлигини кўтара олса ва ерга аста қўндира олса бас, ҳаммаси жойида деяверинглар. Ҳозир биз уни синаб кўрамыз.

Челленжер жуда катта базальт парчаларидан биттасини суриб олиб келди-да, уни арқон билан — биз қоятошга осилиб чиққан арқон билан боғлади. Арқоннинг узунлиги юз футча бўлиб, йўғон бўлмаса-да, жуда маҳкам эди. Кейин бизга юк осиб учун узун-узун арқонлари бўлган бўйинбоғсимон нарса намоён қилинди. Челленжер бу бўйинбоғни ҳаво шарига кийгизди, юкнинг оғирлиги шарнинг сирнига барабар тақсимланадиган қилиб, осилиб турган арқонларнинг учини бўғиб, унга ҳалиги базальт парчасини боғлади ва ниҳоят арқоннинг учини қўлига ўради.

— Ҳозир мен сизларга ҳаво шаримнинг қанча юк кўтара олишини намоён қиламан, — деди у ғалабасининг тантанасин муқаррарлигидан масрур бўлиб. Шу сўзларни айта туриб, таранг қайишларни қирқиб юборди.

Бизнинг экспедициямиз ҳеч қачон ҳалокатга бунчалик яқин бўлмаганди. Газга тўлган қоп Челленжерни ҳам қўшиб осмонга шиддат билан кўтарилди. Мен унинг белидан маҳкам қучоқлаб олишга зўр-базўр улгургандим, шар мени ҳам осмонга кўтарди. Лорд Жон худди канадек оёқларимга ёпишиб олганди, у ҳам биз билан бирга кўтарилди. Бир секундча тасаввуримда антиқа бир манзара лип этиб ўтди: тўрт жасур сайёҳ бамисоли бир шода бақлажондек сир-асрорларини ўрганишга беҳуда уринган мамлакат узра осилиб борарди. Лекин, бахтимизга, арқоннинг қуввати чегараланган экан; аммо ажойиб аппаратимизнинг кўтариш кучи ниҳоятда зўр эди. Мана, ар-

қонлар шарт-шурт узилиб, сайёҳлар ерга тошдек қулай бошладилар. Биз узук-юлуқ арқонларга ўралиб-қоқилиб, зўр қийинчилик билан ўрнимиздан турдик, шу он базальт парчасининг нилий осмонда кўзга кўринар-кўринмас нуқтадек бўлиб, осмони фалакка учиб кетаётганини кўрдик.

— Жуда зўр! — хитоб қилди тушқунликка тушмайдиган Челленжер лат еган қўлини силаркан. — Тажриба кутганимдан ҳам зўр чиқди. Бундай муваффақият қозонишимизга ўзим ҳам умид қилмаган эдим. Сизларга ваъда бериб айтаманки, жентельменлар, янги шар бирон ҳафтадан кейин тайёр бўлади, сўнг биз хотиржамлик билан ватанимизга қайта элтадиган сафаримиздаги масофанинг биринчи босқичини учиб ўтамыз.

Шу чоққача мен кундалигимдаги ёзувларни воқеадан-воқеагача йўсинда ёзиб келардим, мана энди бўлса ҳамма машаққатларимиз, хавф-хатарларимиз тушдек ўтиб кетган бир пайтда эса, мен ўз қиссамни Самбо бизни кутиб турган қизил қоялар этагидаги лагеримизнинг ўзида тугалламоқчиман.

Тепадан пастга тушишимиз осонгина бўлди, бироқ худди шундай бўлиши кимнинг ҳам хаёлига келипти дейсиз? Бир ярим ойдан сўнг биз Лондонда бўламиз, балки ўзим хатимдан олдинроқ стиб борарман. Қарабсизки, бутун ҳис-туйғуларимиз, фикр-ўйларимиздан жой олган, ҳар биримиз учун сеvimли, қадрдон, ардоқли бўлган жонажон шаҳримизда, ўз уйимизда ўтирибмиз-да.

Тақдиримиздаги бурилиш нуқтаси Челленжер қўлбола ҳаво шарини яшаш устидаги қалтис тажрибаларини амалга оширган ўша кунда юз берганди. Бизнинг ясситоғдан чиқиб кетишимизга ҳайрихоҳ бўлган ягона ҳинду — қабила бошлиғи чолнинг ўғли, биз қутқазган йигит эканлигини аввал айтган эдим. Унинг ифодали имо-ишораларидан, бегона мамлакатда қолиш иштиёқингиз бўлмагани учун сизларни ортиқ ушлаб тура олмайман, деганини англадик.

Ўша унутилмас оқшом чоғи, ҳаммаёққа қоронғи тушганда, Маретас лагеримизга яширинча, ҳеч кимга билдирмай кириб, дарахт пўстлоқлари ўралган кичикроқ тугунни берди (у нечундир мен билан алоқа қилишни афзал кўрарди, балки икковимизнинг бўйимиз баробар бўлганидандир), кейин улуғворлик билан лагерь томонга ишора қилиб, дамларингни чиқармаларинг, деган маънода бармогини лабига олиб борди-да, қандай пинҳона келган бўлса, ўз одамлари сари шундай ғойиб бўлди.

Мен гулханга қяинроқ ўтириб олиб, менга тақдим этилган тугунни очиб қарай бошладим. Бу квадрат шаклидаги

бир дарахт пўстлогининг ички оқ томонида бўйига ҳам энига ҳам бир футли тўртбурчакка кўмир таёқча билан ибтидий нота ёзувини эслатувчи нарсалар чизилган эди.

— Унинг аъзо нақадар маънодор бўлганлигига эътибор бердиларингми? — сўрадим мен ўртоқларимдан. — Бу нарса биз учун жудаям муҳим бўлиши керак.

— Балки бу ёввойи бизларни бир калака қилмоқчи бўлгандир? — деди Саммерли. — Инсон тараққийси мана шундай ибтидий эрмаклардан бошланса керак-да.

— Бу аллақандай шифрга ўхшайди, — деди Челленжер.

— Балки ребусдир, — гапни илиб кетди лорд Жон елкам оша қараркан, сўнг бирдан пўстлоқни юлқиб олди. — Чин сўзим, унинг жумбоғини ечганга ўхшайман! Йигитча ҳақ. Қаранглар. Бу ерда манави тўғри чизиқлар нечта? Ун саккизта. Қоянинг нариги томонидаги ғорлар-чи? Улар ҳам ўн саккизта.

— Ҳақиқатан ҳам шундай! Ахир Маретас уларга ишора қилган эди-ку! — дедим мен.

— Демак, тўғри экан. Бу ғорларнинг плани. Қаранглар, бор-йўғи ўн саккизта чизиқ — баъзилари қисқа, баъзилари узун, айримлари иккига ажралади. Биттасининг тагида кичкина қўшув аломати. Нега? Балки, бошқаларидан чуқурроқ бўлган бу ғорни ажратиб кўрсатиш учун белги-лангандир?

— Бу ғордан ғорга ўтиладиган йўлак-ку! — қичқирдим мен.

— Навқирон дўстимиз ҳақ бўлса керак, — қувватлади мени Челленжер. — Бўлмаса бу ҳинду ўша ғорни белгилаб ўтирмасди. Ахир, унинг бизга яхши муносабатда бўлиши учун ҳамма асоси бор-ку. Лекин мабодо ғорда ҳақиқатан ҳам йўл бўлиб, худди шу баландликда нариги томондан чиқадиган бўлса, ерга юз футдан кам қолади.

— Юз фут бўлса гўрга-я, ҳеч нима эмас! — вайсади Саммерли.

— Ахир, бизнинг арқонимиз ундан узунроқ-ку! — хитоб қилдим. — Ҳеч қийналмасдан тушамиз ерга.

— Ҳиндуларни эсларингдан чиқариб қўйдиларинг чоғи? — бўш келмади Саммерли.

— Бу ғорларда ҳеч ким яшамайди, — дедим. — Улар склад, омбор вазифасини бажаради. Келингллар, ҳозироқ у ерга чиқиб, разведка қилиб келайлик.

Ясситоғда қаттиқ ёғочли, елим чиқарадиган дарахт — ботанигимизнинг сўзларига қараганда, араукариянинг бир тури ўсади, унинг шохини ҳиндулар машъала қиларканлар. Ҳар қайсимиз бир боғдан шох олиб, пўпанак босган зина-

лардан юқорига кўтарилдик-да, планда қўшув аломати билан кўрсатилган ғорни топдик. Мен ўйлаганимдек, уларда ҳеч ким яшамас экан, фақат жуда катта кўршапалаклар кўп экан, улар улкан қанотларини шалоплатиб, бошимиз узра чарх уриб айланишарди. Ҳиндуларнинг эътиборини жалб қилмаслик учун биз анча вақтгача туртиниб, муюлишларни тимирскилаб юрдик, ғор оғзидан анча узоқ кетганимиздан кейингина машъалаларни ёқдик. Нигоҳимиз қаршисида шиплари равоқсимон, йўлига оппоқ майда шағал тўшалган, силлиқ кулранг деворларига ҳайвонларнинг расмлари чизилган туннел манзараси намоён бўлди. Биз шиддат билан олға интилдик, лекин бирдан ҳафсаламиз пир бўлиб, қичқириб юбордик; рўпарамизда силлиқ тош деворга дуч келгандик; на тирқиши бор, на дарз кетган жойи, сичқоннинг боласиям чиқиб кета олмайди. Бу ердан чиқса бўладиган тўйнуқ ҳам йўқ.

Кутилмаганда йўлимизга ғов бўлган бу тўсиққа ғамандуҳ билан тикилиб қолдик. Бу девор туннелнинг ён деворларидан асло фарқ қилмасди, бинобарин, бу ерда биз ерости йўлида дуч келган ўпирилиш бўлмаган. Биз ҳақиқий боши берк кўчага кириб қолгандик.

— Хафа бўлманглар, дўстларим, — деди тушқунликка тушмайдиган Челленжер. — Ахир, мен сизларга иккинчи ҳаво шарни ясаб беришга ваъда қилганман-ку.

Саммерли ғингшиди.

— Балки биз янглишиб бошқа ғорга кириб қолгандир-миз? — дедим мен.

— Бўлмаган гапни қўйинг, йигит! — деди лорд Жон бармоғини планга нуқиб. — Ун еттинчи ғор ўнг томонда, бу бўлса чапдан иккинчи. Йўқ, хато бўлиши мумкин эмас.

Мен қўшув аломатига тикилиб, қувончдан ўзимни йўқотиб, қичқириб юбордим:

— Биламан! Биламан! Юринглар орқамдан, тезроқ! — Машъалани бошим узра кўтарганча ортга ташландим. — Мана бу ерда, — мен қум устида ётган чақиб ташланган гургурт чўпларига ишора қилдим, — мана шу ерда биз машъала ёққан эдик.

— Мутлақо тўғри.

— Ахир, ғорнинг иккига бўлиниб кетиши расмда аниқ кўрсатилган эди-ку! Демак, қоронғиликда бу жойни пайқамай ўтиб кетибмиз-да. Чап томондан юрсак, йўлни топиб олишимизга ишонаман.

Мен айтганимдек бўлиб чиқди. Ўттиз қадамча юрганимиздан кейин деворда катта бир тешик қорайиб кўринди. Биз у томон бурилган эдик, жуда кенг туннелга чиқдик.

Сабрсизлик бизни олға қуварди. Яна юз қадам юрдик, икки юз, уч юз... қўққисдан рўпарамизда қизғиш ранг жилланди. Бу нима бўлиши мумкин? Текис, сидирға аланга йўлимизни тўсганди. Биз қадамимизни тезлатдик. Бу оловнинг иссиғи сезилмасди. Ҳаммаёқ жимжит: на шитир этган, на тик этган товуш бор... Нур пардаси йўқолмади, унинг заррин ёғдуси туннелни тўлдириб, оппоқ қумни ялтироқ олмосларга айлантирганди. Биз яна ҳам яқинроқ келдик, нур пардасининг гардиши кўзимизга думалоқ бўлиб кўринди.

— Бу ой, худо ҳаққи!— қичқирди лорд Жон.— Биз озодмиз, дўстлар! Озодликка чиқдик!

Ҳақиқатан ҳам, тоғ қоясининг нариги томонига олиб чиқадиған ёриқдан ой нури тушиб турарди. Ёриқ унча катта эмас, дераза туйнугидек, лекин шунинг ўзи ҳам бизга кифоя эди. Ундан бошимизни чиқариб қарасак, тушиладиган жой унча қийинчилик туғдирмайди, ерга яқин экан. Яситоғни айланиб ўтганимизда, бу туйнукни ҳеч қачон пайқаш мумкин эмасди-да. Жуда паст бўлиб осилиб ётган бу қоялар орасида юқорига кўтариладиган жой борлиги кимнинг ҳам хаёлига келарди дейсиз? Биз ана шу ердан арқонга осилиб ерга тушиш мумкинлигига амин бўлиб, бахтиёрлигимиздан яшнаб лагеримизга қайтдик-да, эртаги оқшом сафаримизга тайёрлана бошладик.

Пинҳоний равишда, шошилиб ҳаракат қилиш керак эди, чулки ҳиндулар ҳатто охириги дақиқада ҳам бизни тугтиб қолишлари мумкин эди. Биз милтиқларимиз билан ўқларимиздан бошқа барча асбоб-анжомларимизни ташлаб кетишга қарор қилдик. Тўғри, Челленжер қандай бўлмасин бир неча қўполдан-қўпол нарсасини олиб кетмоқчийди, улардан биттаси бизга росаям дардисар бўлди. Лекин мен ҳозирча бу ҳақда кўп гапирмайман.

Кун ниҳоятда узоққа чўзилгандек туюлди, қани энди кеч кира қолса. Ниҳоят қоронғи ҳам тушди. Ҳамма нарсани жўнашимизга тахт қилиб қўйдик. Барча эҳтиёт чораларига амал қилган ҳолда юк-япақларимизни зиналарнинг энг юқорисига, ёрларнинг оғзига олиб чиқиб қўйдик-да, бизга романтик парда тортилгандек бўлиб кўринган бу сирли мамлакатга сўнгги бор тикилдик. Биз жуда кўп изланишлар олиб бориб янгиликлар очган, бизни кўп машаққатлар чектирган ва кўп нарсага ўргатган бу мамлакатни,— биз суюб ватанимиз деб атайдиган бу мамлакатни овчилар, қаланғи-қасанғи тадқиқотчилар тезда босиб кетмасайди, деб қўрқаман.

Чап томонимиздаги қўшни ёрлардан гулханларнинг қувноқ ёлқинлари тун зимзиёсига таралиб турарди. Паст-

дан ҳиндуларнинг овозлари ва қўшиқлари эшитиларди. Узоқда ўрмон худди девордек қад кўтарган, у билан қоятошлар силсиласи орасида эса, фаройиб махлуқлар ошиёни — катта кўл жилваланиб ётибди. Мана, аллақандай бир ҳайвон тун қаърини ёриб ўкирди. Бу сас биз билан хайрлашиб, ўзининг сўнги «узри»ни айтаётган Мепл-Уайт Мамлакати садосидек янгради. Биз бурилдик-да, уйимизга элтадиган йўлга равона бўлиш учун ёрга кирдик.

Икки соатдан кейин биз юк-япағимиз билан тоғ қоясининг этагида эдик. Челленжернинг нарсаларини кўтариб қийналганларимизни ҳисобга олмаганда, пастга тушиш қийин бўлмади. Юкларимизнинг ҳаммасини ерга қўйиб, енгил-елпи кийиниб, Самбо қароргоҳига равона бўлдик. Субҳидам нурига чўмган текислик қўйнида бир эмас, камида ўнта гулхани кўриб, ҳангу манг бўлиб қолдик! Ҳар қалай қутқарувчилар гуруҳи етиб келибди. Амазонкалик йигирма ҳиндудан ташкил топган бу группа жарга кўприк ташлаш учун керак бўладиган ҳамма нарсани — ходалар, арқонларни олиб келган экан. Мана энди юкларимизни Амазонка соҳилларига етказиб олиш учун ҳечам қийналмаймиз, эртага ўшаёққа жўнаймиз!

Шу билан, тақдиримизга минг-минг шукурлар қилиб, ҳикоямни тугатаман. Кўзларимиз қаршисида ҳисобсиз мўъжизалар намоён бўлди, кўплаб синовларда тобланган кўнгилларимиз покланди. Ҳар биримиз, ҳаммамиз, ўзимизча яхшироқ, жиддийроқ бўлиб қолдик, камол топдик.

Эҳтимол, Пара шаҳрида тўхтармиз, чунки зарур нарсаларни олишимиз лозим. Бу ҳолда мазкур мактуб бир трансатлантик рейс фурсатича биздан олдин боради. Борди-ю, дарҳол йўлга тушадиган бўлсак, хат ўзимиз билан бир вақтда етиб боради. Ишқилиб, азизим мистер Мак-Арлл, тез орада қўлингизни қисиб кўришарман, деган умиддаман.

УН ОЛТИНЧИ БОБ

«КУЧАГА! КУЧАГА!»

Мен бизни шунчалар хушнудлик билан кутиб олган ва бизга катта илтифот кўрсатган амазонкалик барча дўстларимизга чуқур ташаккур айтишни бурчим деб ҳисоблайман. Сенъор Пеналоса ва Бразилия ҳукуматининг бошқа мансабдор шахслари алоҳида миннатдорчилик билдиришимизга сазовордирлар, чунки уларнинг ёрдамлари тўфайли биз уйимизга етиб олдик. Шунингдек, ҳаммамизга

кийим-кечаклар тайёрлатиб берган Пара шахридаги сенъор Перейра ҳам тахсинга лойиқ. Энди биз бу либосларда маданий оламда кўринсак, уялмаймиз.

Афсуски, саҳоватли мезбонларимизга самимий меҳмондўстликлари учун қарздор бўлиб қолдик. Нима ҳам қилардик! Имкониятдан фойдаланиб, уларни ишонтириб айтишим керакки, мабодо улар бизнинг изимиздан Мепл-Уайт Мамлакатига боришни ният қилсалар, бу нарса беҳуда вақт ва пул сарфлаш бўлур эди. Биз ўз ҳикояларимизда ҳамма номларни ўзгартириб ёзганмиз, экспедиция ҳисоботларини ҳар қанча синчиклаб ўрганмангиз, бари бир биз бўлган жойларга яқин ҳам кела олмайсиз.

Жанубий Америкада бизга катта қизиқиш билан қаралганлиги маҳаллий аҳамиятга эга бўлса керак деб ўйлагандик, аммо бизнинг саргузаштларимиз ҳақидаги ноаниқ шов-шувлар Европани бунчалар ҳайратга солиши кимнинг хаёлига келибди дейсиз! Ваҳоланки, илм-фан аҳлларигина эмас, балки кенг афгор омма ҳам бизга зўр қизиқиш билан қарар экан, буни биз кейин билдик. Биз тушган «Иберия» кемаси Сауткемптондан эллик миль масофага етиб келганида, симсиз телеграф турли газета ва агентликларнинг хабарларини кетма-кет бераверди. Улар ҳатто экспедициямиз натижалари ҳақидаги энг қисқа хабарларга ҳам катта гонорар таклиф қилишарди. Аммо бурчимиз бизни даставвал тадқиқот олиб боришни топширган. Зоология институтига ҳисоб беришимизни тақозо қилар эди, шунинг учун биз ўзаро маслаҳатлашиб, матбуотга бирор маълумот беришдан бош тортдик. Сауткемптонда жуда кўп мухбирлар бизни кутиб туришган экан, бироқ улар биздан ҳеч нарсани била олишмади, шунинг учун еттинчи ноябрь кечқурунга тайинланган мажлисни улар қанчалик зўр қизиқиш билан кутишаётганини тасаввур қилиш қийин эмас эди.

Зоология институтининг зали — худди ўша тадқиқод қилиш учун комиссия тузилган жой торлиқ қилади деб, мажлисни Рижент-стритдаги Куинз-холл залига кўчиришди. Эндиликда мажлисни ўтказиш учун Альберт-холлни ижарага олишганда ҳам унда қатнашишни хоҳловчиларнинг ҳаммасини сиғдира олмаслиги равшан бўлди.

Унутилмас мажлис биз Лондонга етиб келадиган куннинг эртасига, оқшомга белгиланганди. Биринчи кунимиз шахсий ишларимиз учун ажратилганди. Ўз ишларим ҳақида ҳозирча ҳеч нима демайман. Вақт ўтиши билан, балки, булар ҳақида мулоҳазалар юритишим ва ҳатто гапиришим ҳам осон бўлиб қолар. Қиссамнинг бошида муҳтарам

китобхонларга мени ҳаракат қилишга даъват этган омиллар ҳақида гапириб бергандим. Энди булар қандай натижа берганлигини кўрсатиш чоғи келди чамамда. Ахир, бир кун эмас, бир кун қилган ишларимдан асло пушаймон қилмаслигимни баралла айтаман-ку. Ажиб бир куч мени бу сафарга йўллаган ва мен ҳақиқий саргузашт гаштини сурганим учун ундан миннатдор эканлигимни ул маҳбубага изҳор этишга мажбурман.

Мана энди саёҳатномамизни якунловчи сўнгги воқеага ўтаман. Бу воқеани қандай баён қилсам экан, деб гаранг бўлиб турганимда, кўзим «Дейли-газетт»нинг 8 ноябрь сонига тушиб қолди. Унда дўстим ва ҳамкасабам Макдона ёзган Зоология институти мажлиси ҳақидаги батафсил ҳисобот босилганди. Бу ерда уни тўла келтираман,— ахир, бари бир ундан яхши нарсани ўйлаб топиш амримаҳқудда. Албатта, «Дейли» газетамиз ўзининг мухбири экспедиция ишларида қатнашганидан ғурурланиб, Зоология институтидаги воқеаларга кўп жой ажратганди, аммо бошқа йирик газеталар ҳам бу воқеани эътиборсиз қолдирмадилар.

Шундай қилиб, сўзни дўстим Макдонага бераман:

«ЯНГИ ОЛАМ
КУИНЗ-ХОЛДА КўП КИШИЛИК ЙИҒИЛИШ
ЗАЛДАГИ ЖўШҚИН ХОЛАТЛАР
ФАВҚУЛОДДА ВОҚЕАЛАР
НИМАЛАР БўЛИБ ўТДИ?
СТРИТДАГИ ТУНГИ НАМОЙИШ
(МАХСУС МУХБИРИМИЗДАН)

Зоология институтининг узоқ орзиқиб кутилган мажлиси кеча Куинз-холлда бўлиб ўтди. Дадиллик билан шунга айта оламизки, бу кун фан тарихига киради, чунки ундаги воқеалар фавқулодда антиқа ва ҳайратомуз бўлиб, иштирокчилар хотирасидан асло ўчмасдир. (Азиз қаламкашим Макдона! Дебочангиз мунча ҳам узун бўлмасал!)

Таклифномалар расмий равишда институт аъзолари ва уларнинг яқинлари орасидагина тарқатилган бўлса-да, кейинги тонфага жуда кўп одамлар мансуб бўлиб, кечқурун соат саккизга белгиланган мажлис бошланмасдан анча олдинроқ Куинз-холл зали лиқ тўлган эди. Бироқ кенг афғор омма, гарчи бунга асоси бўлмаса ҳам — ранжиб, полициячилар билан узоқ давом этган олишувдан сўнг залга ёриб кирди, бунинг натижасида бир неча киши жароҳатланди,

шу жумладан, инспектор Скоблнинг оёғи синди. Йўлакларнигина эмас, балки матбуот ходимлари учун ажратилган ўринларни ҳам банд қилган бу исёнчиларни қўшиб ҳисоблаганда, тахминан, камида беш минг киши сайёҳларнинг келишини кутарди. Ниҳоят, улар залда пайдо бўлишди, уларни саҳнага олиб чиқишди, бу пайтда супада фақат Англиянинггина эмас, Франция ва Германиянинг ҳам йирик олимлари тўпланишганди. Швеция ҳам машҳур зоолог, Упсал университети профессори жаноб Сергиус сиймосида қатнашмоқда эди. Шу куннинг тўрт қаҳрамони пайдо бўлиши билан гулдирос қарсақлар янгради: бутун зал бир кишидек оёққа қалқди, уларни қичқириқ ва қарсақлар билан кутиб олди. Аммо-лекин сезгир кузатувчи бу ҳаяжон бўронида қуюшқондан чиқадиган садолар ҳам борлигини пайқаб, мажлис тинч-осойишта ўтмаса керагов, деб ўйлаши мумкин эди. Лекин ҳақиқатан нималар бўлишини йиғилганлардан бирортаси ҳам олдиндан айтиб бера олмасди.

Бу ерда тўрт жасур сайёҳнинг ташқи қиёфасини тасвирлаб ўтиришнинг асло хожати йўқ, чунки уларнинг фотосуратлари ҳамма газеталарда босилган. Айтишларича, улар чеккан оғир машаққатлар ва азиятлар, гарчи улар бизнинг соҳилимизни тарк этганларида бунчалик қораймаган бўлсалар-да, кўринишларига нуқсини урмаган. Профессор Челленжернинг соқоли янаям пахмоқлашиб кетибди деса бўлади, профессор Саммерлининг юзлари эса салқиган, лорд Жон Рокстон салгина озган, лекин умуман уларнинг сиҳат-саломатликлари бинойидек. Газетамизнинг вакили, таниқли спортчи, халқаро классдаги регби ўйинчиси Э. Д. Мелоунга келсак, у бешикаст, бақувват, кўркам бўлмаса-да, беғубор, одилона чеҳрасидан табассум аримайди (Ҳа, майли Мак, қўлимга тушиб қоларсан!)

Залга жимлик чўкиб, ҳамма жой-жойига ўтиргач, раислик қилувчи, герцог Дархемский йиғилиш аҳлига нутқ билан мурожаат этди. Герцог нутқининг бошидаёқ, сайёҳларнинг ўзлари билан учрашиш шарафига муяссар бўлаётганларингиз учун, бизга маълум бўлган хабарларга қараганда, меҳнатлари ажойиб муваффақият билан якунланган тадқиқот комиссиясининг раиси профессор Саммерлининг маърузасидаги қувончли гапларни олдиндан айтиб қўймоқчи эмасми, деб айтди. (*Қарсақлар.*) Афтидан, роман-тик давр ҳали ҳам мавжуд бўлиб, шоирларнинг жўшқин хаёлот олами ҳамон фаннинг мустаҳкам заминидан озуқлапмоқда. «Пировардида,— деди герцог,— ўзимнинг чексиз қувончимни изҳор қилмоқчиман — ҳозир бўлганларнинг

барчаси бу қувончимни баҳам кўришига шубҳам йўқ,— чунки шоввозларимиз қийин ва хатарли саёҳатларидан эсон-омон қайтиб келишди, зероки, бу экспедиция ҳалок бўлганида, илм-фан ўрни тўлдириб бўлмайдиган йўқотишга дучор бўлур эди». (*Шовқин-суронли қарсақлар. Унга профессор Челленжернинг ўзи ҳам қўшилиб кетади.*)

Минбарда профессор Челленжернинг пайдо бўлиши яна гулдуролқишларга сазовор бўлди, унинг нутқи чапақлар билан бўлиниб турди. Биз унинг нутқини сўзма-сўз келтириб ўтирмаймиз, чунки мухбиримиз қаламига мансуб бўлган экспедиция ишлари ҳақидаги батафеил ҳисобот «Дейли-газетт» томонидан махсус рисола тариқасида босиб чиқарилади. Шунинг учун профессор Саммерли докладынинг қисқача баёни билан кифояланамиз.

Нотиқ йиғилиш аҳлига экспедиция юбориш фикри қандай туғилганини эслатиб ўтгач, профессор Челленжер иззатини бажо келтириб, ҳаққиға яхши гаплар айтиб, аввалги йиғинда унинг сўзларини шубҳа остига олгани учун узор сўрагач, улар энди тўла-тўқис тасдиқланганини таъкидлаб, улар борган ясситоғнинг географик ўрнини белгилловчи маълумот ошкор этилмаслигининг эҳтиётини қилиб, саёҳат маршрути ҳақида умумий гапларни айтиб ўтди. Кейин профессор Саммерли ҳассослик билан бир неча оғиз сўзда Амазонка соҳилларидан тоғ тизмасига ўтилганини баён қилди-да, экспедициянинг икки содиқ йўл кўрсатувчиси — икки метис ўлими эвазига ясситоғ устига кўтарилишига уришилганини айтиб, тингловчиларни ҳайратда қолдирди. (Воқеаларни кутилмаган тарзда баён қилгани ва баъзи нохуш муаммоларни четлаб ўтгани учун Саммерлидан миннатдор бўлдик.)

Тоғ тизмасининг чўққисига чиққан ва тўрт сайёҳ учун ташқи дунё билан алоқа қилишнинг ягона воситаси бўлган кўприкнинг босиб тушгандаги аянчли ҳолатнинг ваҳшатини тингловчилар билан баҳам кўришга эришган профессор энди бу ғаройиб мамлакатнинг даҳшатлари ҳамда кўркамликларини тавсифлашга киришди. У ўзининг саргузаштлари ҳақида кам гапирган бўлса-да, экспедициянинг ўсимлик ва ҳайвонот олами вакиллари устидан олиб борган кузатишлари натижасида фанга катта ҳисса қўшганини ҳар томонлама таъкидлаб ўтишга ҳаракат қилди. У ернинг ҳашаротлари олами, айниқса қаттиқ қанотлилар, тангасимон қанотлиларга ниҳоятда бой бўлганидан экспедиция бир неча ҳафта мобайнида биринчи оилага мансуб қирқ олти нухани, иккинчи оилага мансуб тўқсон тўрт нухани аниқлашга муваффақ бўлди. Бироқ, кутилганидек,

йиғилганлар асосан йирик ҳайвонлар, хусусан аллақачон қирилиб кетган деб ҳисобланувчи баҳайбат махлуқлар ҳақидаги гапларга қизиқарди. Профессор тарихдан аввалги бундай баҳайбат махлуқларнинг узундан-узоқ рўйхатини келтирди-да, тинловчиларини, ясситоғ синчиклаб ўрганилгач, бу рўйхат янада тўлдирилади, деб ишонтирди. Профессор шу чоққача илм-фанга маълум бўлмаган камиди ўнга яқин улкан ҳайвон зотини ўзим ва ҳамроҳларим ўз кўзимиз билан кўрдик, тўғри, уларнинг кўпчилигини узоқдан кузатдик, деб айтди. Вақти келиб улар, шубҳасиз, муносиб равишда ўрганилади ва тасниф қилинади. Профессор мисол тариқасида узунлиги эллик бир фут бўлган тўқ-қизил илонни, сутэмизувчилар оиласига мансублиги аниқроқ бўлган, қоронғида фосфор нури сочиб турадиган ғалати оқ жониворни ва каттакон қора капалакни келтирди; ҳиндуларнинг гапига қараганда, бундай капалакларнинг чақиши заҳарли экан.

Ясситоғда жониворларнинг мутлақо янги навларидан ташқари илм-фанга маълум, қадимги даврларга мансуб жонзотлар ниҳоятда кўп бўлиб, уларни дастлабки юра даврида яшаганлар сирасига киритиш лозим. Шу ерда бир кунни кўлнинг ҳайвонлар келиб сув ичадиган жойида мистер Мелоунга дуч келган баҳайбат стегозавр тилга олинди. Бизнинг экспедициямиз бормасданоқ бу мамлакатга оёқ босган америкалик рассомнинг альбомида худди шундай ҳайвоннинг сурати чизилганди. Профессор Саммерли уларга биринчи бўлиб ясситоғда учраган улкан йиртқич махлуқ — игуанодан билан птеродактилни ҳам тавсифлаб берди, бу оламда истиқомат қилувчи, экспедиция аъзоларини неча марталаб бирма-бир таъқиб қилган энг даҳшатли йиртқичлар — динозаврлар ҳақида гапириб, тингловчиларининг этарини жимирлаштириб юборди. Кейин профессор форораккос деган улкан йиртқич қуш тўғрисида, бизнинг ясситоғларимизда ҳамон учраб турадиган баҳайбат буғулар оиласига мансуб бутқоқшоҳли махлуқлар — лослар ҳақида батафсил гапирди.

Лекин профессор марказий кўлнинг сиру асрорлари ҳақида сўзлаганда мажлис аҳлининг ҳайрати энг олий нуқтага етди. Бу ҳушёр олимнинг сокин нутқини тинглар эканман, наҳотки ўша сирли чуқурликларда яшовчи ғаройиб, уч кўзли балиқсимон калтакесаклар ва улкан сув илонлар ҳақидаги гапларини тушимда эмас, ўнгимда эшитаяпман деб ишонч ҳосил қилиш учун ўзимни чимчилаб олгим келарди.

Кейин профессор маҳаллий аҳоли билан одамсимон

маймунларни тасвирлашга ўтди; Яван питекантропи эволюциясининг маҳсули бўлган бу мавжудотлар олимлар фараз қилган, «одам ва маймун ўртасида учраши лозим бўлган» жонзотларга ҳайвонот оламининг барча ҳар қандай турларидан ҳам яқин келади.

Ниҳоят, профессор Саммерли фавқулодда хавfli ҳаво шари аппаратини — Челленжернинг кашфиётини — тавсифлаб, ўтирганларни роса кулдирди, ниҳоятда қизиқарли маърузасининг пировардида экспедициянинг маданий оламага қандай қайтиб келганлигини ҳикоя қилиб берди.

Аввалига мажлис шу билан тугайди, профессор Сергиус таклиф этган тадқиқ қилувчи комиссияга ташаккур билдириш ҳақидаги резолюция муносиб равишда овозга қўйилиб, қабул қилинади, деб тахмин қилинганди. Лекин иш ҳамма кутганидек силлиқ бўлиб чиқмади. Мажлис бошланишиданоқ йиғилганларнинг душманчилик кайфиятидаги қисми қитмирлик қилаверди, профессор Саммерли маърузасини тугатиши биланоқ эдинбурглик доктор Жеймс Иллингворт ўрнидан турди-да, раислик қилувчига қараб: «Резолюция овозга қўйилишидан олдин унга тузатиш киритиш масаласини муҳокама қилсак бўлмасми?» — дея мурожаат этди.

Раис. Ҳа, мумкин, сэр, агар шундай тузатиш жонз бўлса.

Доктор Иллингворт. Муҳтарам раис, менда тузатиш бор.

Раис. Ундай бўлса, марҳамат, баён қилинг.

Профессор Саммерли (ўрнидан дик этиб туриб). Муҳтарам раис жаноблари, рухсатингиз билан ҳаммага маълум қилиб қўяйки, бу одам «Илмий фикрлар» журнали саҳифаларида у билан баҳслашганимиздан бери менинг шахсий душманимга айланган.

Раис. Шахсий масалалар, адоватлар бизни қизиқтирмайди. Давом этаверинг, доктор Иллингворт.

Сайёҳларимизнинг дўстлари шундай шовқин-сурон кўтаришдики, доктор Иллингвортнинг овози баъзан эшитилмай қолди. Аллакимлар уни минбардан тортиб туширмоқчи ҳам бўлишди. Лекин ҳирсдек кучли, баланд овоз эгаси бўлган доктор Иллингворт барча тўсиқларни енгиб, ўз нутқини охирига етказди. У ўрнидан туриши биланоқ тарафдорлари кўплиги аён бўлди, аммо улар жамъи йиғилганларнинг камчилигини ташкил қилишарди. Халойиқнинг анчагина қисми эса қай томон босиб кетишини кутиб, бетарафлик қилиб туришди.

Профессор Иллингворт аввалига профессор Челленжер билан профессор Саммерлининг илмий фаолиятларига

катта ҳурмат билан қарашини изҳор қилган бўлса ҳам; кейинчалик менинг тузатишим нима учундир шахсий адоват натижаси деб эълон қилинади, ваҳоланки, мен ҳақиқатни юзага чиқаришга интиламан, холос, деди қаттиқ ранжиган бўлиб. Аслини олганда у ҳам илгариги мажлисда профессор Саммерли изҳор қилган нуқтаи назарни айтаётганини маълум қилди. Ушанда профессор Челленжер олдинга сурган бир қатор тезисларга унинг ҳамкасабаси шубҳа билдирган эди. Энди бўлса ўша ҳамкасабасининг ўзи бари бир ҳеч ким эътироз билирмайди, деган ниятда худди ўша фикрларни баён қилмоқда. Бу мантиқданми? («Ҳа!», «Ифқ!»— деган қичқириқлар эшитилади. Матбуот вакиллари учун ажратилган ложа томондан профессор Челленжернинг доктор Иллингвортни залдан ҳайдаб чиқариб юборишни сўраб, раисга мурожаат қилган овози эшитилади.) Бир йил муқаддам бир одам ғалати нарсаларни даъво қилган эди. Энди бўлса тўрт киши худди шундай даъвони қиляпти, тагин зўр қатъият билан даъво қилишяпти. Ваҳоланки, фандаги тўнтариш ҳақида сўз бораётган бир пайтда бундай даъволарни исботлашга шу гаплар ҳал қилувчи омил бўла олармиди?

Сайёҳлар одам боласи оёқ босмаган мамлакатлардан қайтиб келишаётганда, ҳамма чиппа-чин ишонадиган анови ёлғон-яшиқларни тўқиб тарқатишлари барчанинг ёдида эди. Наҳотки Лондон Зоология институти ёлғон-яшиқларга лаққа тушадиган даражага тушиб қолса? Тадқиқот комиссиясининг аъзолари — муносиб кишилар, бунга ҳеч ким инкор қилмайди. Лекин инсоннинг феълү атвори ниҳоятда мураккаб нарса. Юқори поғонага кўтарилиш истаги ҳар қандай профессорни ҳам йўлдан оздиради. Ҳаммамиз ҳам бамисоли парвонадек шон-шуҳрат ўтига урамиз ўзимизни. Катта ўлжа ишқибозлари ҳақиқатга хиёнат қилишдан тоймайдилар, ўз муҳолифларини бир амаллаб ерга қорсалар бас, ҳар қандай шов-шувга ўч журналистлар эса, нуқул фактларни уйдирмалари билан бойитиб, ҳайратомуз гапларни тарқатадилар. Комиссиянинг ҳар бир аъзоси экспедиция натижаларини ўз билгича кўпиртириб гапиришдан тийилмаяпти. («Шармандалик!», «Уялинг!»). У ҳеч кимни таҳқиқламақчи эмас. («Лекин таҳқиқлаяпти!» Залда шовқин-сурон.) ...Лекин бу мўъжизаларнинг ҳаммасини тасдиқлаш учун келтирилган далилларнинг ҳаммаси бўш, ишончли эмас. Хўш, бу далиллар нималардан иборат ўзи? Бир неча фотосурат, холос. Бизнинг давримизда сохталаштириш санъати шу қадар юқори даражага етганки, фотосуратларнинг ўзига қараб ҳукм чиқариш мумкин эмас. Яна ки-

малар билан бизни ишонтирмоқчи бўлишди? Шошиб-пишиб қочганлари ҳақидаги афсоналари билан, арқонга осилиб тушганлари учун ўша ажойиб мамлакатнинг ҳайвонларидан йирик нусхалар олиб келиша олишмаган эмишлар. Гапни қаранг, жудаям оқилона-ю, лекин мутлақо ишонтирарли эмас. Лорд Жон Рокстонда форорак-коснинг бош суяги бор дейилди. Бироқ қани ўша бош суяги? Бир кўрсак бўлармиди дейман.

Лорд Жон Рокстон. Бу одам мени ёлгончиликда айбла-япти шекилли? (*Залда шовқин-сурон.*)

Раис. Жим! Жим! Доктор Иллингворт, марҳамат қилиб, тузатишингизни баён қилиб беринг.

Доктор Иллингворт. Гарчи яна баъзи нарсаларни айтишим лозим бўлса-да, амрингизга бўйсунушга мажбурман. Шундай қилиб, менинг таклифим қуйидагича: қизиқарли маърузаси учун профессор Саммерлига ташаккур изҳор қилсак-да, бироқ у маълум қилган фактларни исбот учун ожиз деб ҳисоблаб, Челленжернинг даъволарини текшириш учун бизнинг ишончимизга кўпроқ молик бўлган бошқа комиссияни юборсак.

Бу нутқнинг залда қандай тўфон кўтарганини тасвирлаш амримаҳол. Ҳозир бўлганларнинг кўпчилиги сайёҳларимиз шаънига қилинган бундай тухматдан дарғазаб бўлиб: «Йўқолсин тузатиш!», «Унга овоз берманглар!», «Доктор залдан чиқиб кетсин!», — дея қичқирдилар. Айни чоғда бу қичқириқлардан норози бўлганлар: «Бу адолатдан эмас!», «Раис! Тартибга чақиринг!» — деб бақирдилар. Студент-медиклар ўтирган охириги қаторларда ур-йиқит, тартибсизликлар, муштлашувлар бошланди. Халойиқ орасида аёлларнинг борлигигина умумий ур-йиқитга йўл қўймади. Бирдан бақир-қичқириқлар тўхтаб, зал жимжит бўлиб қолди. Саҳнада профессор Челленжер турарди. Бу одамнинг ташқи қиёфасию ҳатти-ҳаракатлари шу қадар салобатли эдики, у қўлини кўтариши биланоқ ҳамма ўз жойига ўтириб, унинг нутқини тинглашга тайёрланди.

— Бу ерда ҳозир бўлганларнинг кўплари яхши эсласалар керак, — дея бошлади гапини профессор Челленжер, — мана шундай номақбул тўполон биринчи мажлисимизда ҳам рўй берган эди. У сафар мени хафа қилган одам асосан профессор Саммерли бўлган эди, гарчи у энди тузалган, ўз гуноҳларига тавба-тазарру қилган бўлса ҳам бунанга номақбул ҳатти-ҳаракат эрдан чиқмайди. Бугун мен ҳозиргина саҳнадан тушиб кетган зот томонидан ундан ҳам таҳқирли хуружларни эшитдим. Мен зўр қийинчилик билан ўзимни мажбур қилиб, ўзимни бу зотнинг ақлу за-

коси қадар пастга тушираман, лскин бу нарса шу ерда ҳозир бўлганларнинг баъзиларида ҳамон сақланиб қолган шубҳаларни тарқатиб юбориш учун ҳам керак. *(Кейинги қаторлардан қулги, шовқин, қичқириқлар эшитилади.)*

Профессор Саммерли бу ерда тадқиқ қилиш комиссиясининг бошлиғи сифатида гапирди, аммо барча ишларнинг илҳомчиси мен эканлигимни, сафаримиз асосан мен туфайли муваффақият билан яқунланганини эслатиб ўтиш зарур бўлмаса керак дейман. Мен бу уч жентельменни керакли жойга олиб бордим-да, ўзларингиз эшитганларингиздек, фикрларимнинг тўғрилигига ишонтирдим. Биз биргаликда чиқарган хулосаларимиз аввалги сафардагидек нодонларча ва қайсарлик билан шубҳа остига олинишини кутмагандик. Лекин ҳаётда аччиқ тажриба орттирганим учун бу гал ҳар қандай соғлом ақлли кишини ишонтира оладиган баъзи далиллар билан қуролланиб олдим. Профессор Саммерли бу ерда фотокамерамизнинг одамсимон маймунлар панжасига тушганини, негативларимизнинг кўпчилиги нобуд бўлганини айтиб ўтди. *(Шовқин, истеҳзоли кулги, орқада ўтирганлардан кимдир: «Буни бувингизга айтинг!» дсб бақиради.)* Ҳа, айтгандай одамсимон маймунлар ҳақида. Менинг қулогимга ҳозир чалинаётган баъзи овозлар бизнинг бу антиқа махлуқлар билан учрашувимизни эслатади. *(Кулги)*

Қимматли негативлардан кўпи йўқолиб кетган бўлса ҳам ҳар қалай, бир неча фотосурат қолганки, уларга қараб, ясситоғдаги ҳаёт шарт-шароитлари тўғрисида тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Негативлар экспертлар эътиборига ҳавола қилинди. Комиссия яна қандай далилларни тақдим этиши мумкин? Комиссия ясситоғдан қочиб қутулишга мажбур бўлгани сабабли ҳам огир юк олиш имкониятига эга бўлмади, аммо шунга қарамай профессор Саммерли капалаклари ва қўнғизлари коллекциясини сақлаб, олиб келишга муваффақ бўлди, унда эса ҳашаротларнинг янги-янги намуналари жуда кўп. Бу кифоя эмасми? *(«Йўқ! Йўқ» деган садолар эшитилади.)* «Йўқ» деган ким?

Доктор Иллингворт (Ўрнидан туриб). Бу коллекцияни сизнинг тарихгача мавжуд бўлган ясситоғингизда эмас, балки ҳамма жойда йиғиш мумкин. *(Қарсақлар.)*

Профессор Челленжер. Шубҳасиз, сэр, сиздек йирик мўътабар олимнинг бир оғиз сўзи биз учун қонун. Бироқ фотосуратлар билан энтомология коллекциясини қўйиб турайлик-да, ҳали ҳеч қачон ва ҳеч ким томонидан ёритилмаган масалаларга ўтайлик, Масалан, бизда птеродактил-

лар ҳақида мутлақо аниқ маълумот бор. Бу ҳайвонларнинг яшаш тарзи... («Сафсата!» деган қичқириқлар. Залда шовқин-сурон.) Мен ана шу жониворларнинг яшаш тарзи энди сизларга мутлақо аён бўлади демоқчиман. Менинг портфелимда бир расм бор, ўша нарсанинг ўзига қараб чизилган бу расмга асосланиб...

Доктор Иллингворт. Расмлар бизни ҳеч нимага ишонтира олмайди!

Профессор Челленжер. Ўша махлуқнинг ўзини кўрмоқчимисиз?

Доктор Иллингворт. Шубҳасиз!

Профессор Челленжер. Ўшанда менга ишонасизми?

Доктор Иллингворт (кулгига олиб). Унда-ми? Зўр бўларди-я!

Мана шунда биз кечанинг энг ҳаяжонли, энг мароқли эпизодига келдик, бу воқеанинг таъсир кучи бемисл бўлиб, ёдимиздан асло ўчмайди. Челленжер қўлини кўтарган эди, бизнинг ҳамкасабамиз мистер Э. Д. Мелоун дик этиб ўрнидан турди-да, саҳнанинг ичкараси томон юрди. Бир минутдан сўнг у баҳайбат бир негр билан бирга яна пайдо бўлди; улар икковлашиб, афтидан, жуда оғир бўлган квадрат шаклидаги каттакон яшиқни кўтариб келишарди. Яшиқ профессорнинг оёғи тагига қўйилди. Юз бераётган воқеани диққат билан кузатаётган халойиқ жим бўлиб қолганди. Профессор Челленжер яшиқнинг сурма қопқоғини итариб очди-да, ичига қараб қўйгач, бармоқларини шиқиллатиб олгач, ёқимли товуш билан деди (журналистлар ложасида унинг овози баралла эшитилиб турарди): «Қани, жажжигинам, чиқ, чиқа қол!» Аллақандай тапир-тупир, бесарамжомлик, тимдалашга ўхшаган садолар эшитилиб, ақл бовар қилмайдиган даражада қўрқинчли, хунук, жирканч бир махлуқ яшиқдан чиқиб, унинг бир чеккасига ўтирди. Ҳатто герцог Дархемскийнинг оркестр чуқурига қулаб тушиши ҳам даҳшатдан ҳангу манг бўлиб қолган халойиқнинг диққатини бўла олмади. Кичкина кўзлари чўғдек ёниб турган ваҳшиёна боши фақат ўрта аср рассоми хаёлхонасидагина туғилиши мумкин бўлган баҳайбат махлуқни эслатарди. Унинг узун ярим очиқ тумшуғида икки қатор тиш терилган. Сал титраётган елкаси кулранг шол рўмолга ўхшаш нарса қатларига яширинган. Хуллас, бу ўша бизни ёшлигимизда қўрқитишадиган олабўжининг ўзгинаси эди.

Йиғилганлар саросимага тушишди. Қимдир қичқириб юборди, олдинги қатордаги икки хонимнинг кўнгли озиб ҳушидан кетди, саҳнада ўтирган олимлар раисга эргашиб

оркестр чуқурига қулай бошлашди. Яна бир секунд бўлса, бутун зал ваҳима гирдобига шўнғирди.

Профессор Челленжер халойиқни тинчитаман деб қўлини кўтарган эди, унинг ёнида ўтирган қўрқинчли махлуқ чўчиб кетди. У ҳалиги шолрўмолини ёзувди, маълум бўлдики, бу бир жуфт пардали қанотнинг ўзи экан. Профессор унинг оёғига ёпишди-ю, аммо жониворни тутиб қола олмади. Махлуқ яшиқдан парвоз қилиб, ўн футли қанотларини шилдиратиб, атрофига бадбўй ҳидлар таратиб, зал узра секин айланди. Бу ёнар кўзлар билан жырканч тумшукнинг яқинлашиб қолганидан ўлгудек қўрқиб кетган галереяда ўтирганлар додлаб юборишган эди, махлуқнинг ўзи ҳам даҳшатга тушиб қолди. У зал бўйлаб тез уча бошлади, ўзини деворларга, қандилларга уриб оларди, афтидан, ўлгудек қўрқиб, нима қилишини билмай талпинаётган эди. «Дераза! Жами муқаддас нарсалар ҳақи, деразани ёпинглар!» — қичқиради профессор қўрқиб кетганидан диконглаб, бармоқларини қирсиллатаркан. Афсуски, бу фикр унинг калласига кечроқ келганди. Махлуқ чироқ қалпоғига урилаётган улкан капалакдек ўзини деворларга ура-ура дераза рўпарасига келди-да, беўхшов, бадбашара гавдасини унга суқди... биз фақат шуни кўриб қолдик. Профессор юзини кафтлари билан тўсиб, курсисига шилқ этиб тушди, хавф-хатар даф бўлганига ишонч ҳосил қилган зал аҳли худди бир одамдек эркин нафас олди.

Ана энди бўлди ҳангома... Залда бўлган воқеаларни, тарафдорларининг қувончи-ю, Челленжерга яқингинада мухолиф бўлганларнинг ҳижолатпазлигини, кейин уларнинг апоқ-чапоқ бўлиб кетганини тасвирлашга қалам ожиз. Қудратли шодиёна тўлқини охирги қаторлардан оркестр томон мавжланиб келиб, саҳнада авжга чиқди-да, қаҳрамонларимизни эпкиннида кўкка кўтарди! (Қойил-е, Мак!) Шу пайтгача залдагилар тўрт жасур сайёҳга адолатсизлик қилаётган бўлса, энди ҳар ким ўз гуноҳини ювишга ошиқарди. Ҳамма ўрнидан туриб олган. Ҳамма қичқириб, қўлларини силкитиб, саҳнага интилади. Қаҳрамонларни зич ҳалқадек ўраб олишди. «Кўтаринглар уларни! Бошга қўйинг уларни!» — деган юзлаб садолар эшитиларди. Мана тўрт баҳодир сайёҳ аламон боши узра суза бошлади. Уларнинг бу иргитишлардан қутулиш учун қилган ҳамма ҳаракатлари зое кетди. Ҳа, уларнинг ерга тушиш ниятлари беҳудалиги аниқ эди, чунки саҳнани лиқ тўлдириб турган одамлар орасида тангадек жой қолмагани-да.

«Кўчага! Кўчага олиб чиқинглар!» — деб бақришарди ҳаммаёқдан.

Аламон ҳаракатга келди, халойиқ оқими тўрт қаҳрамонни кўтарганча ташқарига силжиди. Майдонда камида юз минг киши йиғилганди. Ленгем меҳмонхонасидан то Оксфорд майдонигача ер-кўкни тутган одамлар елкама-елка сиқилишиб турарди. Дарвозахонадаги фонарлар аламон боши узра сузиб келаётган тўрт қаҳрамонни ёритиши биланоқ янграган табрик хитобларидан осмон ларзага келди. «Издиҳом Рижент-стритга қараб юрсин!» — дея талаб қиларди ҳамма бир овоздан. Издиҳом кучани тўлдириб, Рижент-стрит кўчасидан Пелл-Мелл, Сент-Жеймс-стрит ва Пикадилли томон олға юраверди. Лондон марказида кўча ҳаракати тўхтади. Бир томондан намоёишчилар, иккинчи томондан полициячилар ва шоферлар ўртасида бир неча бор тўқнашув бўлди. Ниҳоят тун яримдан оққанда, аламон тўрт сайёҳни Олбенига, лорд Жон Рокстон уйи остонасига етгач, ерга тушириб, ҳайрлашув чоғи «Азамат йиғитларимиз» деган гимнни айтишди. Кейинги ўнлаб йиллар мабайнида Лондон шоҳиди бўлган энг ажойиб кечаларнинг бири ана шундай яқунланди.

Дўстим Макдона шуларни ёзибди, жумлаларининг тумтароқлигини демаса, бу ҳисоботда воқеаларнинг бориши анча аниқ баён қилинган. Ҳисобот қўзғаган шов-шувга келганда шунин айтиш керакки, у гарчи афкор оммани ҳайратга солган бўлса ҳам, экспедиция қатнашчилари бўлмиш бизлар учун кутилмаган нарса эмасди. Муҳтарам китобхоннинг ёдида бўлса керак, лорд Жон Рокстонни бошига саватдек бир қафасни кийиб олиб, профессор Челленжер учун «жўжача» тутиш учун кетаётганида учрашганимизни ҳикоя қилган эдим. Шунингдек, Челленжернинг юклари ясситогдан тушишимизда жудаям қийнади-да, деб нолиганларимизни ҳам эслаб кўринг, а. Шу ҳақдаги ҳикоямни давом эттирганимда, йўл-йўлакай иштаҳаси унча зўр бўлмаган ҳамроҳимизни сассиқ балиқ билан боқиб келганимизни баён қилишга жуда кўп жой керак бўларди. Бу ҳақда бир оғиз ҳам сўз айтмагандим, чунки профессор Челленжер, бу рад этиб бўлмайдиган далил билан душманларимни ер билан яксон қилмагунимча махлуқни олиб келганимиз ҳақидаги маълумот халойиқнинг қулоғига бориб етмаса гўрга эди, деб хавотирланган эди.

Лондонга келтирилган птеродактилнинг тақдири ҳақида икки оғиз сўз. Бу борада бирор нарсани аниқлаб бўлмади. Қўрқиб, ўтақаси ёрилган икки хотин уни Квинз-Холл томида кўришганини, даҳшатли яжуж-маъжуждек бир неча соат қимир этмай ўтирганини таъкидлайди. Эртаси куни оқшомги газеталарда қуйидаги мазмунли қисқа ха-

бар босилиб чиқди: Молборо-Хаус соатиниңг посбони гвардиячи Майлз ўз постини ташлаб кетгани учун ҳарбий судга берилган. Майлз судда тўнги навбатчилик вақтида тасодифан осмонга қараганида ойни тўсиб турган иблисга кўзи тушади-ю, милтиғини ташлаб Пелл-Мелл томонга урра қочади. Судланувчининг гаплари эътиборга олинмаган бўлса ҳам, унинг гаплари бизни қизиқтирган масалага бевосита тааллуқли эди.

Америка-Голландия кемачилиги ширкатига қарашли «Фрисланд» кемаси дафтаридаги бир ёзувни қўшимча шаходат сифатида келтираман. Унда ёзилишича, Старт-Пойнт кемаси бир кун эрталаб соат тўққизларда Старт-Пойнтга ўн милча қолганда, ўнг томондан кеманинг устидан шиддатли тезлик билан жануби-ғарб томон йўналган қанотли эчки ёки улкан кўршапалакка ўхшаш бир нарса физ этиб учиб ўтди. Птеродактилимизнинг инстинкти йўлни тўғри кўрсатган бўлса, жонивор Атлантика океани тўфонларида ҳалок бўлгани шубҳасиздир.

Менинг Глэдисим-чи? Сирли кўлга номи қўйилган Глэдис қайда? Ахир, бундан буён ўша ажойиб кўл Марказий номи билан юритилади, чунки мен унга мангуликни раво кўрмайман-да. Бу аёлнинг табиатида бағритошлилик борлигини илгари сезмаганмидим? Кишини муқаррар ўлимга йўллаган ёки ҳаётини таҳлика остига қўйишга мажбур этган таннознинг амрини бажаришга ифтихор билан киришганимда, ўзи шундай муҳаббатга лойиқмикин, деб ўйлаганмикинман? Бу аёлнинг ташқи қиёфаси гўзал бўлгани билан унинг қалбига худбинлик ва беқарорлик соя солиб турибди-ку, деган фикрни кўнглимдан қувиш учун курашмадимми? Нима учун у нуқул қаҳрамонликлар асираси эди? Бу танноз ҳеч қандай куч-ғайрат сарфламай, қурбон бермай, олижаноб ишларнинг буюк шуҳратига шерик бўлмоқчи эмасмиди, ахир? Ё бу фикрларим қуруқ хомхаёлларнинг ўзимикин? Шу кунларда ўзимга кела олмай юрдим. Бевафонинг зарбаси бутун қалбимни огулаган эди.

Ўшандан бери бир ҳафта вақт ўтди, лекин шу кунлар ичида лорд Жон Рокстон билан ўртамизда битта жуда муҳим суҳбат бўлди... Ишларимизнинг унчалик ёмон эмаслиги менга секин-аста аён бўла борди.

Бўлган воқеаларнинг ҳаммасини бир бошдан гапириб бера қолай. Саутгемптонда менинг номимга на хат, на телеграмма бор эди, ўша оқшом соат ўнда Стритемдаги кичикроқ вилланинг эшиги олдида турардим. Балки Глэдис тирик эмасдир. Қучоқ очиб бағрига босишлар, табассумли чехраси, ўз маҳбубасининг амри-фармонини бажо қилиб

келган қаҳрамон шаънига айтилган ҳисобсиз жўшқин олқишлар тушларимга кирмай қўйганига анча бўлдиёв! Лекин ҳаёт ҳақиқати мени осмони-фалакдан ерга улоқтирганди. Бироқ яна осмони-фалакда парвоз этишим учун муҳаббатини изҳор қилиб бир оғизгина сўз айтиши кифоя эди. Шуларни ўйлаб шитоб билан боғ йўлкасида чопиб бориб, эшикни тақиллатдим. Глэдисимнинг овозини эшитишим биланоқ шошиб қолган чўри хотинни бир томонга итариб ўтиб, меҳмонхонага отилдим. Глэдис рояль билан тикка турган баланд лампа ўртасидаги диванчада ўтирган экан. Мен уч ҳатлашда хонани кесиб ўтдим унинг иккала қўлини кафтларим орасига қисиб олдим.

— Глэдис! — қичқирдим. — Глэдис!

У ҳайрон бўлиб менга қаради. Охирги учрашувимиздан сўнг ўтган вақт ичида аллақандай билинар-билинимас ўзгариш содир бўлганди унда. Қарашлари совуқ, лаблари маҳкам юмилган — буларнинг ҳаммаси менга янги, эриш туолди. Глэдис қўлларини бўшатиб олди.

— Бу нима қилганингиз? — сўради у.

— Глэдис! — қичқирдим мен. — Сизга нима бўлди? Ахир, сиз менинг Глэдисимсиз-ку, менинг севимли дўндиқчамсиз-ку, Глэдис Хангертон!

— Йўқ, деди у. — Мен Глэдис Потсман. Рухсатингиз билан сизга эримни таништираман.

Ҳаёт нақадар бемаъни нарса-я! Бир вақтлар фақат менга хизмат қилган юмшоқ креслога ястаниб ўтириб олган кичкинагина малла нусхага беихтиёр таъзим қилиб, унинг қўлини қисганимни сезмай ҳам қолибман. Биз бошларимизни қимирлатиб, аҳмоқона илжайиб, бир-биримизга қараб турардик.

— Дадам ҳозирча шу ерда туришимизга рухсат берди. Бизнинг уйимиз ҳали битмаган, — тушунтирди Глэдис.

— Э, шундай денг! — дедим мен.

— Менинг хатимни Парада олмаганмидингиз?

— Йўқ, мен ҳеч қанақа хат-пат олганим йўқ.

— Э, аттанг, чакки бўпти-да! Олганингизда ҳаммаси сизга аён бўларди-қўярди.

— Менга шундоғам ҳаммаси аён, — дедим гўлдираб.

— Мен сизнинг ҳақингизда Вильямга гапириб берганман, — давом этди Глэдис. — Бир-биримиздан яширадиган сиримиз йўқ. Шундай бўлганига ўзим ҳам ачинаман, мени бунда ёлғиз ташлаб аллақайси гўрга кетиб қолишга журъат қилган экансиз, демак, менга нисбатан ҳис-туйғуларингиз чуқур эмас экан-да. Мени койимасиз?

— Йўқ, нималар деяпсиз асти.. Хўп, энди кета қолай...

— Чой ичмайсизми? — таклиф этди малла нусха, кейин ишонч оҳангида қўшиб қўйди:— Ҳамиша шунақа бўлади ўзи... Бошқа нимага ҳам умид боғлаш мумкин?! Икки рақибдан бири ҳамиша ғолиб чиқади.

У телбаларча эшилиб кулабтган эди, мен тезроқ чиқиб кетишни роҳат деб билдим.

Орқамдан меҳмонхона эшиги ёпилган эди ҳамки, бирдан аллақандай бир шиддат аъзои баданимни туғёнга келтирди, шу шиддатнинг зўри билан бахтиёр рақибим ёнига қайтиб келдим. У шу заҳотиёқ ташвишли нигоҳини электр қўнғироққа қаратди.

— Битта саволимга жавоб беришг, марҳамат қилиб, — дедим.

— Нима ҳам дердик, савол қуюшқондан ташқари бўлмаса, марҳамат.

— Сиз бунга қандай муяссар бўлдингиз? Ёмби топдингизми? Қутбни кашф эттингизми? Ёки денгизда қароқчилик қилдингизми? Ла-Маншдан учиб ўтдингизми? Сиз нима қилдингиз? Қандай романтик иш қилиб, қойиллатдингиз? Бунга қандай эришдингиз?

У менга кўзларини лўқ қилиб тикилиб турарди. Бу оvsар, қўнғилчан башарада ҳеч нарсага тушунмаганлик аломатлари зоҳир эди.

— Бу гапларингизнинг ҳаммаси ҳаддан ташқари шахсий адоват меваси деб ўйламайсизми?— деди у, ниҳоят.

— Яхши. Яна битта савол, охиргиси! — қичқириб дедим.— Кимсиз ўзингиз? Касбингиз қанақа?

— Мен Жонсон билан Мервиль нотариал конторасида нозир бўлиб ишлайман. Адрес: Ченсери-Лейн, қирқ биринчи уй.

— Яхши қолинглар! — деб қичқирдим у ҳеч нарса ову-та олмайдиган қаҳрамонларга хос қатъият билан, ғазаб, ғам-андух ва... кулги ўтида қовурилиб, қизарган ҳолда отилиб чиқиб, тун қоронгиси қаърида ғойиб бўлдим.

Яна битта воқеани қисқача сўзлаб берай-да, қиссамни тамомлай.

Кеча кечқурун ҳаммамиз лорд Жон Рокстон уйида тўландик, овқатдан кейин сигара чекишиб ўтирарканмиз, дўстона суҳбат чоғида яқингинада бошимиздан кечган саргузаштларимизни узоқ эслашдик. Менга яхши таниш бу қиёфаларни шунақа самимий вазиятда кўриш алланечук ғалати туюлди. Мана Челленжер ўтирибди. Аввалгидек лабларида мулойим табассум ўйнайди, қовоқлари

Ўшандагидек истеҳзоли чимирилган, соқоли тиккайган, ўзи эса кўкрагини қериб олганча тиришиб-тиртишиб, Саммерлига насиҳат қияпти. У бўлса калтагина трубкчасини сўра-сўра эчки соқолини селкилатиб, Челленжернинг ҳар бир сўзи ҳақида куйиб-ёниб баҳслашиб ўтирибди. Ва ниҳоят, мана бизнинг хўжайинимиз — юзи озгин, чуқур ботган муздек бургут кўзлари совуқ боқади, бу кўзларнинг тагида ҳамиша қувноқлик, ҳазил-мutoййба чўғлари ялтиллади. Буларнинг учови худди ана шу тахлитда эсимда умрбод қолишади

Овқатдан сўнг биз лорд Жоннинг жонидан ҳам азиз, мўътабар жойига — қирмизи ёғдуга чўмилган, турли-туман ўлжалари осиб қўйилган хонасига ўтдик, бундан буёнги суҳбатимиз шу ерда кечди. Хона соҳиби шкафчасидан эски сигара қутичасини олди-да, ўз олдига, стол устига қўйди.

— Аслида сизларни бу ишдан анча олдинроқ хабардор қилишим керак эди-ю, — деди у, — лекин аввал ҳамма нарсани охиригача ҳал қилиб олмоқчи бўлгандим. Умидворлик билан ёниб, амалга ошмаганидан кейин куйиб ўтиришнинг нима кераги бор? Бироқ ҳозир олдимизда фактлар турибди. Ботқоқда птеродактилларнинг инини топган кунимиз эсларингизда бўлса керак, а? Шу десангиз, ана шу ботқоқликка қарайвериб-қарайвериб ўйланиб қолибман. Ўзларингиз пайқамаган бўлсаларингиз, ўзим айтиб бера қолай гап нимадалигини. Бу зангори лойли вулқон воронкаси эди.

Иккала профессор бошларини силкитиб, унинг гапи тўғрилигини тасдиқлашди.

— Ана шундай зангори лойли вулқон воронкасини умримда бир марта — Қимберлидаги олмос конларида кўргандим. Сизлар тушунаяпсизларми? Олмос миямдан кетмади. Мен ўша қўланса газандалардан ўзимни қўриқлайдиган саватга ўхшаган нарса тўқиб, белкурак олиб, уларнинг инида вақтимни яхшигина ўтказдим. Мен у ердан мана буларни териб олдим.

У сигара қутичасини очиб, тўнтарди-да стол устига ҳали пардозланмаган нўхатдан каштонагача катталикдаги ўттизга яқин олмосни тўкди.

— Сизлар бу кашфиётимни бизларга ҳам маълум қилишинг керак эди, дейишларингиз мумкин. Баҳслашиб ўтирмайман бу хусусда... Лекин тажрибасиз киши бу тошларни деб балога қолиши ҳеч гап эмас. Ахир, уларнинг қиммати катта-кичиклигагина қараб эмас, сувнинг тозаллиги билан консистенциясига қараб ҳам белгиланади. Хул-

лас, уларни бу ерга олиб келдиму эртасига Спинканинг олдига бориб, битта тошни пардозлаб, нархини белгилаб беришни илтимос қилдим.

Лорд Жон чўнтагидан чоғроқ дори қутисини чиқарди-да, ажиб бир тарзда жилваланиб турган бир жавоҳирни кўрсатди, бунақа чиройлисини умримда кўрмагандим.

— Мана меҳнатларим меваси,— деди у.— Заргар бу тошларни камида икки юз минг фунт баҳолади. Албатта, ҳаммамиз баб-баробар бўлашиб оламиз. Бошқа ҳеч нимага мен рози бўлмайман. Хўш, Челленжер, сиз ўзингизнинг эллик минг фунтингиз хусусида нима дейсиз?

— Сиз ҳақиқатан ҳам олижаноб қарорингизни амалга оширмакчи бўлсангиз, анчадан бери қилиб юрган эзгу орзум рўёбга чиқаркан, шахсий музей учун асбоб-ускуналар олишга сарфлардим бу пулни.

— Сиз-чи, Саммерли?

— Мен ўқитувчиликни ташлаб, вақтимнинг ҳаммасини бўр даври топилмаларини тасниф қилишга бағишлардим.

— Мен эсам,— деди лорд Жон Рокстон,— ўз улушимнинг ҳаммасини экспедицияни жиҳозлашга сарфлаб, қалбимизга азизу қадрдон бўлиб қолган ясситоғимизни яна бир кўриб келган бўлур эдим. Энди сизга келсак, йигит, пул сизга жуда зарур, ахир, сиз уйланмоқчисиз-ку.

— Э, йўқ, ҳозирча уйланмоқчимасман,— жавоб бердим ғамгин табассум билан.— Аммо-лекин йўқ демасангиз, сиз билан қўшилишиб борардим.

Лорд Жон менга бир тикилди-да, индамайгина метиндек қорайган қўлини узатди.

АРТУР КОНАН ДОЙЛ

[1859—1930]

Таниқли инглиз адиби Артур Конан Дойл машҳур изқувар айғоқчи Шерлок Холмс образи яратилган ўлмас асари, ажойиб саргузашт роман ва қиссалари билан жаҳон адабиёти ҳазинасига бебаҳо ҳисса қўшган буюк сўз санъаткоридир. Узоқ умр кўрган бу ёзувчи етмиш жилдлик адабий мерос қолдирди. Бу асарларнинг ҳаммаси бадий жиҳатдан бир хил юқори савияда бўлмаса ҳам, унинг кўпгина илмий-фантастик, саргузашт жанридаги китоблари зўр қизиқиш билан ўқилади. У яратган билимдон, топқир, инсоний фазилатларни ўзида мужассамлаштирган олижаноб изқувар Шерлок Холмс, унинг доимий ҳамроҳи, матонатли, камгап доктор Ватсон, эҳтиросли олим, тиниб-тинчимас сайёҳ ва тадқиқотчи профессор Челленжер, жасур бригадир Жерар, қўрқув нималигини билмайдиган сэр Нигель Лоринг сингари қатор образлар китобхонга яқин ва қадрдон бўлиб қолди. Бундай қаҳрамонларнинг кўпида муаллифнинг ўзига хос фазилатлар ўз ифодасини топган. Зеро Артур Конан Дойлнинг ўзи баланд бўйли, хушмўйлов, хушчақчақ, кўзлари тийрак киши бўлган. У ҳазил-мутойибани, шоду хуррамликни, ўйин-кулгини, маишатни севган, айни чоғда ниҳоятда ширин сўз, дилкаш одам бўлиб, бу фазилатларининг кўпини унинг асарларидаги персонажлар характерларида учратамиз. У рақс санъати билан, спортнинг кўпгина турлари билан шуғулланган. Чунончи, ўзи ўқиган университетнинг футбол командасида марказий ҳужумчи бўлган, графлик командасида маҳоратини кўрсатган, ёз ойларида Швейцарияга бориб, конькида учишни севимли машғулотларидан бири деб билган, бокс, хоккей, крикет, велосипед, елканли кема спорти соҳаларида ҳам муваффақият қозонган. Ўзи

махсус буюртириб тайёрлатган пойга машинасида етмиш ёшдан ошганига қарамасдан елдек юришни севган, Жанубий ва Шарқий Англия йўлларини кезган. Унинг бу фазилатларини китобхон мазкур асардаги моҳир овчи, сайёҳ, жасур ҳамроҳ лорд Жон Рокстон қиёфасида, ўз саргузаштларини эҳтирос билан ҳикоя қилувчи мухбир ва қўрқмас сайёҳ, ғаройиб саргузаштлар ишқибози мистер Мелоун образининг турли қирраларида кўриб, билиб олади.

Артур Конан Дойл кема врачлари сифатида Ғарбий Африка соҳилларини айланиб чиққан, жуда кўп туристик саёҳатларда қатнашган, бурглар урушида иштирок этиб, кўплаб ярадорларнинг дардига малҳам бўлган. Бошидан жуда кўп воқеаларни кечирган бу ажойиб киши ниҳоятда одобли, мулоҳазакор, камсуқум, хаёлпараст киши бўлган. У ўз ижодхонасида бунёд этган фантастик оламида яшаган, ундаги жуда кўп қаҳрамонлари орқали одамийликни, жасурликни, яхшиликни улуғлаб, қабоҳатни, разолатни, хиёнат ва жиноятни қоралаган, манфур одамларнинг кирдикорларини, ғаламисликларини аямай фош этган.

У Шотландия пойтахти Эдинбургда туғилган, ўша ерда мактабни битирган, университет таълимини олган, умрининг асосий қисмини Англияда ўтказган, Ирландия кўчаларини кезишдан чарчамаган. Шунинг учун ҳам Артур Конан Дойл характерида Бирлашган қиролликнинг Англия, Шотландия ва Ирландия музофатлари аҳлига хос фазилатлар мужассамланган эди. Ёзувчи ва инсон Артур Конан Дойлда ирландларнинг романтизми ва эҳтирослилиги, шотландларнинг ғурури ва қатъияти, инглизларнинг сабот-матонати ҳамда юморга мойиллиги каби ажиб фазилатлар омихта бўлиб кетганди. Бу фазилатларнинг кўплари у яратган асарларнинг қаҳрамонларини инжулардек безаб турибди.

Камбағал хизматчи оиласида туғилган Артур католикларнинг иезуитлар мактабида таълим оларкан, бу мазабнинг тартиботлари уни маҳдудликка, биқиқликка мажбур этса ҳам, хаёлпараст, мушоҳадалари оламга сиғмайдиган бу болада китобга бўлган ҳавас жуда эрта уйғонди. У дастлаб Майн Рид асарларини қизиқиб ўқиди, кейинчалик Жюль Верн китобларига эҳтирос қўйди, ўсмирлик чоғида эса Вальтер Скотт асарларини чуқур мутолаа қилди. Айниқса, унинг «Айвенго» романи Артур Конан Дойлнинг бир умрлик севимли китоби бўлиб қолди.

Университетда ўқиб юрган Артур тарихни ниҳоятда севарди, шунинг учун ҳам Теккерейнинг XVII аср ҳаёти лавҳаларини жуда ифодали тасвирланган «Генри Эсмонд тарихи» асарини қўлидан қўймасди. Маколейнинг тарихий воқеалар ниҳоятда мароқли ҳикоя қилинган очерклари университет талабаси бўлган Артурда катта завқ ва ижодиётга иштиёқ уйғотди. Лекин у даставвал тезроқ медиклик дипломини олиб, ишга жойлашиб, муҳтожликда кун кечираётган оиллага қарашиши лозим эди. Медицина доктори унвонини олиб, ишга борган Артурнинг илк адабий машқлари секин-аста кучая борди, унинг дастлабки асарларини ноширлар суст қабул қилишар, ҳақни кам тўлашарди. Лекин унинг илк китоблари дўконларда туриб қолмас, уларга бўлган талаб эса ошиб борарди. Тез орада у Англиядаги энг катта пул тўланадиган ёзувчига айланди. Унинг ҳар бир сўзи учун бир шиллингдан тўлашадиган бўлишди.

Артур Конан Дойл тарихий романларини зўр эҳтирос ва муҳаббат билан ижод этди. Унинг Англия билан Франция ўртасидаги Юз йиллик уруш даврини тасвирловчи «Оқлар отряди», «Сэр Нигель», пуританларнинг герцог Монмаута бошчилигидаги халқ кўзгони лавҳаларини кўрсатувчи «Михей Кларк» романлари айниқса катта шуҳрат қозонди. Унинг неополитан романлари циклига кирган асарларининг қаҳрамони, ажойиб жанжалкаш ва мақтанчоқ, ақлли ва дадил неополитан офицери бригадир Жерар образи миллион-миллион китобхонларнинг севимли персонажларидан бири бўлиб қолди.

Ўзи тасвирлаётган тарихий даврнинг ҳаёти лавҳаларини, тафсилотларини моҳирона кўрсата олган Конан Дойл гарчи идеаллаштиришга ўрин берса-да, лекин халқ ҳаётини, тарихий воқеаларни ҳаққоний, ифодали, мароқли сюжетлар билан ниҳоятда ўқимишли қилиб баён этади.

Жаҳонга Артур Конан Дойл донғини таратган асари унинг тарихий романларидан ҳам кўпроқ машхур изқувар Шерлок Холмс образи бўлди. Унинг Шерлок Холмс ҳақидаги биринчи китоби 1887 йилда чиққан бўлса, сўнггиси қирқ йилдан кейин — 1927 йилда чоп этилди. Таниқли айғоқчи изқуварнинг саргузаштларига бағишланган бу асарлар тўққиз жилдни ташкил этиб, тўрт роман, 56 ҳикояни ўз ичига олган беш тўпلامни

ташкил этди. Ёзувчи бу асарларини ижод этишга қирқ йилдан ортиқ умрини сарфлади.

Артур таълим олиб юраркан, Эдинбург университетининг профессори доктор Жозеф Белл деган кишининг муолажага келган кишиларнинг бир неча таъқиқ белгиларига қараб, унинг ҳаёти тарихини, қасби-корини, характери батафсил билиб олишига қойил бўлиб юрарди. Артур Конан Дойл матбуотда бир неча марта Шерлок Холмс образининг прототиби ана шу доктор Жозеф Белл бўлганлигини тан олган эди. Белл эса Артур мени жуда кам билар эди, шунинг учун мен бу образга алоқадор эмасман, деб таъкидларди. Аммо масаланинг муҳим жойи шундаки Артур Конан Дойл синчковлиги, фаҳму фаросатининг ўткирлиги, ақлу заковатнинг тийраклиги билан ҳаммани қойил қолдириб, ана шундай эллар аро машҳур образни моҳирлик билан яратиб берди. Кўп адабиётчилар доктор Ватсонни ёзувчининг ўзи бўлиши керак деб таъкидлайдилар. Бироқ Артур Конан Дойл Шерлок Холмснинг айнан ўзидир. Лондон полицияси, Миср ва Хитой ҳукуматлари бир неча марта ёзувчига мурожаат қилиб, чигал жиноий ишларни тадқиқ этиб, айбдорларни топиш ва фош қилишни сўраганлар. Артур Конан Дойлнинг ажойиб топқирлиги, донишмандлиги, ақлу заковати ҳайратомуз жумбоқларни ечишга кўмаклашгани ҳаммани қайратга солган эди.

Шерлок Холмс ҳозирги замон детектив жанрининг ривожланишига жуда катта таъсир кўрсатган образга айланди. Айниқса, у Ғарбий Европа ва Америка адабиётларида сезиларли даражада из қолдирди. Шерлок Холмс ҳақидаги асарларда машҳур изқувар кўзга илинар-илинмас фактларни ниҳоятда аниқ тадқиқ этиб, жиноятнинг илдизини очади, унинг сабабларини аниқлайди, айбдорни моҳирона фош этади. Шерлок Холмс ҳаммани оддий халқ вакиллари томонида бўлиб, мутаассиб чиновникларни, бой ва зодагонларни таъқиқ этади.

1954 йилда Лондондаги Бекер-стрит кўчасидаги 109-уйга тантанали вазиятга ёдгорлик тахтаси ўрнатилди. Унда шу уйда 1881 йилдан 1903 йилгача машҳур хусусий изқувар Шерлок Холмс яшаганлиги қайд этилганди. Адабиёт тарихида китоб қаҳрамонлари муяссар бўладиган ноёб бир воқеа! Бу ана шу образнинг нақадар халқчил ва сеvimли бўлиб қолганидан шаҳодат беради.

Конан Дойл ижодида турли мавзуларда ёзилган

марокли ҳикоялар ниҳоятда кўп. Лекин унинг фантастик асарлари алоҳида ўрин тутди. Ёзувчи бу жанрга қалами қайралиб, маҳорати камолга етган даврда мурожаат этди. Бу соҳада ҳам ёзувчи баракали мерос қолдирди. Унинг ўн ҳикояси, олти роман ва қиссаси ана шу жанрда яратилгандир. Узининг «Йўқолган олам», «Рафлз Хоунинг кашфиёти», «Заҳарланган камар» каби романларида Артур Конан Дойл бу жанрнинг новатори сифатида майдонга чиқади. У илм-фан кишиларининг ўз ишларига садоқат, фидойилик билан қарашларини тасвирлайди, улар турли қийин, нажотсиз ҳолларда ҳам қутулиб кетиш учун курашадилар ва ҳамيشа яхшилик ғалаба қилишига эришадилар. Улар ҳақ ишнинг ғалабаси учун курашдан толмайдилар.

Таниқли адиб адабий хизматлари учун Сэр Артур Конан Дойл деган юксак унвонга сазовор бўлган ва бу билан фахрланарди.

Ун биринчи боб	
Мен шу куннинг қаҳрамони бўлдим	124
Ун иккинчи боб	
«Урмонда бўлиш мунча ҳам қўрқинчли!»	140
Ун учинчи боб.	
«Бу манзарани ҳеч қачон унутмайман»	154
Ун тўртинчи боб	
«Бу ҳақиқий ғалаба эди»	169
Ун бешинчи боб.	
«Кўз олдимизда оламжаҳон мўъжизалар намоён бўлди»	183
Ун олтинчи боб.	
«Кўчага! Кўчага!»	198

	Биринчи боб	
«Инсон — ўз шуҳратининг ижодкори» .		5
	Иккинчи боб	
«Бахтингизга эришмоқ учун профессор Челленжердан мадад изланг»		11
	Учинчи боб.	
«Мунча ҳам бадфеъл бўлмаса, қургур» .		19
	Тўртинчи боб.	
«Оламдаги энг буюк кашфиёт»		27
	Бешинчи боб.	
«Бу ҳали факт эмас»		44
	Олтинчи боб.	
«Мени худонинг ғазаби дейдилар»		58
	Еттинчи боб	
«Эртага биз нотаниш мамлакатга жўнаймиз»		68
	Саккизинчи боб.	
«Янги олам бўсағасида»		77
	Тўққизинчи боб.	
«Бу кимнинг ҳам тушига кирипти дейсиз?» .		90
	Унинчи боб	
«Мана ўша мўъжизалар»		111

Дойль, Артур Конан

Йўқолган дунё: (Илмий-фантастик роман)
Русчадан М. Яҳёев тарж.— Т. «Ёш гвардия»,
1983.—224 б.

Тит. в: Артур Конан Дойл.

Дойль, Артур Конан. Затерянный мир.
И (Ингл),

На узбекском языке

Артур Конан Дойл

ЗАТЕРЯННЫЙ МИР

Научно-фантастический роман

Перевод с издания издательства ЦК ВЛКСМ
«Молодая гвардия» «Избранные научно-
фантастические произведения», 1957 г.

Редактор **Х. Шайхов**
Рассом **В. Лебедев**
Расмлар редактори **А. Ғуломов**
Техн. редактор **Л. Буркина**
Корректор **С. Сайдолимов**

ИБ № 1282.

Теришга берилди 6.05.1983 й. Босишга рух-
сат этилди 12.07.1983 й. Формати 84×108^{1/32}.
№ 3 босма қозға «Литературная» гарни-
турада юқори босма усулида босилди. Бос-
ма листи 7,0. Шартли босма листи 11,76.
Нашр листи 13,13. Тиражи 60000. Буюртма
№ 1095. Ваҳоси 1 с. 10 т. Шартнома
№ 10—83.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш
гвардия» нашриёти, Тошкент, Навоий кў-
часи, 30.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети наш-
риётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмаҳонаси. Тошкент, «Правда Востока»,
кўчаси, 26-уй.